

Осмонекун ИБРАИМОВ

ТУРДАКУН
УСУБАЛИЕВ

ӨМҮРҮ ЖАНА ТАГДЫРЫ

*...Мен өз Мекенимди дайыма
күчтүчү, назик, бирок күпүлдөгөн
чоң сөздөрү жок сүйгөм.*

Турдакун Усубалиев

УДК 821.51
ББК 84 Ки 7-4
И 15

Ибраимов О. И.
И 15 Турдакун Усубалиев: өмүрү жана тагдыры/
Кыргызчага котор. Ө. А. Калыева. – Б.:
«Турар», 2019. – 312 б. + 16 б. вкл.

ISBN 978-9967-15-951-8

Турдакун Усубалиев (1919 – 2015) Кыргызстандын советтик жана Совет мезгилинен кийинки заманынын узак жашаган саясий ишмери болгон. Ал Кыргызстан Компартиясынын БКсынын Биринчи катчысынын кызматында республикага дээрлик чейрек кылым жетекчилик кылып, анын экономикалык жана маданий өнүгүшүнө чоң салым кошкон. Горбачевдук кайра куруунун жылдарында Усубалиев ээлеген кызматынан бошотулуп, катаал жана көп жагынан адилетсиз сынга дуушар болгон, бирок көз карандысыз болуп калган Кыргыз мамлекетинин саясий турмушуна кайрадан батыл аралашууга күч тапкан. Кыргыз саясатчысы жана окумуштуусу О. Ибраимовдун китебинде Усубалиевдин узак жана татаал турмушу, көп жылдардын ичинде өзгөрүп турган дүйнөгө көз карашы, жазуучу Чыңгыз Айтматов сыяктуу көрүнүктүү инсандар менен мамилеси тууралуу айтылат.

Китеп Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнө караштуу Интеллектуалдык менчик жана инновациялар мамлекеттик кызматынын (Кыргызпатенттин) материалдык-техникалык колдоосу менен Т. Усубалиевдин 100 жылдык мааракесине карата жарык көрдү. Китепте берилген көз караш Кыргызпатенттин көз карашын чагылдырбайт.

И 4702300100-19

УДК 821.51
ББК 84 Ки 7-4

ISBN 978-9967-15-951-8

© Ибраимов О. И., 2019

Алгы сөз

Турдакун Усубалиевдин узак, таң каларлык үзүрлүү жана окуяларга жык толгон өмүрү жана көп жылдык саясий карьерасы Кыргызстандын соңку тарыхынын ажырагыс бир бөлүгү. Бул дээрлик чейрек кылымдын ичинде (1961–1985) Кыргыз Советтик Социалисттик Республикасын жетектөөнүн сейрек жана бактылуу үлүшү ага туура келгендиктен гана эмес. Көп удулу ал башкарган жылдардын ичинде кыргыз элинин жашоосунун бардык чөйрөлөрүндө зор өзгөрүүлөр болгондугунда. Жөнөкөй тил менен айтканда, бул мезгилдин аралыгында өлкөбүз таанылгыстай өзгөрдү.

Ага бир нече өтө маанилүү себептер болгон. Ал Кыргызстанды жетектеген убак бүткүл улуу совет мамлекетинин экономикалык жана маданий өнүгүүсүнүн мыкты, шайкеш өнүккөн мезгили болгондугу негизги шарттарынын бири болуп саналат. Ал 1960–1970-жылдар эле. Бул СССРдин таң каларлык ийгиликтеринин, космосту багындыруунун, зор илимий-техникалык жетишкендиктердин, эң башкысы империялык Россиянын «улуттук чет-жакалары» деп аталган советтик республикалардын жогорулашынын жана тездеп өнүгүшүнүн мезгили болгон. Кыргызстандын өнүгүүсүнүн мындай ийгиликтүү жылдарынын экинчи себеби – дайыма мезгилге төп келгендей иштеген, болуп көрбөгөндөй мээнеткеч, таң каларлык терең эс-тутуму бар жана беттегенин бербеген Турдакун Усубалиевдин республиканы жетектегени болду.

Ал Кыргыз мугалимдер институтунун «Тил жана адабият» адистиги дипломун алып, негизги билими боюнча филолог болгону менен, тарыхчы катары ышкысынан жанган жок. Талыкпай изденген адам болгондуктан, убакыт өткөн сайын анын жаңы жөндөмдөрү көрүнө баштаган. Чарбалык иштерге дит коюусу, цифраларга, статистикага, ар кыл экономикалык жана социалдык көрсөткүчтөргө жатыккандыгы анын таң каларлык эс-тутумун жана иштермандыгын айгинелеген. Аны кандайдыр бир өзүнө өзү дем берүүчү машина-адам, эгерде бул сөздүн баарына керектүү жана анын аркасында дүйнө өнүккөн, көйгөйлөр чечилген жана адамдарды бардарчылыкка алып келген жогорку даражадагы коомдук пайдалуу кесип маанисинде алсак, аны бюрократ-башкаруучу деп атоого болор эле.

Усубалиев көпчүлүктүн эсинде советтик бычылмадагы костюму да, калың мүйүз алкактуу көз айнеги да, адамдардын алдына чыгып сүйлөө көнүмүшү да эч качан өзгөрбөгөн адам катары калды. Ал эми аны менен чогуу иштегендердин эсинде баарын көрүп турган жана бир нерсени андан жашырууга болбогон маалыматтуу жетекчи бойдон калды. Мен анын кол алдында иштеп, эбак картайган, азыр пенсияда жүргөн адамдардын мурдагы Биринчи катчыны көрө калганда, ал мурдагыдай эле алардын жетекчиси бойдон кала бергенсип, орундарынан тура калгандарын көргөм.

Өлкөнүн көп жылдык лидери өтө токтоо, ички дүйнөсүн көпчүлүк байкай албаган адам катары эсте калды. 1961-жылы Кыргызстан Коммунисттик партиясынын Борбордук Комитетинин Биринчи катчысы болуп дайындалган Турдакун Усубалиев дайыма баарынан көп жана аябагандай тырышып иштеген. Ошондуктан, аны аз иштеген же жалкоолук кылган, же андан да жаманы – кубаттуу Советтик держава берген көп сандаган мүмкүнчүлүктөрдү колдон чыгарып жиберген деп айтууга эч кандай

негиз жок. Тынбай иштеген аткаминердин беделине ал өз карьерасынын алгачкы баскычтарында эле ээ болгон жана ошону суу өмүрүнүн акырына чейин кыйшаюусуз калган. Республиканын башчысы катары чейрек кылым иштеген Усубалиевге горбачевдук кайра куруунун мезгилинде колдон чыгарып жиберилген мүмкүнчүлүктөр үчүн эмес, начар көрсөткүчтөр үчүн эмес, республиканын борборун өтө жаңыртып, түп-тамырынан кайра кургандыгы же тарыхый борборду «ак мраморго айландыргандыгы» үчүн күнөө коюлуп, иштен алынгандыгы ошол жылдары элге кеңири тарап кеткен.

Албетте, анын да бардык адамдардыкындай эле кемчиликтери болгон. Мисалы, ал анчейин кызыгуу туудурбаган, басмырт болгон, андыктан жеткен куу адам болуп көрүнгөн. Мында, албетте, чындыктын үлүшү бар эле. Бирок анын жогоруда айтылган көзгө көрүнөрлүк артыкчылыктары алардан ашып түшкөн, анын аркасында Кыргызстан социалдык-экономикалык жана маданий тепкич боюнча кадам сайын жогорулап отурган. Маселенин бүткүл маңызы – мына ушунда. Ошондуктан Усубалиевдин өмүрлүк жана саясий таржымалы (ал дээрлик жүз жыл жашаган: 1919-жылы төрөлгөн жана 2015-жылы дүйнөдөн кайткан) – бул республиканын жогорулашынын жана төмөндөшүнүн, ийгиликтеринин жана тилекке каршы, анын жеке күнөөсү болбосо да, жүзөгө ашырылбай калган көптөгөн долбоорлорунун таржымалы.

Анткени менен, XX жүз жылдыктагы Кыргызстандын тарыхы – бул чыныгы аңыз кеп. Саясий, социалдык-экономикалык жана албетте, инсандык аңыз кеп. Республиканын совет мезгилинен кийинки тарыхы өзүнчө калың жана кызыктуу тарыхый-политологиялык томдун сюжети болууга татыйт. Ал эми, Кыргызстандын россиялык өтмүшү кандай болгон? Бул падышалык Россиянын курамындагы колониялык эзүүнүн тарыхы, социалдык

артта калуунун караңгылыгы, 1916-жылдагы падышачылыкка каршы кандуу көтөрүлүш, бирок агартуу жарыгынын чыныгы шоолалары, коомдук жашоонун бардык чөйрөлөрүндөгү ийгиликтер, совет жылдарындагы болуп көрбөгөндөй экономикалык жогорулоолор.

Башкасын да көз жаздымында калтырбайлы: XX кылым Кыргызстан үчүн – бул мамлекеттик көз карандысыздыкка ээ болуунун кылымы. Бул кийин тушуккандарыбыздын баарын – советтик социалдык-экономикалык тутумдун кыйрашы, саясий режимдердин алмашуусу, мамлекеттик төдкөрүштөр, жүздөгөн адамдардын каны, этностор аралык араздашуулар жана башкалар менен кыйыр байланышкан демократияны, рынокту, сөз эркиндигин баштан кечирүү.

Жалпысынан саясий өңүттөн алганда, окуялар жана процесстер тез алмашып турган өткөн кылымдагы кыргыз элинин өнүгүшүнүн эң маанилүү жаңа экономикалык урунттуу тарыхый тилкеси – бул советтик мезгил экендиги шексиз. Чыныгы улуттук кайра жаралуунун, маданияттын гүлдөп-өсүшүнүн, кыргыз илиминин, орто жана жогорку билим берүүнүн, өнөр жайдын телчигишинин жаңа өнүгүшүнүн мезгили. Акыры аягында дал совет бийлиги Кыргызстанды же Кыргыз ССРин улуттук көз карандысыздыкка, дүйнөлүк коомдоштукка өзүнчө эгемен мамлекет статусунда кирүүсүнө алып келгендигин баса белгилөө маанилүү. Бул тууралуу мен бир жолу мындай бир элестүү кепти колдонгом: көз карандысыздык бизге Москвадан көгүчкөндүн тумшугуна илинип келген.

Мунун баарын жалпылап айтканда XX кылым, советтик мезгил – бул сөзсүз кыргыз маданиятынын «алтын кылымы», адашкан, өтө чиеленген, оош-кыйыштуу тагдырындагы биздин элибиздин эң үзүрлүү жүз жылдыгы болгондугу тууралуу урунттуу тарыхый тыянак жасоого мүмкүнчүлүк берет.

Дүйнө элдери, адамдар – алардын ичинде тарыхчылар, ойчулдар жыйырманчы кылым тууралуу ар кандай ой жоруйт жана бул табигый нерсе. Бирок бул биздин элибиз үчүн зор, ушунчалык ийгиликтүү кылым болгондугу талашсыз. Биздин – кыргыздардын жолу бул жүз жылдыктагыдай эч качан ачылган эмес. Биз өтө узак – көптөгөн кылымдар бою – Алтайдан жана Түштүк Сибирден көчүп келгенден жана Тянь-Шандын кыргыздары менен кошулгандан кийин чоң тарыхтын четинде адашып жүрдүк жана биздин иш жүзүндөгү руханий-тарыхый дараметибиз ушул улуу жүз жылдыкта гана кыйла толук ачылды.

Бул жөнүндө мынчалык кеп башталган соң, мен эң негизги оңдой бердилерди бөлүп көрсөткүм келет.

Менин көз карашымда алар бешөө болгон. Бул, албетте, бизди, кыргыздарды 1916-жылы падышага каршы жапырт көтөрүлүштөн кийин, падыша аскерлеринин кыргынчыл отряддары тарабынан аёосуз талкаланып, кыргыздар коңшу Кытайга жапырт качкан улуттук кыргындан сактап калган (анын карама-каршылыктуу саясий табияты жөнүндө бүтпөгөн талаштарга карабастан) Совет бийлиги. Биз бир жылдан кийин орнотулган, айласы кеткен кыргыздарды кайтарып алган жана алардын кыргынын токтоткон бул бийликтин аркасында ал катары аман калганбыз.

Экинчи оңдой берди, албетте, кыргыздарды акыры келип маданий-агартуу кайра жаралуусуна алып келген СССРдин социалдык саясаты.

Үчүнчү оңдой берди – бул биздин аймактык айырмачылыгыбыз жана 15 союздук республикалардын арасынан Кыргыз ССРинин түзүлүшү, мунун өзү биздин көп кылымдык көчмөндүгүбүздү артка калтырган.

XX кылымдагы тагдырдын төртүнчү оңдой бергендиги – бул албетте, биздин мамлекеттик көз карандысыздыгыбыз, ал согуш жаңа кан менен эмес,

Москвадан көгүчкөндүн тумшугунда биздин өлкөгө алынып келинген.

Бешинчи оңдой берди – бул албетте, жогоруда аталган 1960–1970-жылдардагы кыргыздын «күмүш кылымы», Айтматовдун кылымы, улуттук экономиканын, илимдин жана маданияттын гүлдөп-өсүшүнүн туу чокусу. Бул ошол жылдардагы Кыргызстандын алмашпаган жетекчиси Турдакун Усубалиевдин да кылымы, ал бул туу чоку мезгилдин күбөсү да, катышуучусу да, жаратуучуларынын бири жана негизги уюштуруучусу да болгон.

Ооба, Усубалиев бул алааматтан кийин эки жылдан кийин төрөлүп, 1916-жылдагы падышага каршы көтөрүлүштү жана анын катаал басылышын көргөн эмес жана башынан кечирбеген, бирок жаңы большевиктик бийлик кандай иштегендигин жана ишке кандай ашырылгандыгын көргөн. РСФСРдин курамындагы Кара-Кыргыз автономиясы (1924–26-жж.) андан кийин Кыргыз АССРи (1926), Кыргыз Советтик Социалисттик Республикасы (1936) ал жашап турганда түзүлгөн.

Бирок кыргыз көчү муну менен эле токтоп калган жок – кыргыздардын жаңы, ого бетер урунттуу тарыхы башталды – бул мамлекеттин түптөлүшү, жогорулашы жана төмөндөшү, гүлдөп өсүүсү, каталыктары жана кемчиликтери, Конституцияга каршы төңкөрүштөрү, этностор аралык араздашуулары, референдумдары, шайлоолору, Президенттердин алмашуусу, Конституциялары, өкмөттөрү... менен коштолгон көз карандысыз эгемендүү мамлекеттин телчигиши. Турдакун Усубалиев мунун баарын өз көзү менен көрүп, чоң тарыхтын тирүү күбөсү болгон жана бул процесстерге өзү активдүү катышкан.

Өткөндөгү тарыхты унутууга болбойт – бул талашсыз. Менин китебимдин каарманынын: «Келечекте ката кетирбөө үчүн, өткөндөгүнү билүү керек», – деген сөзү Кыргызстанда хрестоматиялык туюнтма болуп калган. Мындай ырастоону тала-

шуу кыйын. Өткөндү унутуу – жакшы эмес жана адеп-ахлакка жатпайт, анткени мунун баары биздин тарыхыбыз, башка тарыхыбыз жок. Маселенин баары учурдагы саясатка, тигил же бул идеологиялык конъюнктурага жамынып, аны бурмалабоодо турат.

Дүйнөлүк тарыхый илимдин алптарынын бири – Марк Блоктун минтип айтканы бар: «Эгерде абайлабаса, бурмалап чечмеленген тарых акыры келип жакшы түшүнүктүү тарыхтан да күмөн саноону жаратышы мүмкүн. Бирок эгерим биз ошого жетип кала турган болсок, анда бул биздин эң туруктуу интеллектуалдык каада-салттарыбыздан түп-тамырынан ажырообуздун баасы менен жасалат»¹.

Көчмөн уулу,

кыргыз ханынын вазиринин тукуму

Турдакун Усубалиевдин ата-энеси жөнүндө, бала-чагы, улан кези тууралуу маалымат өтө аз. Өзүнүн калың томдорунун биринде ал балалык кези, кырчын жылдары жөнүндө шоола изиндей айрым мүнөздөмөлөрдү калтырып кеткени жакшы болуптур. Бирок анын үзүл-кесил эскерүүлөрүнөн жана учкай маалыматтарынан анын бала чагы, мектептеги жылдары, эрезеге жеткен жашоого кирүүсү башка өз курбалдаштарынын жашоосунан эч нерсени менен айырмаланбайт.

Журналисттер менен болгон өз маегинде: «Өз курагымдагы бардык балдардай жана өспүрүмдөрдөй эле чоңойгом. Ойноп, ары-бери жүгүрүп, жада калса өз курбалдаштарым менен мушташкам жана мында адаттан тыш эч нерсе болгон эмес», – деп айткан². Буга байланыштуу Усубалиевге мүнөздүү бир нерсени баса белгилей кетүү керек. Кептин ба-

¹ Марк Блок. Апология истории или Ремесло историка. - М.: Наука, 1986. - 7-6.

² <https://www.super.kg/article/show/33521>

ары табышмактуу болуп көрүнүү, анан калса, өзүн «Кудайдын мээриминен», өзгөчө кайдан же тектен жаралган адам катары көрсөтүү үчүн өзү жөнүндө кандайдыр бир жөө жомоктор менен болмуштарды ойдон чыгарууну таптакыр жек көргөндүгүндө турат. Мында анын табигый – жада калса, партиялык деп айткым келет – жупунулугу, жакшы болуп көрүнүүгө умтулбагандыгы жана өзүн аңыз кепке айландырууну каалабагандыгы өз ролун ойногон деп ойлойм. Буга негиз болгон философиялык жана саясий ынанымдарын четке кагууга болбойт – ал марксизмдин жана ленинизмдин бекем тарапкери, атеист, нукура коммунист-материалист болгон.

Эгерде анын тегин териштире келсек, Турдакун Усубалиев өтө белгилүү уруудан жана тектүү жерден чыккан адам болгон. Ал Кыргызстандын түндүгүндө жайгашкан, ар кандай хандар, бийлер, бектер жана манаптар чыккан атактуу сарбагыш уруусунан болгондугун эске ала кетүү жетиштүү. Кыргыздардын саясий лексиконунда «бий», «бек», жана «манап» деген сөздөр эмнени билдире тургандыгын айта кетейин. Бул жергиликтүү төбөлдөрдүн наамдары жана алар тукумдан-тукумга өтүп турган, же болбосо калк өкүлдөрү (шайлоочулар) тарабынан ачык, даана демократиялык шайлоодон кийин ыйгарылган. Буга байланыштуу китебимдин кейпкери мындай деп жазат: «Мен, Турдакун Усубалиев, сарбагыш уруусунун урпактарынын биримин. Байыркы элдик салт боюнча ар бир эрежеге жеткен кыргыз атасынан тартып жети атасына дейре билүүгө тийиш болгон; эгерде аларды билбесе, өз ата тегин билбеген катары төмөн санашкан. Мен өзүмдүн жети атамдын ысымдарын гана эмес, андан көптү – сарбагыш уруусу келип чыккан бардык ата-бабаларымдын атын билем. Мисалы, сарбагыш уруусунун түпкү атасы Дөөлөс аттуу адам болгон, андан анын уулу Манап төрөлгөн, Манаптан Сарсент, Сарсенттен Үчүкө жана Түлкү, Үчүкөдөн

Маматкул, Маматкулдан Болот, Болоттон Эсенгул, Эсенгулдан Ниязбек, Ниязбектен сегиз уул, анын ичинде кыргыздардын болочоктогу ханы Ормонхан туулган. Бул сарбагыш уруусунун биринчи мууну.

Анын экинчи мууну мындай. Түпкү аталарыбыз ошол эле: Дөөлөс – Манап – Сарсент – Үчүкө. Үчүкөдөн болсо Дөөлөткул – Бай – Калыгул – Кунтууган – Кененсары – Усубалы кетет. Мына ошентип, менин жети атам Үчүкө, Дөөлөткул, Бай, Калыгул, Кунтууган, Кененсары жана менин атам Усубалы болуп саналат.

Менин ата-энем – атам Усубалы жана апам – башка уруунун кадырман адамынын кызы Рапия Байгазиева – 69 жыл чогуу жашап, бири-бирин өтө кадырлаган, ак пейил жана боорукер адамдардан болушкан, бул сапаттарды биздин уруубуздун адамдары жогору баалаган. Турмушта менин ата-энем миңдеген кыргыздардай эле кубанычты, кайгыны, айрылууну, күйүттү, бакытты жана ийгиликтерди – баарын башынан кечирген. Менин апам он бала төрөгөн, менин агаларым жана эжелерим, иним жана карындаштарым болгон. Бүгүнкү күнгө чейин экөөбүз гана – мен жана карындашым Сайра калдык. Калгандары ар кайсы жылдары көз жумган. Ата-энебиз чаалыкпай оор эмгек кылган жана бизди өстүргөн. 30-жылдарда жамааттык чарбага киргенге чейин ата-энем азыр үйү турган жерден болжол менен үч километр аралыктагы Байтели деген жерде жашаган. Алардын жыйырма-отуз баш кой-эчкиден, эки-үч баш кара малдан, бир нече саан бээлерден жана мингич жылкыдан, ошондой эле бир нече гектар сугат жерден турган чакан чарбасы болгон. Жазында, жайында жана күзүндө боз үйүбүздө, ал эми кышында – атам ашар жолу менен өз ага-туугандарынын жардамы менен куруп алган жапыз үйдө жашашкан».

Биз көрүп тургандай, Турдакундун ата-энесинин жашоосу башка уруулаштарынын жашоосунан

эч нерсеси менен айырмаланган эмес. Усубалынын үй-бүлөсү кыйла оор жашоону башынан кечирип, аларды ачкачылыктан жана сууктан моюбаган эмгек, татыктуу жашоо үчүн күнүмдүк күрөш гана сактап калган. Ошону менен бирге Турдакун өз ата-бабаларынын ичинен чыныгы даңазалуу адамдар чыккандыгын бала кезинен эле жакшы билген. Алсак, Турдакун Усубалиевдин бабаларынын бири бүткүл Кыргызстанга белгилүү, өлкөнүн түндүгүнүн (айрым учурларда түштүгүнүн да) уруктарынын жана урууларынын түпкү атасы – Тагай бий болгон. Кыргыз тарыхынын бул каарманы жөнүндө өзгөчө айта кетүү керек. Тагай бий болжол менен 1470-жылдарда (1469-жыл болуу керек) Алай өрөөнүнүн Сары-Бел жайлоосунда туулган. Алгачкы улуттук тарыхчылардын бири Осмоналы Садык уулу 1913-жылы Уфа шаарында басып чыгарылган «Кыргыздардын кыскача тарыхы» аттуу китебинде Тагай бий Адигиненин иниси деп жазат. Алардын атасы – Агуул, эгиздин түгөйү (экинчиси – Кубул же Кабыл). Ошондон тартып кыргыздардын оң канатын Агуулдун тукумдары, сол канатын Кубулдун тукумдары түзөт. Алардын атасы Долон бий, Бишкек – Торугарт жолундагы Долон ашуусу анын ысымынан аталган. Агасы Адигине бий болуп турган XV кылымдын башталышында Тагай кандайдыр бир себептер менен Кетмен-Төбө өрөөнүнө, андан кийин Чүйгө келген жана Кочкор-Ата мазарына жакын Кочкор өрөөнүнөн орун алган¹. Ал эл арасында тез эле кадыр-баркка ээ болуп, ишенимге кирген. Өз курбалдаштарын жыйнап, монгол баскынчыларына каршы туруу үчүн сарбаз түзгөн»². «Дээрлик бардык кыргыз санжыраларында жана аксакалдардын оозеки айтымдарында Тагай бийдин аты аталат, көпчүлүк кыргыздар өзүн анын ту-

¹ Бул жер Кыргызстандын түндүгүндө жайгашкан (Авт. эскертүүсү).

² Иманалiev К. Тагай бий (Мухаммед Кыргыз) – кыргыз мамлекеттүүлүгүн негиздөөчүлөрдүн бири. Акипресс, 19-апрель, 2013.

кумдарыбыз деп эсептейт», – деп жазат кыргыздардын санжырасын билгендердин бири К. Иманалiev.

Бир сөз менен айтканда, Турдакун Усубалиевдин аттын кашкасындай таанымал ата-бабалары болгон жана эскерүүлөрүнө караганда алар менен өтө сыймыктанган. Анын ата-бабаларынын айрымдары кандай болсо да чоң тарыхый окуяларга тыгыз байланышкан же алардын түздөн-түз катышуучуларынан болгон. Турдакун бала кезинде уккан жана эрезеге жеткенде өз алдынча иликтеген болмуштар менен аңыз кептер аны толкундатпай койгон эмес, анткени ал болмуштарда сарыбагыш уруусунун, Тагай бийдин урпактарынын үй-бүлөлүк же турмуш-тиричиликтик оош-кыйыштары жөнүндө эле эмес, Кыргыз мамлекеттүүлүгү жөнүндө сөз болгон. Бул мааниде алганда түндүк кыргыздардын аталган бийинин эң белгилүү урпактарынын бири Ормон хандын тарыхы кызыктуу. XIX кылымдын ортосунда Тагай бийдин бул түздөн-түз урпагы алгачкы хандардан болуп, кыргыздардын бардык аймактарын, уруктарын жана урууларын өз бийлигине баш ийдирүүгө аракеттенген. Баарыдан мурда көчмөн кыргыздар өтө чачкып жайгашып, аймактык жана географиялык жактан бийик тоолор менен бөлүнүп тургандыктан жана алардын ортосундагы ашуулар жыл бою жабык болгондуктан, анын иши оңунан чыкпай калган. Арийне, Ормон хан бардык кыргыздарды бириктирүүнүн жана өз алдынча көчмөн мамлекет түзүүнүн жаңы аракетин жасаганы – бул тарыхый маанилүү факт болгон. 1842-жылы Ысык-Көлдүн жээгинде өткөн курултайда 12 кыргыз уруусунун аксакалдары аны өздөрүнүн ханы кылып шайлашкан. Ормон кыргыздарды Кокон хандыгынын бийлигинен бошотуп, өз жерине кирип келген казак ханы Кененсарыны талкалаган жана элде «Ормон окуу» катары белгилүү болгон мыйзамдардын тизмегин иштеп чыккан. Ал кокондуктардан тартып алган Пишпек сепилин – азыркы

Бишкекти ордо калаа кылган. Уруулар арасындагы араздашуу анын түбүнө жеткен – 1854-жылы бугу уруусунун манабы Боромбай менен чатакташып, андан жеңилип, курман болгон.

Ормон хандын иши эмне үчүн оңунан чыкпай калган? Кептин баары жаңы, таптакыр башка заман келип, ал жөнүндө бүткүл Кыргызстанга атагы чыккан Калыгул бай уулу – Турдакун Усубалиевдин бабасы – кыйын, оор, «зар заман» деп айткан заман келген. XIX кылымдын ортосуна карата негизги калк мурдагыдай эле жарым көчмөн ыңгайында жашаган жана негизинен сабатсыз, демейкидей билим алуу жана толук кандуу өсүп-өнүгүү мүмкүнчүлүгүнөн айрылган бойдон калган. Вийлик башына тең укукта кыргыз төбөлдөрү катышкан. Орто Азиянын феодалдык тарыхынын кунары кеткен көрүнүшү болгон Кокон хандыгынын кулашы оң көрүнүш болгондугу талашсыз. Ошону менен бирге, 1863-жылы Россия империясынын курамына кириши менен кыргыз жеринде мурдагы кокондуктан түп-тамырынан айырмаланган падыша бийлигинин жапырт орношу жакшырууга алып келген эмес. Бирок турмуш-тиричиликтеги жана коомдун жашоосундагы бул жаңылыктар өтө карама-каршылыктуу сезимдерди пайда кылган, анткени баарынан мурда эркин жана көз карандысыз өткөн чак кайрылбастан кетип, анын ордуна таптакыр жаңы нерселер келип жаткан эле.

Кеңири алганда бул чоочун, бирок өтө алгылыктуу цивилизация менен жолугуу болгон. Жаңы тартиптин орношу, мурдатан элде айтылып жүргөн ар кандай айыңдар жана болмуштар көчмөн жашоонун түпкү негизин, дүйнө жана социалдык өз ара мамилелер жөнүндө калыптанган түшүнүктөрдү ыдыраткан. Бул жагынан толук эркин болбосо да Россия империясына кошулуу фактысынын өзүнөн тарыхтын шексиз оң жактарын көргөн Чыңгыз Айтматовдун көз карашы жалпыбызга белгилүү.

Көптөгөн жүз жылдыктардын ичинде калыптанган адаттар менен каада-салттар көз алдында талкалана баштаган. Болгондун баары – жашоо ыңгайы да, дүйнөгө көз караштардын көндүмдөрү да, социалдык моделдер да олуттуу сыноолорго дуушар болгон. Россиянын барган сайын ачык, жада калса, агрессивдүү колониялык саясатынын айынан болуп жаткан өзгөрүүлөрдүн аркасында дал ошол социалдык-саясий ажырым жана психологиялык стресс «заманачылар» деген атка конгон атактуу кыргыз ойчулдарынын, акындарынын, даанышмандарынын чыгармачылыгы үчүн идеялык-темалык өзөк болгон. Турдакун Усубалиевдин жогоруда аталган жотосу Калыгул Бай уулу, мындан кыргыздардын көнгөн жашоо образынын бузулушун гана эмес, улуттук тарыхы, эркиндиги, өз алдынча жашоосу бүтөрүн көрүп, орус бийлиги, орус адамдары менен жакындашуу фактысынын өзүнө кастык менен караган кыргыздардан болгон.

Бирок тарых бир орусда турбайт жана жашоодо өзгөрүлбөс эч нерсе жок, муну китебибиздин башкы каарманы Турдакун Усубалиевдин өмүр таржымалынын мисалы өтө даана көрсөткөн. Ооба, анын жотосу Калыгул орус администрациялык тутуму менен, империянын принциптери жана баалуулуктары менен жакындашуунун келишкис каршылашы болгон. Бирок ал кыргыздардын эркиндигин жана өз алдынча жашоосун жактоочу инсан өз урпактарынын бири мындай улуттук кайра жаралуунун жана социалдык жыргалчылыктын башкы булагын көрүп, бул жакындашуу мүмкүн болушунча терең, мүмкүн болушунча тыгыз болушу үчүн өз өмүрүн арнайт деп болжолдобогон чыгар.

«Советтик улуттук мамлекеттүүлүк, – деп жазган Усубалиев, Орто Азиянын элдеринин, анын ичинде кыргыз элинин алдына экономикалык жана маданий тез көтөрүлүүнү шарттап, бул жаатта иш жүзүндө теңсиздикти жоюу үчүн кеңири келечек-

ти ачкан. Улуттук-аймактык айырмалануунун дүйнөлүк-тарыхый мааниси совет мамлекеттүүлүгү эмгекчил калкка жакын жана түшүнүктүү болгондугунда, алардын активдүүлүгүн жогорулаткандыгында болуп саналат. Совет бийлиги орнотулган биринчи күндөрдөн тартып, падыша өкмөтүнүн Түркстанда орус тилин мамлекеттик тил деп жарыялоо жөнүндө чечими жокко чыгарылган. Миндеген, он миңдеген батрактар жана жакыр дыйкандар Советтердин ишине, мамлекеттик иштерди башкарууга активдүү катыша баштаган. Орто Азия элдеринин улуттук-мамлекеттик ажырымынын үзүрлүү натыйжалары алардын өнүгүшүнө көбүрөөк таасир тийгизип, алар өздөрүнүн экономикалык жана маданий жактан артта калуусун тездик менен жоё баштаган.

Улуттук-аймактык ажырым болуп өткөндөн кийинки он жылдын ичинде эле Орто Азиянын келбети таанылгыс болуп өзгөргөн. Бардык республикаларда, анын ичинде Кыргызстанда өнөр жай очокторун түзүү боюнча иштер талыкпастан жүргүзүлгөн. Баарынан мурда сугат дыйканчылыгын өнүктүрүүгө көп көңүл буруунун аркасында айыл чарбасы бир топ илгерилеген. Айыл чарбасынын техникалык базасы жыл өткөн сайын чыңдалган.

Экономиканын өсүшү менен бир эле убакта Орто Азия элдеринин маданияты да өсүп, тез жогорулаган. Чарбанын жана маданияттын бардык тармактарында кадрлар өскөн, мында түпкү улуттардын кадрларын даярдоого жана тарбиялоого өзгөчө камкордук көрүлгөн. Улуттук-мамлекеттик ажырымдын убагынан тартып улуттук саясаттын иш жүзүндөгү натыйжалары «Орто Азиянын жергиликтүү калкы, анын ичинде кыргыздар фабрика-заводдордо иштөөгө ыңгайлашкан эмес, тагыраак айтканда, илимде, искусстводо иштөөгө, маданиятты өнүктүрүүгө ж.у.с. жөндөмсүз» деп шовинисттик элементтердин айткандарынын таш-талканын чыгарды».

Бала чагы жана улан курагы

Жогоруда белгиленгендей, Турдакун Усубалиевдин бала чагы жана улан курагы жөнүндө жазылгандар аз жана иликтөөлөр жетишсиз. Анын үстүнө кейинкерибиздин бала чагында жана мектептеги жылдарында адаттан тышкары эч нерсе болгон эмес, ал өз курбалдаштарынан эч нерсеси менен, кур дегенде өз классташтарынан өзгөчө тартиптүүлүгү менен да айырмаланган эмес. Жеке пикири боюнча анын окууга ынтаасы жана олуттуу билимдерге жакындыгы институттагы жылдарда гана байкалган.

Баса, Усубалиевдин өзүн угуп көрөлү: «Кочкор орто мектебинде окугам. Өзүмдүн классташтарымдан эч нерседен, окуудан да, тырышчаактыгым менен да айырмаланган эмесмин, алган бааларым ар кандай болчу. Сабактан кийин курбалдаштарым менен ойночумун, мушташчумун, тоого чыкчумун, өзгөчө деле эсте калуучу эч нерсе болгон жок. 1938-жылы тогуз жылдыкты бүткөндөн кийин Кыргыз педагогика институтунун кыргыз тили жана адабияты факультетине киргем, мындайга анда уруксат берилчү, ал жерде классиктер менен катар дүйнөлүк адабиятты окуганбыз. Институттагы жылдарда тырышып окуганымды калп жупунулук кылбай эле айтам, дээрлик бардык убакытты китепканада өткөрчүмүн. 1941-жылы биринчи семестр аяктагандан кийин республикалык гезиттердин беттеринде аталган алты сталиндик стипендиячылардын катарынан өз фамилиямды көргөндө таң калгам. Ал эми бүткүл 1940-жыл үчүн стипендияны бергенде сүйүнгөнүмдү айтпай эле коёюн. Бул чоң сумма болчу, ага мен ата-энеме белек жана бирге бир нече пластинкасы менен патефон сатып алгам. Бул тааныш эмес нерсени үйдө улам-улам коё беришчү».

Ал эми Турдакундун ата-энеси өтө карапайым, бирок эмгекчил, жазганды да, окуганды да билбеген адамдар болгондугун айта кетүү керек. Бирок

атасы да, энеси да мыкты генетикасы, чың ден со-
олугу менен айырмалангандыгын өзгөчө белгилей
кетүү зарыл. Усубалы Кененсариев туура 105 жыл
жашаган жана энеси Рапия Байгазиева да көп жа-
шаган. Ошондуктан Кыргызстан КП БКнын Бирин-
чи катчысы 96 жашка чейин жашагандыгы жана
өмүрүнүн акыркы күндөрүнө чейин акылы тунук
жана сергек болгондугу, окууну, жазууну жана ой-
лоону уланта бергендиги таң каларлык деле эмес.

Анын ата-энеси он баланы өстүргөн, бирок, көбү
каза таап калган. Атасы Усубалы өтө карапайым,
мээнеткеч, бирок бир да жолу гезит бетине чыкпа-
ган, өзү жөнүндө эч нерсе билдирбеген, эч нерсе
жөнүндө да пикир айтпаган өзүнчө бир кызык адам
болгон. Албетте, уулунун ийгиликтерине кубанган,
республика кандайча кайра жаңырып жатканды-
гын, адамдар кандай жашай баштаганын өз көзү
менен көргөн. Усубалы 1988-жылы 105 жашка тол-
гондо каза болгон. Ал эми агасы Акидей Улуу Ата
Мекендик согушка аз калганда, токсондон ашканда
каза болгон.

Үй-бүлө анда жазында, жайында жана күзүндө
жашай турган кыргыз боз үйүндө жашаган. Кыш
убагы Усубалы өз тууган-туушкандарынын жарда-
мы менен чогулуп курган жапыз тамга өтүшчү. Те-
резенин ордундагы көзөнөктө сары кагаз чапталган
тешик болгон, анткени өз эскерүүлөрүндө Биринчи
катчы жазгандай, ал кезде айнек тоолуу Кочкор
районунда гана эмес, бүткүл Кыргызстан боюнча
болгон эмес. Бирок боз үйдө өскөн өспүрүм Турда-
кунга ушул дагы ушунчалык демейден тышкары
жана керемет нерсе болуп көрүнгөн.

Турмуш-тиричиликтеги жупунулугу жана ста-
линдик такыбалыгы төбөсү көккө жетип турган
убакта да кала бергендигин алдын ала айта кетели.
Кыргызстан КП БКнын Биринчи катчысы болгон
Турдакун Усубалиев ошол эле Кочкордо ата-энесине
жакшы, бирок жалпы катардан эч кандай айырма-

ланбаган бир кабат үй куруп берген. Ал ашкананы
кошуп алганда чакан беш бөлмөдөн туруп, кан-
дайдыр бир артыкбаш нерселери, кымбат Чыгыш
же Батыш килемдери, чет өлкөлүк эмереги, алтын
же күмүш идиш-аягы ж.б. жок эле, нагыз айыл-
дыктарча жасалгаланган. Бардык мүмкүнчүлүк-
төрү бар туруп, Усубалиев ата-энесине кандайдыр
бир «буржуазиялык» турмуш-тиричиликти куруп,
жаркыраган автомобилдерди же лимузиндерди са-
тып берген эмес, аларга чет өлкөлүк кийим-кечени
да кийгизген эмес. Анткени республиканын кубат-
туу башчысы болуу менен бирге өзү да кыйла жу-
пуну жашап, ашыкча нерселерге жол берген эмес.
Усубалиевдин дал ушул сапаттары, бир да жолу өз
жүрүм-турумун, жок дегенде чач тарамын, галстук-
тарын, шляпаларын же костюмдарын алмаштыруу-
га мүмкүнчүлүк бербеген мындай туруктуу жашоо
принциби аны ар кандай азгырыктардан сактаган
жана ал жаңы советтик төбөлдүн, жаңы жергилик-
түү «хандын» же кандайдыр бир «журт атасынын»
кейипкерине окшошкусу келген эмес.

Ал эми 1930-жылдары Усубалиевдердин үй-
бүлөсү өтө жупуну жашаган. Биздин кейипкерибиз
эсине алгандай, эч кандай даамдуу тамак-аштар
болгон эмес. Очокко саман, тезек жагылып, бөл-
мөгө очоктун жалыны жарык берип турган. Мал-
дын майынан күйгөн шам пайдаланылган. «Вул
жөнүндө эске салганда мындай өз өмүрүмдө болго-
нуна, мунун баарын башымап кечиргениме ишен-
бей кетем. Бирок ошондогу очоктун жарыгын бү-
гүн да эстейм», – деп жазат Турдакун Усубалиев
эскерүүлөрүндө.

Айрыкча 1930-жылдардагы ачкачылыкта алар-
да кыйын кезең болгон. «Саман кыштан курулган,
болжол менен жүз жапыз үйдөн турган биздин ай-
ылдын калкынын кайгылуу жашоосун, – деп жа-
зат Турдакун Усубалиевич, улгайып калган кезде,
– азыркыга чейин эстейм. Айылга көз чаптырсаң,

мордон түтүн көрүнбөйт, бардык үйлөрдүн үстүндө таза, муздак, чексиз асман турган күндөр эсимде. Бул бир нерсени билдирип турар эле – күндүз бир да үйдө тамак-аш бышырылчу эмес. Эгерде кашы-стан кайсы-бир үйдүн моруна түтүн чыкса, анда бул баары үчүн белги болуп кызмат кылчу – ал жерде тамак-аш бышырылып жатат, ал үйгө бала-бакыра чогулуп жетип барчу, ал эми үй эсинин аялы казанда бышырылып жаткан тамакты баарына үлөштүрүп берчү. Адамдар панды сейрек жешчү, ал жетчү эмес. Көпчүлүк үй-бүлөлөр чайды талкан менен ичип, арпа аталасы менен тамактанышчу».

Турдакун жаштайынан эле алынын жетишинче атасына жардам берип, үй оокатын жүргүзүүгө көмөктөшүп, турмуш-тиричиликке керектүүнүн баарын жасаган – суу ташыган, отун жарган, мал кайтарган, көң чаап, талаадан тезек терген.

1929-жылы ал окуй баштаган. Падыша мезгилинде Столыпино деп аталган Кочкордун борборунда 4 класстуу, бир кабаттуу башталгыч мектеп болор эле. Айылда орустар бир кыйла болуучу. Мектепте кыргыз жана орус улуттарынын окуучуларынын класстары бар эле. Кыргыз жана орус класстарынын сабактары кезеги менен өтүп турчу. Кыргыз балдар биринчи, орустар экинчи нөөмөттө окушчу, ал эми кийинки жумада анын тескерисинче кыргыздар экинчи, ал эми орус балдар 1-нөөмөттө окуй турган. Кыргыз жана орус балдардын өз ара мамилелери өтө жылуу болгон жана Усубалиев кийин эске салгандай, улуттук негизде пайда болгон бир дагы ызы-чуулуу окуя болгон эмес.

Ошол кезде окуганы жакшы болгонун Турдакун Усубалиев түшүндү бекен белгисиз, бирок орус кеби мектеп жылдарынан тартып анын кулагына сиңип калган. Аны 1935-жылы жети жылдык мектепти бүтүргөндөн кийин Фрунзеге келип, педагогика институтунун алдындагы жумушчу факультетине киргенде андап сезе баштаган. Турдакун Усубалиев

1936-жылы мугалимдердин өтө жетишсиздигинин айынан жумушчу факультетиндеги окуусун убактылуу токтотуп, балдарды окута баштаган кезде орус тилин билгендиги жакшы болгондугун түшүнгөн.

Тилекке каршы, өспүрүм жан дүйнөсүндө Турдакун Усубалиев эмне жөнүндө кыялдангандыгы, эмнени аздектегендиги жөнүндө бизде эч кандай маалымат жок – өзү жөнүндө сөз жүрүп жатканда дайыма сөзгө сараң болуп, көзгө түшкүсү келбеген Усубалиев бул жагдайда кызыктуу эч нерсе калтырган эмес. Бирок 1930-жылдарда эле жаш Т. Усубалиев жаңы мезгилдин атырылып чыккан ыргагын, советтердин идеологиялык, агартуучулук постулаттарын сезген жана китеп окууга, билим алууга киришкен деп кыйла ишенимдүү болжолдоого болот. Кыргыз адабиятынын баштоочуларынын бири Мукай Элебаевдин «Зарыгам» аттуу атактуу ырын жаш Турдакун уккан жана көңүлүнө түйүп алган.

«Таңды-кеч ойлоп талыгам,

Талыкшып жаным тарыгам.

Амалым жок жол кыска,

Ойлонуп жатып зарыгам.

Алыста окуу артык деп,

Угамын катуу кабарын.

Канткенде табам амалын,

Көкүрөктө жаранын.

Москва, Ташкент ураанын,

Жакшы деп элден угамын.

Ошолорду мен угуп,

Канткенде чыдап турамын.

Издеген окуу мен карып,

Эзилдим жатып саргарып.

Канат кагып жете албай,

Каламбы куру сандалып.»

Бир сөз менен айтканда, 1930-жылдар сабаттуулук, жазып жана окуй билүү баарын чечкен жылдар болуу менен жашоонун эң жогорку баалуулугу деп эсептелген. Турдакун Усубалиев экинчи дүйнөлүк согуштун дал башталышында Кыргыз мугалимдер институтун бүтүрүп, ушундай мүдөөнү туюп, аркалаган жигиттерден болгон.

Ооба, Т. Усубалиев өз курагындагы бардык балдар жана өспүрүмдөр сыяктуу эле чоңойгон, бирок кыязы бир нерсеси – анын билимге умтулуусу, анын тырышчаактыгы, мүнөзүнүн туруктуулугу адаттан тышкары болгон, мунун өзү өспүрүм кезинен эле өзүндө ишенимдүүлүктү, туруктуулукту, бекемдикти калыптандырган. Калыбы анча-мынча өзгөрсө да, ал мындай түшүнүктөрүн жана өз табиятын өмүрүнүн акырына чейин сактап калган.

Улуу цивилизациялык бурулуш

Усубалиевдин улан кездери, окуган жылдары жөнүндө айтуу менен катар бир өтө маанилүү жагдайга көңүл буруу зарыл. Кеп, түз айтканда, дал 20-30-жылдары кыргыздардын тарыхый жашоосундагы эң маанилүү тарыхый бурулуш болгондугу – турмуш-тиричиликке жана жашоого жаңы цивилизация кирип жаткандыгы жөнүндө. Саман кыштан салынган, таманы жер, ичине очок орнотулган, анан китептер менен дептерлер турган дал ошол жапыз тамдар – бул жаңы цивилизациянын эң маанилүү жана көзгө тааныш белгилери болгон. Миң жылдардан берки боз үй башпаана катары жашоодон бара-бара кайрылгыстай сүрүлгөн сыңары, Усубалиевдин үй-бүлөсүндө да ошентип жапыз, бирок туруктуу баш паанага ордун бошоткон. Кийин айнектелген терезелери, бекем жабылган каалгалары бар өзүнчө бөлмөлөр пайда болду. Муну ал кийин кыргыз саясатынын аксакалы болгон кезде Кыргыз

зстанда ХХ кылымда орун алган ошол таң каларлык маданий-агартуучулук секирикти орус-европа маданиятысыз, орус тилисиз жасоого мүмкүн эмес эле деп айтат.

«Кыргызстанда сабатсыздыкты жоюу үчүн күрөш кандай болгондугун эске алгылачы, – деп ал 2000-жылы парламентте орус тилине расмий статус берүү боюнча парламенттеги талаштарга байланыштуу Кыргызстандын элине өз кайрылуусунда жазган. – Бирок өлкөдө жогорку билими бар бир дагы кыргыз болбогондуктан, окутуучулар катары Россиядан адистер чакыртылып келинген. Биз – кыргыздар үчүн кыргыз жана орус тилдери оң жана сол кол катары болгон. Андан кийин орус тилинин аркасында цивилизациялуу дүйнөлүк коомдоштук Кыргызстандын эли, анын тарыхы, экономикасы жана маданияты жөнүндө көбүрөөк биле баштады. Өз кезегинде кыргыз эли орус тили аркылуу өзүнүн материалдык жана руханий маданиятын байытып, дүйнөлүк цивилизациянын жетишкендиктерине сүңгүдү». Ырастоо катарында Усубалиев чынында эле таасири таасын таң каларлык цифраларды келтирген. Даанышман Турдакун Усубалиев мындай ондогон, жүздөгөн цифраларды жатка билгендиктен, факты жагынан аны менен талашуу өтө кыйын болгон.

Сабаттуулук үчүн күрөш 1929-жылдын ортосунан, Т. Усубалиев Кочкордогу мектепке, андан кийин жумушчу факультетине бара баштаган кезден тартып өзгөчө жайылтылган. Бул жагдайдан алганда анын жолу ачылган деп эсептөөгө болот. Баары жапырт окуй баштаган. Жалпы айтканда, орус тилин окууну жана аны өздөштүрүүнү каалоо баарынын акыл-эсинен да, жүрөгүнөн да орун таап, кыргыз элинде өзүнчө бир улуттук идея болуп калган. Мындайда жалпыга белгилүү статистиканы келтире кетүү ашыктык кылбас: он жылдын ичинде, 1925-жылдан тартып 1934-жылга чейин,

Кыргызстанда 400дөн ашык мектеп курулуп, агартууга жумшалган каражаттар 592,5 миңден тартып 28581,2 миң рублга чейин көбөйгөн. 1934-жылга карата республикада мектеби жок бир дагы ири калктуу конуш калган эмес. 40-жылдардын башталышына карата республиканын эмгекчилеринин 90 пайыздан ашыгы сабаттуу болуп калган. Кийинки жылдарда мектептерде эрезеге жеткендерди окутуу улантылып, Кыргызстан жалпы сабаттуулуктун республикасы болуп калган. Башка бир тараптан алганда жашоонун өзү улуттук кадрларды даярдоонун зарылдыгын катуу талап кылган, анткени партиянын саясий багытын ишке ашыруунун тагдыры эми чечүүчү мааниде аны жүзөгө ашырууга эмгекчилерди тартууга чакырылган кадрларга көз каранды болгон.

Бул кез кыйын, кооптуу, жармач, ошол эле убакта жарык, үмүткө толгон жана келечекке умтулган убак болгон. Республика жаңы гана түптөлүп, өзүнүн ал чарбасын жаңы гана жөндөй баштагандыктан, кыйынчылыктар арбын болгон. Ошентип, кыргыздар өтө кечиккенине карабастан баары текши окууга тартылып, азыр тарыхчылар «Агартуунун кыргыз заманы» деп атап жаткан улуу заманды башынан кечире баштаган. Ал учур кыргыз элинин жапырт ойгонуусунун, эгерде чоң тарыхтын мерчемин боюнча айтсак, цивилизациялык бурулуштун жаңы жолду жана өнүгүүнүн мурдагыдан таптакыр башка өңүтүн тандап алуусунун убагы болгондугу шексиз.

Бул убак күйүп жанган ынтаачылардын жана кыялкечтердин убагы болгон. Ошол эле убакта ачуу чындыкты, өзүнүн артта калгандыгын, кыргыз элинин жашоосунун кемсинген абалын ачык түшүнүүнүн убагы эле. Бул мезгил сынчыл – кээде өткөнгө ашкере туура эмес баа берүүнүн жана жаңыга ээ болууну бөгөнчө көксөөнүн убагы болгон. Биздин 1920-1930-жылдардагы атактуу алга

сүрөөчүлөрүбүз бул максаттарга жетүүнүн бир гана ыкмасын – окууну, билимди жана дагы бир жолу билимди көрүшкөн.

Кыргыз агартуучулугу жөнүндө айтканда анын тарыхый өзгөчөлүгүн да белгилей кетүү керек. Кеп, ал замандардын алмашуусуна туш келгендигинде. Ал эми замандардын (маданий, саясий, социалдык экономикалык ж.б.) алмашуусу дайыма калыптанып калган көнүмүштөрдү, көндүмдөрдү, адаттарды жана маданияттарды бардык цивилизациялык жаңычылдыктары менен жабыркатуучу чыр-чатагы менен коштолуп турат. Тарых көрсөткөндөй, бул процесс кээде өтө жабыркатуу менен өтөт. Алсыз тарап алгачкы убакта эч кандай артка чегинүүнү, кандайдыр бир келишүүнү каалабай, болушунча каршылык көрсөтөт. Классикалык түрдөгү консерваторлук мына ушинтип пайда болот. Анын тарапкерлери турмушта эч нерсени өзгөртпөөнү каалодон тышкары, өздөрү жигердүү сактаган тутумда өз саясий, социалдык жана башка кызыкчылыктары болот.

Бирок акыры келип, күчтүү тараптын чынында эле көптөгөн жагымдуу, иш жүзүндө пайдалуу жана алдыңкы артыкчылыктары чыга келет. Мурда болбогондордун жана иш жүзүндөгү турмуштук муктаждыктардын бар экендиги баары бир өзүнө жол табуу менен акыр аягында кандай болсо да өзүн-өзү бекемдейт. Жаңы нерселер, жаңы цивилизациялык күчтөр эски көз караштар кыйла солгун, чабал жана эскирген жердин так өзүнө сүңгүү менен өзүн-өзү ишке ашырат.

XIX жана XX кылымдардын чегиндеги кыргыз көчмөн маданиятын алмаштыруу болжолу ушундай же дээрлик ушундай болгон. Калыгул, Арстанбек, Молдо Кылыч жана башкалар артында турган улуу заманачылардын маданиятты сактоочулук каршылыгы айласы кеткендердин каршы туруусу болгон, анткени алар бул жерде күч салыштыргыс

экендигин жана башкача айтканда жаңы «замананын» келгендигин болтурбоо иш жүзүндө мүмкүн эместигин алдын ала баамдап, көрүшкөн. «Зар заманга» наалат айтып, өздөрүнүн кунарсыз алдын ала айтуулары жана божомолдору менен адамдарды зарлоого жана кабатыр болууга мажбурлап, заманачылардын кээ бирөөлөрү кийин акындыктын жазма түрүнө, китеп жазууга өтүп кетип, китептерди чогултуу менен сабаттуулукка жана окууга жигердүү үгүттөшкөн.

Ооба, бул Агартуу заманасы өз идеологиясы жана баалуулуктары бар, жок дегенде эле жүз жыл мурда Европада болгон Агартууга өзүнүн мүнөзү жана тиби боюнча окшош кыргыз Агартуу заманасы болгондугун баса белгилейбиз. Бирок бул замана Кыргызстандан жана бүткүл Борбордук Азиядан алыс кайып өткөн. Албетте, Европалык идеологиянын, анын ичинде, орус Агартуучулугунун идеологиясынын XX жана XIX кылымдардын чегиндеги жана XX кылымдын биринчи жылдарындагы кыргыз адабиятынын идеялык-тематикалык, идеологиялык багыты менен толук типтүү окшоштугу жөнүндө айтууга болбойт. Кеп, агартуучулук идеялардын Чыгыш элдеринин агартуучулук социалдык-идеялык өнүгүүсүндө болуусу жана ролу жөнүндө айтууга мүмкүнчүлүк берүүчү айрым жалпы урунттуу учурлардын типтүү окшоштуктарынын төп келиши жөнүндө болуп жатат. Андыктап, баарынан мурда Россиянын, совет бийлигинин аркасында Азиянын бул чоң бөлүгүнө баары бир келген замананы улуу жакшылык деп эсептөө керек. Ал эми Совет бийлиги континенттик Европанын бардык улуу агартуучуларын ардактоонун жогорку тепкичине көтөрүлүү менен мектептерде, ЖОЖдордо алардын ойлору менен идеяларын үйрөнүүгө мажбурлаган. Вольтердин, Руссонун, европалык социалист-утописттер Сен-Симондун, Оуэндин жана башкалардын ысымдарын ар бир мектеп окуучусу билген. Алар-

дып ичинде Кыргызстан Компартиясынын БКсынын болочок Биринчи катчысы Турдакун Усубалиев да болгон.

1920–1930-жылдардагы атактуу сабатсыздыкты жоюу, улуттук жалпы окутуу, «маданий революция» кыргыз Агартуучулугунун иш жүзүнө ашыруучусу болуп калган. Калыбы, дал ошол жылдары адамдар укуксуздук жана жапырт караңгылык, өзгөчө сабатсыздык жана түркөйлүк, жакынкы мезгилдерде эле кыргыз жеринде кыргыздар баштан кечирген кайгылуу окуялардын күнөөкөрү экендигин жакшыраак түшүнүп, терең андап сезе баштаган. Окууну каалоо жалпы кыргыз калкынын бардык катмарларын камтып, бара-бара чыныгы улуттук идеяга айланган.

Колониялык бийликтер жасаган кыянатчылыктар жана алардын жергиликтүү калкка карата мамилеси тууралуу кичинекей кезинен баштап уккан Турдакун большевиктердин, кийин коммунисттердин боштондук ураандарына жана кескин солчул чакырыктарына ошол замат ишенген. Анан калса, өтө жакшы жана тырышып окуган. Өзүнүн кумири Владимир Ильич Лениндин жаштарга кайрылган «Окуу, окуу, жана окуу» деген чакырыгын ал бүткүл дили жана тырышчаак акылы менен кабылдаган. Бул сөздөр алыскы 1930-жылдары бардык жерде, бардык деңгээлдерде осуят катары, сыйынуу катары кайталанып турган.

Партия табынуу катары

Мугалимдер институтун аяктаганга аз калганда жаш Турдакун Усубалиев Коммунисттик партиянын мүчөлүгүнө кирүү жөнүндө арыз берет жана аны көйгөйсүз кабыл алышат. Ал турмуштук стратегияны тапдоодо башка жолдун жок экендигин эң сонун түшүнгөн. Партия жасагандын баары ага

жаккан жана ал окуялардын чордонуна болууну, артта калбастан алдыда жүрүүнү каалаган. «1940-жылы биздин институттун партиялык уюму мени ВКП(б)нын мүчөлүгүнө талапкер кылып кабыл алды, – деп жазат Усубалиев. – Мен биринчи жолу башка талапкерлер менен бирге партиянын райкомунда райкомдун катчысынын маектешүүсүндө болуп, андан кийин бизди райкомдун бюросунун отурумуна чакырышкан, анда чоң адамдар болгон. Тизелерим калчылдап, кандай суроолорду беришет жана аларга туура жооп бере аламбы? – деп ойлодум. Ошондо мага жылдар өткөндөн кийин республиканын БКсынын биринчи катчысы болосуң деп кимдир-бирөө айтса, муну мен мазактагандык, келекелегендик деп эсептемекмин... Бизди маектешүүгө чакырган райкомдун бөлүм башчысы биздин анкеталык маалыматтарыбызды жана институттун партиялык уюмунун чечимин окуп берди. Төрагалык кылуучу – райкомдун биринчи катчысы өз кесиптештерине суроолор барбы деп кайрылды. Өзгөчө оор суроолор болгон жок, биздин эч кимибизди «жарга такашпады». Баары жайынча өттү. Катшып жаткан райкомдун бюро мүчөлөрү институттун партиялык уюмунун токтомун бекитүү үчүн добуш беришти. Калыбы, бир жумадан кийин бизге ВКП(б)нын мүчөлүгүнө талапкердин партиялык билеттерин тапшырышты. Бир жылдык талапкерлик стаж сыноо мөөнөтү болгон. Бул убактын ичинде мени ар тараптан – менин жеке жүрүм-турумумду, окуумду, институттун партиялык уюмунун, андан кийин партиянын Кочкор райкомунун контролу алында болуу менен партиялык тапшырмаларды аткаруумду текшерди. 1941-жылдын декабрында партиянын Кочкор райкомунун бюросу мени ВКП(б)нын мүчөлүгүнө кабыл алды».

ЖОЖду аяктагандан кийин ал өзүнүн Кочкор районуна орто мектептин окуу бөлүмүнүн башчысы кызматына жолдомо алат, бирок болгону эки ай-

дан кийин Усубалиев жаңы дайындоо алуу менен Компартиянын Нарын округдук Комитетинде пропаганда бөлүмүнүн башчысынын орун басары болуп калат. Комсомолдук активистти эки айдан кийин Фрунзеге маектешүүгө чакырышат жана арбын суроолордон жана кеңири маектешүүлөрдөн кийин жаш Усубалиев Кыргызстан Компартиясынын пропаганда жана үгүт бөлүмүнүн инструктордук кызматына бекитилет. Өз жердештерин жана айылдык балдарды сабаттуулукка окутууну көксөгөн ага окуу бөлүмүнүн башчысы катары мектеп иши жакчу, анан калса, Нарындагы кызыктуу иши да жетиштүү болгон, бирок жогору жактагылар башкача ойлогон. Аскердик мезгилдин тартиби жүргөндүктөн, баш тартуу же жеке кызыкчылык жана психологиялык жагымдуу жагдай жөнүндө сөз болушу мүмкүн эмес эле. Натыйжада, ал Фрунзеге келүү менен партиялык-мамлекеттик башкаруунун эң жооптуу участогунда иштей баштады.

Мына ошентип, тагдыр аны мээримине алды. Турдакун кылчактабай, эл үчүн эң кыйын мезгилде саясатка сүңгүдү. Дегинкисин айтканда, бул кардуу жана өтө кооптуу 1941-жыл Турдакун үчүн чыныгы багытын аныктаган жыл болуп калды. Кептин ток этери, курагы боюнча да, милдети боюнча да ал түз эле майданга жөнөтүлүүгө тийиш болчу, бирок четки ооруктун тургундарынын тың кадрларга, сабаттуу уюштуруучуларга муктаждыгы Турдакун Усубалиев сыяктуу кадрларды майдандан калтырууга мажбурлаган. Ошону менен аны оорукта калтырышкан.

Фашисттик Германияга каршы Улуу Ата Мекендик согуш жүрүп жаткан. Партиялык, советтик жетекчилер, чарба кызматкерлери аскерге чакырылчу курактагы бардык эркектердей эле күн сайын эртең мененки саат алтыдан сегизге чейин райондук борбордун четиндеги талаада аскердик даярдыктан өтүп турушту. Институтта теориялык жана прак-

тикалык аскердик даярдыктан өткөндөгүнүнө карабастан, алардын ичинде Турдакун да болгон. Бары тең согушуп жаткан армияга жөнөтүлүү үчүн өз кезегин күтүп турушкан. Республикалык аскер комиссариатынын жөнөткөн кагаздарына ылайык райондук военкомат аскерге чакырылгандарды тобу менен аскерге жөнөтүп турган.

Нарын районунда фронттордогу абалды калкка түшүндүрүү боюнча агитациялык-пропагандисттик иш туруктуу жүргүзүлүп турган. Мисалы, Совет элинин Улуу Ата Мекендик согушунун мүнөзү, гитлерчилер эмне үчүн жана кандай максатта Советтер Союзуна кол салгандыгы, фашисттерге каршы согушта советтик армияга кандай жардам керектиги, кайсы мамлекеттер Советтер Союзун колдоп жаткандыгы, ал эми кайсылар гитлердик коалиция тарабында согушуп жаткандыгы жана башка көптөгөн маселелер түшүндүрүлүп турган. Атайын билими жана даярдыгы бар пропагандисттер жана агитаторлор керек болгон. Андан калса, бүткүл райондо жогорку билими бар болгону эки же үч гана адам болгон.

«1941-жылдын декабрынын аягында, — деп жазат Усубалиев, — партиянын райкомунун бюросуна чакыруу менен мени партиянын райкомунун пропаганда жана агитация бөлүмүнүн башчысынын орун басарлыгына бекитишти. Эки күн өткөндөн кийин партиянын Тянь-Шань обкомунун чакыруусу боюнча Нарын шаарына келдим жана обкомдун пропаганда боюнча катчысы мени менен маектешкенден кийин, партиянын обкомунун бюросунун отурумунда мени райкомдун пропаганда жана агитация бөлүмүнүн башчысынын орун басарлыгына бекитүү жөнүндө партиянын Кочкор райкомунун бюросунун токтому кабыл алынды. Мына ошентип мен партиялык иште калдым».

Жооптуу партиялык аткаруучу болуу менен ал өзү да толук элестете бербеген өлкө турмушуна баш

оту менен кирди. Тарыхый тагдыры боюнча жана өзүнүн географиялык жайгашуусунан улам аңтарылган дүйнөдөн биротоло алыс калган Кыргызстан дүйнөлүк согуштун чыныгы чордонунан алыс болсо да, бул согушуп жаткан дүйнөнүн айрып алгыс бөлүгү бойдон калгандыгын ал өз көзү менен көргөн. «Фашизм», «Гитлер», «Европа», «Москва», «Союздаштар», «Рузвельт» деген сөздөр анда жергиликтүү калктын күнүмдүк лексиконуна бекем кирген. Кыргыз элинин «дүйнөлүк көчкө» кирүүсүнүн ансыз деле тез процессин согуш ого бетер тездетип, орус сынчысы Е. Сидоровдун сөзү менен айтканда аны «дүйнөнү аздап сезүүнүн жаңы деңгээлине чыгаргандыгы акылга сыйбаган иш» болду. Кыргызстандыктар жалпы совет эли сыяктуу эле ачкачылыкка, суукка жана бүлгүнгө чыдады.

Бул жөнүндө Ч. Айтматов баарынан жакшы айткан: «Согуштун алгачкы күндөрүнүн митингдери менин эсимде. Өлкөнүн тагдыры үчүн жалпы жоопкерчилик жеке мүнөздө болуп калды. Ыктыярчылардын колоннасы райондук борбордон, түз эле митингден кетип жатты. Кептин баары ушунда. Ар бир адам, чоңдор жана кичинелер бул болуп көрбөгөндөй, бүткүл элдик күрөштө майданда жана тылда өздөрүнүн тарыхый ордун тапкандыгын мен азыр түшүнүп жатам. ...Согуш ХХ кылымды эки бөлүккө — адамзатты согушка чейинки жана согуштан кийинки мезгилге бөлгөн эбегейсиз тарыхый чек гана болуп калбастан, ошол кезде жашаган ар бир адамдын тагдыры, жазмышы, анын жүрүм-турумунун жана адеп-ахлактык баалуулуктарынын чени болуп калды. Согуш адамдардын ар биринин бет маңдайына келди. Согушту тигиндей же мындай буйтап өткөн бир да кишини билбейм»¹.

Партиялык жаш аткаруучу Турдакун Усубалиевге ушундай шарттарда иштөөгө туура келди жана

¹ Айтматов Ч. Статьи, выступления, интервью. — М.: «АПН», 1988. — 47-48-б.

бүткүл көп улуттуу держава болушунча чымырканып, бириккенин, алаамат баарын чогултканын жана жакындаткандыгын көрдү.

Бул өтө баалуу турмуштук жана саясий тажрыйба болуп калды. Анан да, анын дүйнөгө болгон көз карашынын жана базалык моралдык-ахлактык ынанымдарынын негизи болуп калды. Коммунисттик партияны бириктирүүчү күч жана «совет элинин бардык жеңиштери менен жетишкендиктеринин дем берүүчүсү» катары ал айтып жаткан кезде эч кандай ураан сөз же кургак мактоо болгон эмес. Бул сөздөр анын оозунан жана Сталин башында турган советтик жетекчилердин оозунан гезиттик көнүмүш же демейки партиялык көкөлөткөн сөз катары көп жолу айтылган менен иш жүзүндө алардын чындыгы көп болгон. Ооба, көп жолу айтылгандыктан алардын алгачкы жаңылыгы жана ынанымдуу күчү бара-бара кайтып, бирок алардын маани жагынан туура экендигинен эч ким шек санаган эмес. Ошентип, Коммунисттик партия – Турдакундун партиясы, ал эми коммунизм анын жетекчиликке алуучу идеясы жана терең ынанымы болуп калды. Бул анын советтик саясатка, Иосиф Сталиндин ойлору жана акылы боюнча түзүлүп жаткан социализмге биротоло сүңгүгөндүгүн билдирет.

Жогоруда айтылгандай сабаттуу, институтту жаңы эле бүтүргөн Усубалиев согуштун дал биринчи жылында – 1941-жылы мансап тепкичи боюнча өзүнүн биринчи кадамын жасаган – ал Нарын облусунун Кочкор райкомунун бөлүм башчысынын орун басары болуп калган. Бир аздан соң Советтик Кыргызстандын Коммунисттик партиясынын Борбордук Комитетинин инструкторуна чейин өстүрүшкөн. Бул ошол кездерде олуттуу мансаптык жогорулоо болгон. Жаш, бирок көшөрө иштей билген, чаалыкпаган Усубалиев ушинтип чоң саясатка аралашат.

Бул жерден жан дүйнөсү жабык, өзүнүн ой саналары жана сезимдери менен бөлүшүүнү жактырба-

ган Турдакун Усубалиевичке дагы бир жолу таарыныч айтууга туура келет. Көп анын, согуш жылдары жөнүндө эч кандай эскерүүлөрдү же жеке мүнөздөгү жазуу жүзүндөгү күбөлүктөрдү дээрлик калтырбагандыгында. Балким ошол сапаты анын мансаптык тепкич боюнча тез көтөрүлүшүнө, согуштан кийин эле аны республикалык БКнын атайын чечими менен ВКП (б) БКнын алдындагы Жогорку партиялык мектепке, Москвага жиберилкенине олуттуу негиз болгондур. Же ошол кезде эле Түндүк Кыргызстандын алыскы жана тоолуу Нарын облусундагы Кочкор районуна чыккан жаш кадр өзүн өтө келечектүү жана көптөн үмүттөндүргөн улуттук кадр катары көрсөтө алган чыгар. «Мен жаш болчумун, – деп жазат ал өз эскерүүлөрүндө. – Мага көп нерсени жасоого үлгүрө алчудай жана жасай алчудай болуп көрүнгөн. Азыр артка көз чаптырып ошол уландык жигер мени алга түрткүлөп, ар кандай кыйын күндөрдө көмөк көрсөткөндүгүн түшүнүп турам. БКнын инструктору болуп бекитилген күнү эле жүк ташуучу машина менен районго кетип калдым. Райкомдогу ишимди тапшырдым. Үйгө келип, турмуштагы өзгөрүүлөр жөнүндө айтып бердим. Эки күндөн кийин Фрунзеге келип ишке кириштим. БКнын аппаратында бир жыл жана бир ай – 1942-жылдын майынан тартып 1943-жылдын июнуна чейин иштедим. Квартирам жок эле, БКнын көпчүлүк кызматкерлери, анын ичинде мен, ошол жылдары жалгыз жашоо үчүн эң жөнөкөй шарттары да жок «Кыргызстан» мейманканасында көпкө чейин жашадык. Андан кийин мени квартиранын ээси жүйүрлөштүрүү тартибинде бошотууга мажбур болгон үйлөрдүн бириндеги кичинекей бөлмөчөгө жайгаштырышты. Ошол кезде менде турак жай боюнча болуп көрбөгөндөй кыйынчылыктар болгон»¹.

¹ Усубалиев Т. О нашем времени и о делах моей жизни. – Бишкек, 2003. – 51-б.

Согуш жүрүп жаткан. Фрунзеге, республикага майдан зонасынан эвакуацияланган миңдеген адамдар келди. Эвакуациялангандардын арасында көптөгөн окумуштуулар, атактуу адамдар көп болгон. Баарын жайгаштыруу, орноштуруу керек эле. Ал жылдары Фрунзе чакан шаар болчу, анда 1940-жылы 104,5 миң адам жашаган жана анын турак жай фонду негизинен бир кабаттуу саман үйлөрдөн туруп, ал эми кыштан курулган капиталдык турак үйлөрдү манжалар менен санап алууга болор эле.

Жалпысынан каардуу жана кооптуу 1941-жыл жана жеңиштүү 1945-жыл социалисттик Кыргызстандын болочок лидери Турдакун Усубалиев үчүн өтө жышааналуу жана эки эсе маанилүү жылдардан болуп калган. Элестүү айтканда, ал анда кыйла калыптанган турмуштук өзөгү жана тажрыйбасы менен чоң саясий мансаптын даңгыр жолуна чыкты. Биринчиден, эбегейсиз эмгек жана ченемсиз кан менен жетишилген фашизмди жеңүүнү өзүнүн жеңиши деп толук негиздүү эсептеген. Бүткүл төрт жыл бою ага күнү-түнү көз ирмемей иштөөгө туура келди. Экинчиден, дал 1945-жылы партиянын Борбордук аппаратында иштөө үчүн Москвага жиберилти. Согуш жылдарындагы уюштуруучулук иштин тажрыйбасы баары бир мансаптык өсүү үчүн өтө олуттуу далил болгон. Бул тажрыйбаны жаңы билимдер, жаңы жетектөөчү технологиялар, маданият, иш усулдары, коммунисттик Москвадан алган таасирлер менен бекемдөө керек эле.

Бул китепте ал тууралуу алда канча көп жазыла турган тарыхтын эске ала турган бир фактысы жөнүндө дагы бир жолу белгилей кетким келет. Саясаттын шахмат тактасында фигуралардын өтө кызыктуу кыймылы болуп өттү: дал 1945-жылы коңшу Өзбекстандан Исхак Раззаковду Кыргыз ССРинин Министрлер Советинин төрагасы катары Кыргызстанга которушкан. Республиканын согуштан кийинки турмушун жөнгө салуу ал адам-

дын алдында милдет болуп турган. Чынында эле анын Кыргызстандагы бийликке келүүсү менен өтө кызыктуу өзгөрүүлөр боло баштады. Экономикада да, маданиятта да көптөгөн жаңылыктар болду. Бардык чоң иштерде сөзсүз боло турган көз жаздымда калуулар жана кемчиликтер да чыга келди. Көп жылдан кийин тарыхчылар бул бийлик тепкичиндеги жогорку орундарды 16 жыл ээлеген бул көрүнүктүү жана элге жагымдуу ишмердин артында бүтүндөй бир замана жана өзү жөнүндө өтө жакшы эскерүүлөр калгандыгын жазышат.

Бирок, жалпы улуттук масштабдагы бул эки чыгаан инсандын бири болжол менен он жылдан кийин Москвадан кайтып келерин, ал эми экинчиси ага ордун бошотуп, өзүнүн болочок ордун басуучу келген жакка кетерин анда эч ким билген эмес.

Ага чейин дагы жашоо керек болчу. Бир кыйла татаал турмуштук сыноолорду, анын ичинде сталиндик жылдардын акыркы мезгилин, андан кийин Сталинден кийинки кыска, бирок күрдөөлдүү өткөөл мезгилди, андан кийин хрущевдук «жылуулук илебин» баштан кечирүү керек эле. Усубалиевге келсек, ал чоң союз боюнча миңдеген чакырымдарды басып өтүп, окуу артынан окуган соң Фрунзеге, Кыргызстанга ага баары сыйлоо менен да, кооптуу менен да, үмүт менен да караган жаңы москвалык катарында кайтып келүүгө туура келди.

Фрунзе — Москва — Фрунзе

Баары партиялык мектептин угуучуларынын — Советтер Союзунун ар кайсы региондорунан келген ар кыл улуттардын 700дөй адамынын — ичинен саясий комиссарларды даярдоодон башталган. Сталин советтик аскер башчыларына, аскер чөйрөсүндөгү идеологиялык, моралдык жагдай үчүн жооп берген саясий жетекчилерге өтө чоң маани бергендиги бел-

гилүү. Анан калса, согуш убагында көпчүлүк саясий жетекчилер, өздөрүн чыныгы баатырлар катары көрсөтүп, аскерлердин арасында чынында эле өтө зор жана керектүү ишти жүргүзүшкөн. Окуудан кийин бүткүл союздан келген ал 700 саясий жетекчи түз эле майданга жөнөөгө тийиш болгон. Бирок алар окуп жатканда согуш дээрлик аяктап калган деп эскерген кийин Усубалиев. Ошондуктан бул бүткүл топ ар кандай кызматтык дайындоолорду алган.

Ал чоң топто Кыргызстандан Турдакун Усубалиевден тышкары дагы экөө окуган – алар кыргыз Фурцевасы, башкача айтканда Кыргызстандын көп жылдык жана атактуу маданият министри болгон Күлүйпа Кондучалова, ошондой эле академик жана Кыргыз ССРинин Илимдер академиясынын вице-президенти болуп ийгиликтүү иштеген Асылбек Алтымышбаев бар эле. Бирок Турдакунду Москвада, КПСС БКнын аппаратында калтырышып, анда ал туугуура 10 жыл иштеген.

Турдакун Усубалиевдин бардык убакта жолу болгон: мектептен кийин эле жумушчу факультетинде, андан кийин ошол кездеги жалгыз ЖОЖдо окуп, 1937-38-жылдарда НКВДнын репрессиялык тизмесине керемет менен туш болбой калып, аны дал согуштун башталышында бүтүргөн. Ошентип, Кыргыз мугалимдер институтунда окуу менен, Москвага окууга баруу бардык жагынан алганда ага чоң мүмкүнчүлүктөрдү берген. Ал бардык курбалдаштарындай эле майданга жөнөтүлбөй, алыскы оорукта жетекчилик кызматта иштеп, партиялык кызматкер болуп калуусу, жада калса Улуу Ата Мекендик согуштун убагында каарман эмгеги үчүн медаль алганга жетишкен.

Борбордо иштеп келгендигине ал абдан ыраазы эле. Дээрлик бүткүл союзду кыдырып, башка элдер кандай жашап жаткандыгын, алардын маданияты, жетишкендиктери, көйгөйлөрү кандай экендигин көргөн. Бирок кайда болбосун, бардык убакта

окуп-үйрөнгөн. Өзүнүн билим жүгүн жана көндүмдөрүн иш жүзүндө жана теорияда байыткан. Москва аны иш жүзүндө кайра жараткан, анан калса, калган бүткүл өмүрүнө жеткидей гүлазык берген. Баарынан мурда ал Россияны, орус элин сүйгөн. Орус тилин да сүйгөн, кыргыздардын жаңы муундары тарабынан аны окуп үйрөнүү жана өздөштүрүү үчүн ал кийин чынында эле көп нерсе жасаган. Орус маданиятын сүйгөн, дүйнөлүк классикалык музыканын, өзгөчө операнын жан үрөгөн жактыруучусу болуп калган. Джузеппе Вердинин «Аидасы» анын эң сүйүктүү операсы болуп, аны угуудан такыр чарчаган эмес, жада калса өз балдарын анын мазмуну менен идеяларына сүңгүп кирүүгө мажбурлаган. Дал Москвада ал классиктердин жана классик эместердин томдорун сатып алуу жана чогултуу менен чыныгы китеп сүйүүчү болуп калган. Ал эл чарбасынын кеңири таралбаган тармактары, мисалы «Бал челекчилик», «Жылкычылык», «Ирригациялык курулмалар» жана башкалар боюнча китептерди издеп, сатып алып турган.

Бир сөз менен айтканда, Москвадагы жылдар анын эсинде эң бактылуу, болуп көрбөгөндөй пайдалуу жана эстен кеткис жылдар бойдон калган. Эгерде Москва болбосо, кийинки тагдыры андай болмок эмес. Андыктан, Турдакун Усубалиевдин кийин Бишкек деп аталган Фрунзени эске албаганда, анын дүйнөдөгү эң сүйүктүү шаары шексиз Москва болмок. Анын кең көчөлөрү, театрлары жана музейлери, заңгыраган Москва мамлекеттик университети, саат сайын үн чыгарып турган рубин жылдыздуу Кремлдин чоң сааты, аны окуган жылдарда жана согуш жылдарында, мансаптык көкөлөгөн жылдарында да жылуу тосуп алып, кайра узатып турган аэропорттору менен вокзалдары ал үчүн дээрлик өзүнүкүндөй болуп калган.

Биздин китептин каарманы эске салгандай, бул эки жылды окуу программасынын көлөмү боюнча

окуунун төрт-беш жылына теңештирүүгө болмок. Күн сайын 5-6 саат лекция угуу, андан кийин дагы 8-10 сааттык өз алдынча даярдануу иши берилген мындай мазмундуу терең билимди өлкөнүн бир дагы башка окуу жайы берген эмес. «Биз, угуучулар, окуткан сабактар боюча гана эмес, өз алдынча даярданууга берилген иштер боюнча да зачеттор менен экзамендерди берчүбүз. Эки жылдын ичинде ар бир угуучу марксизм-ленинизмдин, диалектикалык жана тарыхый материализмдин, саясий экономиканын айрым көйгөйлүү маселелери боюнча семинарларда 3-4 жазуу жүзүндөгү баяндамаларды жасачубуз. Угуучулардын алдында коомдук илимдердин эң мыкты күчтөрү – академиктер, профессорлор, илимдин докторлору, көрүнүктүү партиялык мамлекеттик жана коомдук-саясий ишмерлер лекциялар менен чыгып сүйлөчү. Көпчүлүк чыгып сүйлөөлөр бизди «өзүңө тартып алып», биз дым чыгарбай укканыбыз эсимде. Мисалы, СССР ИА-сынын бир катар тарыхый-саясий илимдер боюнча академиги Евгений Викторович Тарленин Наполеон жөнүндө лекциялары азыркыга чейин менин эсимде. Анын «Наполеон» аттуу урунттуу китеби азыр менин жеке китепканамдын текчесинде турат. Академик Глеб Максимилианович Кржижановский энергетика жөнүндө, өлкөдө анын өнүгүшүнүн келечеги жөнүндө, ал эми академик Владимир Афанасьевич Обручев геологиялык жана географиялык илимдин өнүгүшү жөнүндө жөнөкөй, жеткиликтүү тил менен айтып бергендери эсимде¹. Мындан өлкөнүн болочок жетекчилерин өлкөнүн чыныгы илимий элитасы окуткандыгы көрүнүп турат.

Бирок, чоң борбордогу окуу ошол жылдарда көптөгөн, андан калса жалаң турмуш-тиричилик көйгөйлөрү менен да коштолгон. 1943-1944-жылдарда Москвада суук болуп, отун жетишсиз болгон.

¹ Усубалиев Т. О нашем времени и о делах моей жизни. – Бишкек, 2003. – 57-б.

Маселен, шаар тургундары кышка отунду өздөрү даярдашкан. Өлкөнүн жетекчи элитасын даярдаган жогорку партиялык мектептин угуучулары да ошондой иштерди аткарышкан. Усубалиев эске салгандай бир жолу алар Калинин облусуна отун даярдоого барышып, киши калбаган орус айылынын бирине токтошкон. Россиянын чет жакасында адамдар кандайча жашаганын, ал ошондо алгачкы жолу көргөн. Ал жолдоштору менен бирге адамдарга кандай кыйынчылык келип жаткандыгын байкаган. Апткени, картошка, анан да атала негизги тамак-аш болгон. Кара нан аларда сейрек кездешчү. Партиялык мектептин угуучуларынын тамак-ашы да болжол менен ошондой эле болгон. Мында алардын ар бири күн сайын алты куб метр отун даярдоого милдеттүү болгон. Тапшырманы күн сайын аткарышчу.

Бирок, бул жерден мен эмне үчүн Москва болочок Биринчи катчынын өмүрүнүн дал ошол мезгилинде жалпысынан жеке бакыттын жана ички гармониянын жылдары катары түбөлүк эсте калгандыгын жалпы жонупан айта кетүүгө тийишмин. Кептип баары бул улуу шаарда ал жалгыз эмес, өз өмүрүндөгү жападан жалгыз өмүрлүк сүйүүсү Гүлжаке менен бирге болгондугунда. Бул жерден Усубалиевдин өзүнүн сөзүн угуу керек: «Биз, мен жана аялым Гүлжаке Ниязалиевна, окуудан кийин Москвада он жыл, бардыгы болуп 12 жыл жашаганбыз. Бул жылдар биздин эсибизде, көп адамдык бакыт берген эстен кеткис мезгил катары сакталып калды. Биз дүйнөлүк цивилизациянын башкы борборлорунун бири болуп саналган Москвада ошончо жыл жашадык. Бизде материалдык толук жетиштүүлүк болду, биз эч нерсеге муктаж болгон жокпуз деп айта албайм. Бирок бул биздин маанайыбызга эч таасирин тийгизген жок. БКда алган эмгек акым үй-бүлөм үчүн жупуну, бирок кем болбогон жашоо шарттарын камсыз кылды. Адегенде бизге жалпы квартирадан бир бөлмө, андан кийин балдар, эки

уул төрөлгөн кезде, «коммуналка» деп аталган эки бөлмө турак жай бөлүп беришти. Ал эми 50-жылдардын башталышында бардык ыңгайлуулуктары бар эки бөлмөлүү өзүнчө квартира беришти. Бул албетте, БКнын аппаратында өтөгөн ак ниет ишмемтиешелүү баа берүүнүн белгиси болуп калды. Кайталап айтам, биз үчүн бардар турмуш-тиричилик шарттар негизги нерсе эмес болчу – колубузда болгону бакыт үчүн жетиштүү эле»¹.

Москва өмүрлүк жубайлар – Усубалиевдерге көп нерсе берди. Анын баарын санап өтүү кыйынга турмак, анткени жык-жыйма таасирлер, кызыктуу жолугушуулар менен ачылыштар арбын болгон, окулган китептер андан да көп болуучу. Антсе да, Усубалиев үчүн негизги жетишкендиктердин бири классикалык музыка болгон. Москвага чейин эле ал музыканын, өзгөчө улуттук кыргыз музыкасынын күйөрманы болгон, бирок борбордогу жашоо ага Моцарттын жана Бетховендин, Вердинин жана Чайковскийдин дүйнөсүнө терең сүңгүүгө көмөк берди. Музыка дегенде эт-бетинен кеткен Усубалиев өмүрүнүн акырына чейин өзү сүйгөн композиторлорду угууну, опера искусствосунун, аспаптык музыканын дүйнөсүнө сүңгүүнү жанындай көргөн. Чыгармалар жыйнагынын 5-томунда музыка темасы боюнча ондогон беттер жазылып, анан калса, ал инсан ар бир музыкалык чыгарманы угуп гана койбостон, жан дили менен берилип, терең билгендиги көрүнүп турат. Гүлжаке да маданиятка жана музыкага, азем өнөрлөргө берилген жан болуучу.

Гүлжаке Ниязалиевна – Кыргызстандын көп жылдык жетекчисинин өмүр таржымалындагы өзүнчө тема. Бул үй-бүлөнүн жакын тааныштарынын арасында эгерде Гүлжаке болбосо, Биринчи катчынын аркасында бул өзгөчө аял турбаса, ага оор сыноолорго чыдоо, баарына жетишүү, коомдун, көптү

¹ Усубалиев Т. О нашем времени и о делах моей жизни. - Бишкек, 2003. - 108-б.

көрүп турган партиялык элитасынын көздөрүндө ушунчалык ишенимдүү жана бекем болуп көрүнүү кыйынга турмак деген катуу ынаным бар.

Биринчи катчы эскергендей, алар Гүлжаке менен Москвада партиялык мектепте окуп жүргөн кезде таанышкан. Бул жаш, мээримдүү, ачык-айрым жана сүйкүмдүү, келбеттүү аял партиялык кызматкерлердин ичинен чыккандыгы да жаккан. Москвага окууга келердин алдында ал жаңыдан түзүлгөн «Кыргызстан аялдары» журналынын адабий кызматкери болуп иштөөгө үлгүрүп, андан кийин партиянын Токмок райкомунун инструктору болгон. Бирок Москвага жарым жылдык окууга келүүсү анын жеке турмушунда бурулуш жасаган.

Алар Москвадагы кыргыз жердештеринин жолугушуусунда таанышып, көптөн бери бири-бирин билген сыяктуу бири-бирин өтө жеңил эле түшүнүшкөнүнө таң калып жүрүшкөн. Адегендеги жолдоштук, достук мамилелер тез эле экөөнү тең олуттуу ойлонууга мажбурлаган. Алар бири-бирисиз жашай албастыгын, мындан ары ажырашууга тийиш эместигин түшүнүп калышкан. Бул жерден экөө тең ага чейин башка никеде болгондугун баса белгилей кетүү керек. Турдакундун аялы, жада калса, жаш баласы бар болчу.

Ошол кездеги катаал, сталиндик убакта никеден ажырашуу менен тагдырларын бириктирүүгө бел байлоо, аларга канчалык кабатыр болууга жана баш оорутууга туура келгендигин элестетип көрүүгө болот, бирок алар ошого барышты. Гүлжаке Токмокко үйүнө кайтып келип, үй-бүлөсүнө өз чечимин айтты. Ал өз чечимине ушунчалык катуу тургандыктан, аны эч ким токтото алган эмес. Турдакун Усубалиев да ошондой кылды. Алар мындай кадамы өтө кыйынга турарын жана мансабы менен тагдыры бузулушу мүмкүн экендигин эң сонун билишкен. Ал убакта чынында да өтө катаал мезгил болгон.

Буга байланыштуу дал ушул өңдүү жеке тарыхты башынан өткөргөн Чыңгыз Айтматовдун мүнөздүү маегин эске түшөт, ал катаал мезгил тууралуу жазуучу миятип айткан: «Ошол убак жана ошол жагдай сүйүүнү айтууга көмөк болгон эмес, ал режим мындай жан дүйнөнүн толкундарын жактырбаган. Баарын партия аныктаган катуу чектен эч ким чыккан эмес. Анткени менин улан жана жаш кезим сталиндик жана Сталинден кийинки мезгилге туш келген»¹. Ал мезгил чынында да ошондой эле. Бирок Турдакун менен Гүлжаке тагдырларын нике менен байланыштыра албай калган Айтматов менен Бүбүсара Бейшеналиевага караганда тартынбас жана чечкиндүү болушкан.

Усубалиевдин балдары айткандай, Биринчи катчы тумар катары өзгөчө сактаган жалгыз фотосүрөттөн жаркын мүнөздөгү эки жашты көрүүгө болот. Гүлжакенин жүзүндө белгилүү бир кабатыр болуу байкалгандыгына карабастан, экөөнүн тең көзү үмүткө, ишенимге толгон. Кыязы, аялдар өз табияты боюнча өздөрү кылган ишке кыйла аяр келип, мындай окуяларды эркектерге караганда курчураак кабылдайт көрүнөт. Жаш Турдакундун жүзүнөн болсо кубаныч жана ишенимдүүлүк төгүлүп турат.

Эгерде саясий кызматкерлерге карата мындай салыштырууну колдонуу туура болсо, Гүлжаке Ниязалиева, өз убагында көзгө көрүнө баштаган кызматкерлердин бири болгондугун белгилей кетүү керек. Биринчиден, ал ошол кездеги Кыргыз ССРинин алгачкы Юстиция наркомунун кызы болгон. Маалыматтар боюнча Ташы Кудайбергенов өз мезгилинин өтө сабаттуу жана билимдүү адамдарынын бири болгон, жаш кезинен саясат менен байланышып, жада калса эсер болуп, Лениндин өзү, Каменев, Троцкий, Бухарин сөз сүйлөгөн жана Ленин башында турган большевиктер менен эсерлер-

¹ Ибраимов О. Чыңгыз Айтматов. - М.: «Молодая гвардия», 2018. - 150-б.

дин ортосундагы чуулгандуу ажырашуу болгон Москвадагы РКП (б)нын 10-съездинин делегаты эле. Айтмакчы, ал съезддин жыйынтык документтеринде делегаттардын улуттук курамы жөнүндө цифрлар да бар жана анда төмөнкүдөй көрсөтүлгөн: "1,7 пайыз кыргыздар". Бул пайызда Гүлжакенин өз атасынын катышуусу бар деп түшүнүү керек.

Ташы Кудайбергенов 1938-жылы түрмөгө түшкөн, кийин бошотулуп, кайрадан ошондой жагдайга туш болгон. Бирок экинчи жолу Сибирдин түрмөлөрүнөн чыга алган эмес жана көптөгөн жылдар бою ГУЛАГда отурган. Эптеп тирүү калган. Гүлжакенин атасы туштуура Сталин өлгөн 1953-жылы ден соолугунан айрылып, бошотулган. Ага дарылануу үчүн Москвада калууга туура келген жана бир аздан соң ошол жерде каза болгон.

Ал эми Гүлжаке фамилиясын өзүн тарбиялап өстүрүп, бутуна тургузган атасынын тууганы Барбыков Ниязалыдан алган. Ата-энеси аны башка адамга тарбиялоого берген, анткени алар кине коюлган атасынын айынан жаш кыз жабыр тартат деп коркуп, жада калса анын жашаган жерин да жашырышкан. Ошол кезде аны Пржевальскиге (азыркы Караколго) жашырып, жада калса убактылуу Ташкенге жиберешкен. Ал Т. Кудайбергеновдун балдарынын ичинен мектепти бүтүргөн жана тийиштүү билим алган жалгыз кызы болгон. Турдакун менен таанышкан учурда Гүлжаке орто звенодогу партиялык кызматкердин чыйырына түшүү менен партиянын Токмок райкомунун инструктору болуп иштеп жүргөн.

Алардын жакын мамилелери ошол замат башталган, бири-бирин көргөндө эле сүйүп калышкан деп айта албайбыз. Бирок партиялык мектептин угуучулары «өз алдынча даярдануу» деп аталган окууда, Маркстын, Энгельстын жана Лениндин томдорун нечен сааттар бою кадалып окуп отурган окуу залдарында турмушка жана саясатка болгон жалпы көз караштары аларды жакындатып эле тим болбо-

стон, бири-бирин жакындан билүүгө шарт түзгөн. Алардын бири-бирин сүйүп калуусу жана өз өзүнчө жашагандан бирге жашаганы туура экендигин түшүнүүсү менен баары бүткөн.

Мунун баары Москвада, жок дегенде жергиликтүү жамааттын «баарын уккан кулактарынан, баарын көрүп турган көздөрүнөн» эркин жерде болуп өткөндүгү жакшы болду. Фрунзеде алда канча кыйыпыраак болмок. Москва Кыргызстанга караганда жергиликтүү шарттардын жана каадалардын тушагынан эркин болгон, ошондуктан алар чечкиндүү кадамга барууга батынып, бирге болууну чечишкен.

Алар өтө бактылуу жуп эле. Ошону менен бирге өтө бекем үй-бүлө болгон. Балдары: Эсен, Сыргак жана кызы Бермет ошол Москвада төрөлгөн. Гүлжакеге саясатка караганда балдарын, үй-бүлөсүн көбүрөөк кароого туура келди. Бирок ал Турдакунга ишенген. Ал анын мүмкүнчүлүгүнө, мүнөзүнө жана тырышчаактыгына ишенген. Ошону менен бирге аларда баары түптүз, тоскоолдуксуз, «майдай» болот деген эч кандай жалган көз караш болгон эмес. Баары ошондой болду.

Усубалиевдин көп жылдык жардамчысы, «Верхом на облаках» китебинин автору Александр Иванов өз шефи жөнүндө КП БКнын Биринчи катчысынын иши – бул тозоктун иши болгондугу, жетекчи-Усубалиев дайыма болуп көрбөгөндөй чымыркануу менен иштегендиги жөнүндө сөздөрү эсимде. Калыбы ошондой болсо керек. Бирок ынтымактуу үй-бүлөнүн, баарынан мурда аны менен кайсы тема же көйгөй болбосун талкуулоого боло турган, туура, салмактуу кеңеш берген ишенимдүү өмүрлүк жолдошу Гүлжакенин аркасында кандай болбосун чыңалуу төмөндөп, жокко чыгып турган.

Көп жылдан кийин алар Фрунзеге кайтып келип, Гүлжаке көркөм сүрөт музейинин директорлугуна дайындалып, ал Москванын Пушкин атындагы музейинин көп жылдык директору атактуу Ирина

Антонованын өтө кадырлуу кесиптеши болуп, улуу орус скульптору Коненковдун өзү, белгилүү советтик музейчилер менен достошуп, Кыргыз көркөм сүрөт музейин эч жерде кезикпеген экспонаттар, сүрөттөр, ар кандай артефакттар сакталып турган чыныгы ак сарайга айландырат. Бирок мунун баары кийин болот...

Москвада өткөн жылдар Турдакундун аң-сезиминде ушунчалык терең из калтыргандыктан, ал өзү туулуп өскөн жерге таптакыр башка адам болуп кайтып келди. Ал маданиятка каныгып, орус тилин терең өркүндөтүп, чоң жамаатта иштөөнү өздөштүрүп, ошол кезде айтып жүрүшкөндөй, идеялык жактан «каныкты». Кандай болсо да Москва анын эсинде жана жубайынын эсинде баарынан мурда маданияттын жана илимдин, анын ичинде музыканын жана башка искусство айдыңдарынын зор борбору бойдон калды. «Жаштык жылдарын, согуштан кийинки советтик жылдардын романтикасын кайрадан эңсеп, Москва мени жана аялымды көп нерсеге үйрөттү, – деп эскерген Усубалиев өмүрүнүн акыркы жылдарында. – Биздин өмүрүбүздүн Москвадагы мезгили эч качан унутулбайт, бул биз үчүн эң бактылуу убакыт болгон. Москвада жашоо менен биз жыл сайын өзүбүз үчүн жашоонун жаңы чөйрөлөрүн ачып, мурда башыбыздан кечирбеген улам жаңы сезимдерди башыбыздан өткөрдүк.

Москва - илимдин жана искусство чөйрөлөрүнүн дүйнөлүк борборлорунун бири болгон. Ал дүйнөлүк эң мыкты шедеврлерди өзүнө камтыган улуу музыкалык маданияты менен бизди чексиз таң калтырып, аларды мүмкүнчүлүктөрүбүзгө жараша түшүнүүгө, маданий деңгээлибизди байытууга, интеллектибизди өркүндөтүүгө умтулдук. Бул максатта Москвада жашаган убагыбызда анын театрларында коюлган спектаклдерде көп жолу болдук. Чоң театр – орус, советтик жана дүйнөлүк музыкалык-театрдык ма-

данияттын эң ири борбору калтырган таасирлер азыркыга чейин эсимде. Станиславский жана Немирович-Данченко атындагы музыкалык опералык театрда бир нече жолу болгонбуз. Ал театрлардын сахнасынан биз дүйнөлүк опера жана балет искусствосунун ондогон мыкты чыгармаларын бир нече жолу көрүп-укканбыз. Уккан музыкалык-драмалык чыгармалар өзүнө тартып, алардын мазмуну сахналык-поэтикалык кейипкерлерде ишке ашырылган жана оркестрдик, вокалдык (жеке жана хор) музыканын жардамы менен туюндурулган.

Дүйнөлүк опера жана балет искусствосунун спектаклдери менин эсимде түбөлүккө калды. Дүйнөлүк опералык жана балет классикасынын чыгармалары берген жогорку эстетикалык жыргалды толук мерчемде сөз менен айтып берүү кыйын. Классикалык чыгармалардын көркөм таасири – таңдандырган вокалдык мелодия, ырдоонун тактыгы жана кооздугу, мелодиялык кейипкерликтин дааналыгы жана угармандарга жеткиликтүүлүгү таң каларлык жана эстен кеткис.

Музыка – жападан жалгыз дүйнөлүк тил, аны которуунун кажети жок. Анда адамдардын жан-дили бири-бири менен сүйлөшөт. Республиканын жетекчиси болуп туруп, аны менен тааныш болуу урматына татыган жана ардактуу мейман катары аны республикада кабыл алган, музыканын классиги Дмитрий Дмитриевич Шостаковичтин айткан сөздөрү мындай. 1963-жылы ал бизге өзүнүн эң сонун чыгармасын – арнап жазып, «Кыргыз-орус темаларына» увертюрасын белек кылган. Бул чыгарма биздин концерттерде көп жолу аткарылган. Анын партитурасы республиканын архивинде сакталып турат.

Шостакович мага мындай деген: «Музыканын сүйүүчүлөрү жана мыкчегерлери болуп төрөлүшпөйт, алардан болуп калышат». Улуу композитордун айткандарын окуган ал убактан бери

көп жыл өттү. Бул айткандарда камтылган ар бир ой анык чындык деп айта алам. Биз – мен жана аялым музыканы сүйүүчүлөрдөн болуп калып, өзүбүзгө жаңы керемет дүйнөнү, тамшандырган добуштарды жана үндөрдү, мурда угуп көрбөгөн мелодияларды ачтык. Моцарттын турмуштук күлкүлүү «Фигаронун үйлөнүү тою» операсын, «Дон-Жуан» маанайы жарык трагикомедиялык операсын, «Сыйкырдуу флейта» операсын бир нече жолу угуу бактысына туш болдук. Бул опералардын музыкасы ушунчалык өзүнө тарткандыктан, аны кайра-кайра уккучу келе берет. Анын жашоого кубануу жагдайы, мелодияларынын лирикалуулугу эстен чыккыс. Опералардын мазмуну өз доорунун алдыңкы идеяларын, жарыкчылыктын салтанатына жана адилеттүүлүккө чексиз ишенүүнү чагылдырып, гумандуулук идеяларына аң-сезимдин, ак-ниеттүүлүктүн төп келүүсүн ж.б. даңазалайт.

Даанышман немец композитору Людвиг Бетховендин «Фиделио» каармандык операсын – дүйнөлүк музыкалык искусствонун эң улуу чыгармаларынын бири, аны укканда да биз таң каларлык таасирин сезгенбиз. Бетховендин Оңунчу симфониясы угарманды өзүнө тартып алат. Бул улуу композитордун дээрлик бардык белгилүү чыгармаларын дал Москвада уккандыгыбыз бизге чоң руханий олжо болду».

Бирок сыртта 12 жыл жүрүү – бул Усубалиевдердин үй-бүлөсү үчүн жетишерлик чоң мөөнөт болгон. Ордолуу Москва аларга жакпай калмак эмес, бирок Турдакун Усубалиевди баары бир үйү - Кыргызстан өзүнө тарткан. Ал жерде өтө кызыктуу окуялар болуп жаткан. Согуштан кийинки республика кызыктуу жашап, курулуп, жаңырып, өтө келечектүү долбоорлор ишке ашырылып жаткан эле. Бул процесстердин баарына Турдакун Усубалиев Москвада отуруу менен кунт коюп, жада калса эки эсе кунт коюу жана чоң жеке кызыкчылык ме-

нен өзүнүн келечегин республикасы менен негиздүү байланыштырып, көз салып турган.

Анын үйгө кайткысы келген. Ал жерде ата-энеси, тууган-туушкандары, достору жашаган. Ошондуктан Усубалиевге кайтып келүү сунуш кылынганда, ошол замат макулдугун берген. Бул 1955-жыл эле.

Редактор, борбордун мэри, москвалык жаңы инсан

Москвада, эски аянт деп аталган, башкача айтканда, Борбордук Комитетте, КПССтин ыйык жеринде он жыл иштөө – бул Турдакун Усубалиев үчүн өтө маанилүү саясий капитал болгон. Москва үчүн да ал сыноолордон өткөн, мыкты даярдалган өз киши, кандай гана сапатта жана ар кандай деңгээлдерде болбосун иштөөгө даяр кадр болгон деп эсептөөгө болот. Ал эми жергиликтүү партиялык-советтик элитанын көзүнө ал ошондой эле – саясий келечеги кең адам катары кабылданган. Ал жөнүндө айтышып, көмүскө ушакташып, жергиликтүү талдоочулар өз божомолдорун жаратып жүрүшкөн.

Ал Фрунзеге келгенде, биздин каарманыбыз жазгандай, аны Кыргызстан КП БКнын биринчи катчысы И. Р. Раззаков жана Кыргызстан КП БКнын экинчи катчысы Б.И. Чуркин кабыл алган. Алар аны менен тиешелүү маектешүү өткөрүп, өтө сылык жана сыпаа болуу менен республикалык «Советтик Кыргызстан» гезитине башчылык кылууну сунуш кылышкан. Сунуш Москвадан жаңы келген кадрдын «Тил жана адабият» институттук диплому бар базалык адистигин эске алганда бардык жагынан акылга сыярлык болгон. Иш жүзүндө Мугалимдер институтунда аны иш жүзүндө кыргыз тили жана адабияты боюнча мугалимдик ишке даярдаган. Ал ошол замат макул болгон.

Ушул жерден Турдакун Усубалиевдин публицисттик, талдоочулук, эне тилинде, ошондой эле орус тилинде бирдей кесипкөй жазган таланты жөнүндө айта кетчү убакыт келди. Калың, абдан айкын, өтө жүйөлүү, дээрлик катасыз жазылган томдору анын күбөсү. Кыргыз тили анын эне тили болгон жана ал аны эң сонун билген, кыргызча жазган жана чыгып сүйлөгөн.

Баары бир өмүрүнүн акырына чейин ал орус тилинде жазган жана сүйлөгөн. Мурдагы, анын ичинде москвалык адаты таасирин тийгизген. Ал орус тилин канчалык баалагандыгы жана сүйгөндүгү, Кыргызстанга аны жайылтуу жана ар тараптуу иликтөө үчүн канчалык көп иш жасагандыгы жөнүндө биз буга чейин айтканбыз.

Ал сабаттуу жана кесипкөй гана эмес, чыныгы окумуштуу катары, сыныгы саясий жана экономикалык талдоочу катары жазган. Анын томдорун, чыгып сүйлөгөн сөздөрүн, өзгөчө соңку иштерин окуп жатып, өзү дээрлик жатка билген даана фактылардан, шилтемелерди келтирүүдөгү тыкандыктан, цифралардагы жана статистикалык маалыматтардан чыныгы канааттануу алууга болот. Ал өз эмгектеринде ушунчалык көп фамилияларды, аталыштарды, учкул сөздөрдү жана макал-лакаптарды, статистикалык маалыматтарды, ар кандай көрсөткүчтөрдү келтиргендиктен, мунун баарынан адам дайыма окуп, белгилөөлөрдү жасап, керектүүлөрүн кыркып алып, материалдарды өтө дыкаттык менен тутумдуу чогулткандыгы көрүнүп тургандыгына таң каласың.

Калыбы, өзүнүн лидерлиги качандыр бир кезде аяктай тургандыгын, сындар айтыларын, өзүнө чабуул коюулар болорун, фактыларды жана күбө болчу кагаздарды алдын ала даярдоо керектигин билген жана түшүнгөн болуу керек. Ошондой эле болду. Чабуулдар жана жаманатты кылуулар азыр да бул китеп жазылып жатканда токтой элек. Би-

рок өмүрүндө ага кие коюлган бардык маселелер боюнча өз жообун берип турган. Эгерде материалдарды топтобосо жана жок дегенде маанилүү документтердин көчүрмөлөрүн чогултуп жүрбөсө ага бардык чабуулдарга жана көп сандаган журналисттик тийишүүлөргө жооп берүү өтө оор болмок.

Бирок ал сыналган чыныгы күрөшчүл, алчы-тасын жеген адам болгон. Мисалы, макалаларынын бири мындай деп башталат: «1991-жылы Улуу Советтер Союзу ыдырады. Биздин тарыхтагы бул коркунучтуу трагедиядан кийин менин душмандарым тизгинин тартпай, бетпактыкка барып, мага каршы жийиркеничтүү күнөөлөрдү жайылта баштады, ошондуктан мен окурмандардын көңүлүнө партиялык-мамлекеттик документтерди, фактыларды жана далилдерди кайрадан сунуштоого мажбур болдум». Анан аларга каршы өтө кыйын фактылар, фактылар жана дагы бир жолу фактыларды келтирет. Тагыраак айтканда, каршы чыгууга болот, бирок Усубалиев келтиргендей далилдердин, фактылардын жана күбө кагаздардын мынчалык көптүгүнө каршы чыга албайсың.

Биринчи катчы менен мурда чогуу иштегендер ал кандай тыкан редактор болгонун, документтер, маалыматтык адабият менен кандайча иштегенин, майда-чүйдөлөргө канчалык дит коюп, көңүл бургандыгын эскеришет.

«Советтик Кыргызстан» гезитинде ал аз эле иштеди. Бир жылдан кийин Москвалык жаңы инасан, өтө жооптуу жана келечектүү кызмат алды. 1956-жылдын мартында Кыргызстан КП БКнын бюросу аны БКнын пропаганда жана агитация бөлүмүнүн башчылыгына бекитти. Партиялык иштин бул тармагы дал анын иши болчу. Анын ишинин убагында тиешелүү идеологиялык жана илимий-теориялык даярдыгын көрбөй коюуга мүмкүн эмес эле. Москвалык он жылдык даярдык өзүн бачым көрсөттү. Бул Турдакун Усубалиев кыйла

чоң иштерге жана ролдорго даяр экендигин билдирген.

Эки жылга жакын үгүт жана пропаганда бөлүмүнүн башчысы болду. 1958-жылы Фрунзе шаардык конференциясында аны партиянын борбордук шааркомунун биринчи катчылыгына арсарланбай шайлашты. Ошону менен ал республиканын жогорку партиялык-советтик элитасына көтөрүлдү. Орто бойлуу, капкара чачтуу, дайыма тыкан жана жыйнактуу Турдакун Усубалиев эми бюронун курамына толук укуктуу мүчө катары кирди. Аны республиканын карапайым жарандары да байкады жана эстеп калды. Эмгекчилердин параддары өткөрүлүп жаткан кезде ал эми Кыргызстандын жетекчилеринин катарында туруп, ал эми чоң жыйналыштарда сыр билгизбей, бирок өз кезегин чыдамкайлык менен күтүп, Президиумда отурду...

Советтик мезгилди, андан калса, Турдакун Усубалиев Москвадан кайтып келген жана Кыргызстан БКнын аппаратында иштей баштаган мезгилди көрбөгөн окурмандарга 1950-жылдардагы демейки советтик партиялык иштерди аткаруучулар кандай болгондугун билүү кызык. Буга байланыштуу академик В. М. Плоских мындай деп жазат: «XX кылымдын 50-жылдарына карата Кыргызстандын саясий элитасы эң күтүүсүз оош-кыйыштарга жылдар бою даярдалгандыгы менен айырмаланган. Кыргыз ССРиндеги ошол кездеги бийликтин демейки иш аткаруучуларынын психологиялык портрети эки мүнөзгө ээ болгон: Компартияга чыныгы берилгендик жана кээде марксизмдин негизги идеологиялык көрсөтмөлөрүнө каршы келген буйруктарын аткарууга даяр болгондук. Бул принциптүүлүктүн жоктугу жөнүндө айтып турабы? Андай эмес. Коммунисттик партиянын бир катар лидерлеринин жогорку моралдык сапаттарына толгон-токой күбөлөр бар. Ал адамдарды сын көз менен карап, ойлонууга жөндөмсүз аткаруучулар деп атоого болбойт.

Көпчүлүк партиялык иштерди аткаруучуларда куугунтуктоолордун убагында эки жүздүү моралдын адаттары иштелип чыгып калган, бирок алардын арасында татыктуу жана ак ниет адамдар да көп болгон. Саясий тутумдун оош-кыйыштарынын шарттарында инсандын бүтүндүгүн кантип сактап калуунун мисалы, ХХ кылымдын эң белгилүү адамдарынын бири – Кыргыз ССР Компартиясыны мурдагы Биринчи катчысы Турдакун Усубалиев болуп саналат»¹.

Усубалиевди партиянын борбордук шааркомунун биринчи катчылыгына бекиткен кезде республиканын борборунда 200 миңден ашык адам жашап, алардын 80%ы европалык улуттардын өкүлдөрү болгон. Шаардык кыргыздар өтө аз эле. Фрунзе иш жүзүндө орус шаары болуп, анда кыргыздар өзүн бөтөн сыяктуу сезчү. Жергиликтүү калк мурдагыдай эле айылдарда калган. «Эгерде чынын айтсак, шаар борборго анчейин окшогон эмес, – деп жазган Усубалиев. Ошондуктан, шаарды көрктөндүрүү – маселелердин негизгиси болгон. Бул кызматта мен үч жарым жыл иштедим. Албетте, иш көп болчу, оң натыйжалар да болгон. Шаардын экономикалык жана маданий өнүгүшүндө, шаардыктардын жашоо-турмушун жакшыртууда алга жылуулар башталган. Бирок бул аздык кылчу. Талаптар жогорулай берип, ал эми кемчиликтер ошол бойдон калып жаткан. Өтө кыйын экендигине карабастан, партиялык аппараттагы иш кээде бир эле убакта күлкүнү жана өкүнүүнү пайда кылган окуяларга толгонуп белгилей кетүүгө тийишмин. Жетекчи катары ар кандай жаман нерселер болуп жаткандыгын түшүнчүмүн, ал эми нагыз адамдык жактан күлкүм келчү – акылга сыйбаган кырдаалдар түзүлчү. Анткени жөнөкөй адамдык сезимдер менде да бар, бирок көп учурларда өзүмдү-өзүм кармоого туура келчү. Бирок өзүм үчүн мен бир нерсени – өз өмүрүмдүн кал-

¹ <https://usubaliev.files.wordpress.com/2017/06/>

ган бөлүгүн өз элиме арнай тургандыгымды түшүндүм»¹.

Болочок Биринчи катчы шаар башчысы катары эмне жасай алгандыгы бул саптардын авторуна белгисиз, бирок өзүнө дайыма талап койгон Усубалиев шаар башчысы катары өз ишине баары бир канааттанган. Бул мезгил ал үчүн болуп көрбөгөндөй турмуштук мектеп болгон. Негизгиси жумушчулар, интеллигенция, жалпысынан шаардын калкы менен баарлашуунун, алардын проблемаларын, муктаждыктарын жана суроо-талаптарын түшүнүү тажрыйбасына ээ болгон, Иштеген убакыттын ичинде шаарды узун-туурасынан иликтеп, Усубалиев башынан аягына чейин билбеген бир дагы көчө, ал болуп көрбөгөн бир дагы объект болгон эмес. Бул тажрыйба ал республиканын башында турган мезгилде да өтө чоң жардам берген. Бирок бул кийин болгон иш.

Фрунзе шааркомунун биринчи катчысы катары үч жыл иштегенден кийин Усубалиевдин саясий мансабы бир нече себептер боюнча дагы жогорулоого даяр эле. Баарынан мурда Москва аны өз кадры, саясаттагы жана партиялык идеологиядагы жаңы бурулуштарды мыкты билген, чоң борбордун маданиятын жана рухун өзүнө он жыл сиңирген өз тарбиялануучусу катары караган. Башка жагынан алганда Кремлдеги бир нече бууракандаган өзгөрүүлөрдөн кийин Иосиф Сталинди алмаштырган, мурда өзүнүн ордундагы адамды сынга алган жаңы советтик лидер М. С. Хрущевго жер-жерлерге өз кадрларын коюп, жагдайды жаңыртып жана өлкөнү башкарууга жаңы муунду алып келүү керек болгон. СССРдин башында дээрлик 30 жыл турган жана өлкөнүн эң жогорку кызмат ордун өлгөндөн кийин гана калтырып кеткен генералиссимустан кийин өтө көп нерсени кайра жасоо жана кайра уюштуруу керек болчу. Ал Сталин айткандай, баарын чече турган кадрлардан баштаган.

¹ <https://usubaliev.org/2017/04/14/Кыргызстан-в-моем-сердце/>

Раззаков жана Усубалиев: жарыктар жана көлөкөлөр

1961-жылдын 5-майында Турдакун Усубалиевдин жана башкалардын өмүрүндө эң маанилүү окуя болуп өттү. Кыргызстан Компартиясынын БКсынын бюросунун отурумдар залында БКнын бюросунун бардык мүчөлөрү толук курамда турган. Зал уу-дууга толгон. Адамдар бири-бирин карап, бири-бирине бир нерсе жөнүндө шыбырашып, толкундангандары даана көрүнүп жаткан жүздөрдөн азыр кандайдыр бир маанилүү нерсе болору байкалып турган. Белгилер да көзгө даана көрүнгөн: залда БКнын бюро мүчөлөрү менен бирге КПСС БКнын уюштуруу-партиялык иштер бөлүмүнүн башчысы болуп, КПСС БКнын катчысы Виталий Николаевич Титов, КПСС БКнын уюштуруу-партиялык иштер бөлүмүнүн башчысынын биринчи орун басары Петр Филиппович Пигалев сыяктуу Москвадан келген маанилүү партиялык төбөлдөр катышып жаткан. Алардын ысымдары баарына тааныш эле. Байкаларлык толкунданып, БКнын бюросунун отурумун БКнын биринчи катчысы Исхак Раззаков ачуу менен ошол замат эч кандай алгы кеби жок эле М. И. Титовго сөз берип, ал республикадагы иштер жөнүндө өтө сындаган узак баяндама жасап, сөз сүйлөдү...

Москвалык жогорку мартабалуу иш аткаруучунун сөзүнүн маңызын талдоодон мурун Усубалиевден мурдагы Исхак Раззакович Раззаков кандай жетекчи, кандай инсан болгондугу жөнүндө жок дегенде кыскача айта кетүү зарыл.

Советтик Кыргызстандын тарыхында Раззаков – өтө белгилүү жана маанилүү фигура. Эмесе, бир караганда эле ага карата терең урматтоону пайда кылуучу анын өмүр таржымалынан баштайлы.

Кыргызстандын түштүгүндө төрөлгөн Исхак Раззаков чоң, дээрлик даңазалуу деп айтарлык

турмуштук жолду басып өткөн. Ал 1910-жылдын 25-октябрында Түркстан крайынын Ходжент уездиндеги Бокса-Исфана волосундагы (азыркы Баткен облусунун Лейлек району) Хоросан айылында шахтердун үй-бүлөсүндө туулган. Ал аймак атамзамандан бери кыргыздар да, өзбектер да, тажиктер да жанаша жашап келген жана жашап жаткан жерлер. Башка айтканда, Исхак туулган жерде азыр да маданияттардын, каада-салттардын, тилдердин аралашуусу байкалып турат.

Анын бала чагы өтө оор болгон. Болгону үч жашар кезинде энесинен ажыраган. Атасы болсо алар жакшы жашоо издеп бара жаткан Ташкендеги жолдо, 5 жашында каза болгон. Ошентип ал, бала кезинде эле таптакыр бөлөк жана бейтааныш адамдардын арасында жалгыз калган. Ошол кездеги жетимдердин баарындай эле Исхакты жетимдер үйүнө берген мээримдүү адамдар сактап калган жана ал ошол жерде тарбияланган. Бирок жаш бала бир жерди байырлап тура алган эмес. Бир убакта аны тагдыр Тажикстандын Ходжентиндеги атактуу балдар үйүнө туш келтирип, ал жерден тез эле тажик тилин үйрөнүп алган. Ал жакта да аны бир жерден башка жерге которуп турушкан. Башты айланткан турмуштук саякаты акыры аны Ташкенге туш кылып, ал жатак-мектепке кабыл алынып, мектептен кийин Ташкендеги Өзбек агартуу институтуна кирген.

Исхак шыктуу улан жана дегинкиси өтө таланттуу адам болгон. Ошондуктан, ар кайсы мээримдүү адамдар аны окууга кеңеш берип, мектептерге жана жатак үйлөргө сунуштаган. Бирде Кыргызстанда, бирде Өзбекстанда, кээде Тажикстанда да болуу менен Исхак өзбек жана тажик тилдерин эң сонун үйрөнүп алган. Маселен, ал өзбек тилин ушунчалык жакшы өздөштүрүп алгандыктан, орус классиктеринин чыгармаларын орусчадан өзбекчеге же анын тескерисинче өзбек адабиятынын чыгармаларын

өзбекчеден орусчага кесипкөй деңгээлде которгон. Ошондуктан, 1929-жылдан тартып 1931-жылга чейин Ташкендеги ошол эле Өзбек агартуу институтунда иштегендиги жана окуткандыгы таң каларлык эмес.

Бирок анын тагдырын Москвадагы окуу чечкен. Кептин баарын 1931-жылы аны Москвадагы Г. М. Кржижановский атындагы Мамплан институтуна окууга жиберилгенде, ал андан экономист-планчы адистигин алып, кесипкөй планчы, экономикалык божомолдоо боюнча адис болуп калган. Ошол кезде таанылган борбор же Орто Азиянын өзүнчө бир геосаясий борбору деп аталган Ташкенге кайтып келип, ал Өзбек ССР Мампланынын отун бөлүмү тобунун башчысы болуп иштеп (1936), Фергана облустук облпландын төрагалыгына, Өзбек ССРинин Мампланынын төрагасынын орун басарлыгына жана төрагалыгына чейинки жолду басып өткөн. Иш жүзүндө анын саясий мансабы Өзбекстанда калыптанып, анан калса, Улуу Ата Мекендик согуштун жылдарында ал жерде ал өтө жооптуу мамлекеттик кызматтарды ээлеп турган. Анын жаркын жагымдуулугу, чыгаан чечендик жөндөмү, тамашакөйлүгү, сөз таба билгендиги, оор турмуштук жагдайлардагы тапкычтыгы аны бат эле согуш алдындагы жана согуш жылдарындагы советтик Өзбекстандын эң элге таанымал жана сыйлуу мамлекеттик ишмерлеринин бирине айланткан. Аны, өткөн кылымдын ортосундагы Өзбекстандын атактуу мамлекеттик ишмери Юлдаш Ахунбабаевдин жакын досун жана кесиптешин Москвада, Кремлде да жакшы билишчү. Анын Кыргызстанда туулгандыгын, кыргыз экендигин билишчү. Ал үчүн чын дили менен жана чын жүрөктөн сүйүү менен оор жылдарда өзүн сактап калган, билим берген, чоңойткон Өзбекстан дээрлик өз жери болуп калса да, туулган жерине кайтып келүүнү көксөгөндүгүн жана өз өлкөсүнө жардам берүүнү каалагандыгын

билишкендигин дагы бир жолу баса белгилеп кетели.

1945-жылы анын көксөгөнү ишке ашты – КПСС БКнын саясий бюросунун, Совет өкмөтүнүн чечими менен 35 жаштагы Исхак Раззаков Кыргызстанга жиберилген жана Республиканын Министрлер Советинин төрагасынын кызматына дайындалган. Ишкер жана баамчыл И. Раззаков согуштан кийинки Кыргызстандын эл чарбасы үчүн өтө көп нерсе жасаган. Анын жигердүүлүгүн, лидерлик жана адамдык сапаттарын жогору баалап, СССРдин саясий жетекчилиги 1950-жылы аны Кыргыз ССР КП БКнын Биринчи катчылыгына бекиткен. Бул кызматта ал туутуура он бир жыл иштеген. Ал жылдар улуттук экономиканын негизи түзүлүп, Кыргызстандын илими жана маданияты түптөлгөн жылдар болгон. Ал жылдардын ичинде (1950-жылдан тартып 1961-жылга чейин) көптөгөн өнөр жай объектилери курулган жана ишке киргизилген, бош жаткан жарактуу жерлер өздөштүрүлгөн, жаңы заводдор, фабрикалар, шахтылар, электр станциялары, ирригациялык тутумдар, мектептер, турак үйлөр курулган.

М. В. Фрунзе атындагы айыл чарба машиналарын жасоо заводун, Фрунзе – Ош бийик тоолуу стратегиялык жолун, Лебединовка, Аламүдүн, Пржевальск ГЭСтерин, «Кыргызавтомаш» заводун, Оштогу электрдик механикалык заводду, борбордогу бут кийим фабрикасын куруу Исхак Раззаковдун шыбагасына туш болот. Орто-Токой суу сактагычы жана башкалар курулуп жаткан. Азыркыга чейин Кыргызстандын түндүгүнүн сугат тамыры болуп саналган Чоң Чүй Каналынын курулушу да анын убагында аяктаган. Атактуу Кыргыз политехникалык институту, медицина институту, Кыргыз мамлекеттик университети, айыл чарба институту, кыз-келиндер педагогикалык институту жана башка көптөгөн ЖОЖдор жана орто окуу жайлар анын

демилгеси боюнча ачылган. Анын убагында өлкө жапырт окуган республикага айланып, баары окуп, ал эми студент болуу ушунчалык барктуу жана суктандырган жетишкендик болуп, ата-энелер балдары институтта окуса деп гана кыялданып калышкан. 1956-жылы Кыргыз ССРи Ленин ордени менен алгачкы жолу сыйланган.

Бирок демейде болуп жүргөндөй, кемчиликтер да болгон. Эң негизгиси СССРде олуттуу саясий өзгөрүү жүрүп жаткан. Улуу өлкө сталинчиликтин мурасын жоюуга кыйынчылык менен ниеттенип жаткан эле. Советтер Союзунун жаңы жетекчиси Н. С Хрущев 1937-38-жылдардагы кызыл террордун курмандыктарын актоону баштап, анын жеке адамга сыйынуунун кесепеттери жөнүндө сүйлөгөн айтылуу сөзү дагы эле кулактарда жаңырып жана кайрадан акылда тескелип жаткан. Ал өзүнө таандык кызуу кандуулугу жана акылга салбай иш кылуусу менен Кремлди берилген сталинчилерден тазалап, республикалардын жетекчи кызматтарынан мурдагы кадрларды биринин артынан бирин бошото баштаган. Исхак Раззаков да алардын ичинде болгон.

Баары аны бир орунда көп отуруп калды, ошондуктан кээде жол берилген кызыл чийинден өтүп кетүү менен ашыкча нерселерге жол берген деп эсептешчү. Артка карап көргөндө ал балким, Кыргызстандын улуттук кызыкчылыктарын, өзгөчө түпкү калктын, башкача айтканда кыргыздардын кызыкчылыктарын эске алуу менен, өз алдынча, эгемендүү ойлоно баштаган лидер болгон деп айтууга болот. Орус мектептеринде кыргыз тилин окутуу жөнүндө анын демилгеси, кадрларды жергиликтүү калктан даярдоо жөнүндө дайыма ачык сүйлөгөндөрү жана башкалар ушунун күбөсү. Бул маселелерде ал даана айтып, жада калса, улуттук кызыкчылыктарга жан тартуу менен мамиле жасаган. Ошол мезгилдин чен өлчөмү менен алганда ал бир аз башкача ойлонуп, бир аз башкача артык-

чылыктарды алдыга коюп калган, муну Москвада байкап калышкан. Сөз жүзүндө өтө чоң патриот болгон грузин Сталин өз инсандыгы менен баары бир орус эмес улуттардын орустар менен тең ата болмогунун иш жүзүндөгү мүмкүнчүлүгүн баамдагып турган. Бүткүл өлкө генералиссимус наамы бар бул мурутчан грузиндин отуз жылдык диктатурасы жөнүндө дым этпей, унчукпай турган менен, бул корккон, кемсинтилген, терең басмырланган аң-сезимде тымызын каршылык жашап жаткан. Каршылык баарынан мурда орустарда болгон. Мына ошол ачык айтылбаган каршылыкты өз аракеттери менен Никита Хрущев туюндурган. «Советтик бир тууган элдердин үй-бүлөсүндө» кийин горбачевдук кайра куруунун жана маалымдуулуктун убагында дапдаана көрүнгөн улуттук сезимдер менен кызыкчылыктарды эч ким жокко чыгара албай тургандыгы байкалган.

Албетте, көпкө отуруп калган Исхак Раззаковду четтетүү үчүн кемчиликтер, аткарылбай калган пландар жана ченемдер, артта калуулар, белгилүү бир идеологиялык күнөөлөр жөнүндө айтып, ар кандай экономикалык көрсөткүчтөрдү санап өткөн чоң кагаз жазышты. Мисалы, бул кагазда мындай деген сөздөр жазылган: «саясий сезимдин курчтугун жоготкон». Бирок, анда эң негизгиси – кыргыз жетекчисинин паракорлугу, жакындарына жан тарткандыгы, жалкоолугу же шалаакылыгы жөнүндө сөз болгон эмес. Маңызы боюнча Кремль канды жаңырткысы келген, республиканын турмушуна жаңы түрткү, жаңы дем берүүнү каалаган. Муну чынында эле жасоо керек болгондур. Жана ошондуктан жасашты.

И. Раззаковду кызматынан четтетүү үчүн негиз болуп кызмат кылган 1961-жылдын 6-майындагы ошол саясий документтин үзүндүсү мына. Документ төмөнкүдөй аталат, «Кыргыз ССРиндеги иштердин абалы жөнүндө» КПСС БКнын каты

тууралуу». Ал өтө чоң документ жана аны толугу менен келтирүүнүн зарылчылыгы да жок. Мисалы, анда КПСС БК республиканын БКсынын, Министрлер Советинин, жеке Раззаков жана Дикамбаев жолдоштордун эл чарбасын жана маданиятын жетектөө боюнча ишиндеги орун алган олуттуу кемчиликтерди терең ачып, уюштуруу-партиялык жана идеологиялык иштеги, өзгөчө кадрларды тандоодогу, ишке коюудагы жана тарбиялоодогу ири кемчиликтердин болгондугун көрсөттү. Бул каталар жана кемчиликтер республиканын эл чарбасынын көпчүлүк тармактары, өзгөчө айыл чарбасы акыркы бир катар жылдардын ичинде өтө жай өнүккөндүгүнө алып келген имиш. Колхоздордо жана совхоздордо айыл чарба азыктарын өндүрүү менен даярдоо жети жылдык план менен каралган өсүү арымынан олуттуу артта калууда.

Токтомдо дагы койлордун жана эчкилердин башын көбөйтүү планы жети жылдыктын эки жылынын ичинде 83,7%га гана аткарылгандыгы айтылган. Акыркы эки жылдын ичинде малдын өлүмүнүн чыгымдары 1 млн. 200 миң баш койдун жана эчкини түзгөн. Авткени, республиканын БКсы жана Министрлер Совети туруктуу тоют базасын түзүүдө зарыл камкордукту жана туруктуулукту көрсөткөн эмес. «БКнын бюросу милиция, сот, прокуратура органдарынын, сооданын жана айрым мамлекеттик аппарат мекемелеринин караниет, паракор жана алдамчы адамдарга толуп кеткендигин байкабай калып, саясий камаарабастыкка жана көрө билбөөгө жол берген. Кыргызстан КП БКсынын бюросу КПСС БКнын катында БК жана Министрлер Совети жана жеке Раззаков менен Дикамбаев жолдоштор тарабынан жердешчиликтин жана мамлекеттик тартипти бузуунун фактылары, ошондой эле улуттук саясатты жүргүзүүдөгү олуттуу каталыктарга жол берүүнүн фактылары орун алгандыгы туура көрсөтүлгөн деп эсептейт» ж.б.

Токтомдо мындай айыптоолор абдан көп. Мисалы, БКнын бюросу өнөр жайдын жана курулуштун өнүгүшүндөгү олуттуу кемчиликтерди белгилеген. Мунай өнөр жайынын жана курулуш материалдары өнөр жайынын өнүгүшү жети жылдыкка каралган контролдук цифраларга караганда кыйла төмөн болуп чыккан. Ишканалардын көбү продукция чыгаруу боюнча мамлекеттик пландарды жыл сайын аткармаган. Көпчүлүк ишканалар планды «дүңүнөн» аткарып, бирок номенклатура жана ассортимент боюнча тапшырмаларды аткармаган. Капиталдык салымдардын планы жылдан-жылга аткарылган эмес. Мунун натыйжасында өндүрүштүк кубаттуулуктар колдонууга өз убагында киргизилбеген. Акыркы эки жылдын ичинде пландалган 113, 4 миң чарчы метр турак-жай аянттары колдонууга берилген эмес. Мектептерди куруу 64 пайызга, бейтапканаларды куруу 31 пайызга, балдар бакчаларын жана жатак бакчаларды куруу 59 пайызга гана аткарылган.

КПСС БКнын катында республиканын БКсы жана Министрлер Совети социалисттик менчикти сактоо жөнүндө зарыл камкордук көрбөгөндүгү, анын натыйжасында Кыргыз ССРинин өнөр жай ишканаларында жана курулуштарында, соода уюмдарында акыркы убакта мамлекеттик каражаттарды жана материалдык баалуулуктарды жок кылуу жана уурдоо кеңири өлчөмдөргө жеткендиги белгиленген. Документте мына ушундай болуп чыккан.

Кыргызстан КП БКсынын бюросу төмөнкүдөй чечим чыгарган:

1. Республикалык партиялык уюмун жетектөөдөгү ири каталыктары жана кемчиликтери үчүн жолдош И. Р. Раззаков Кыргызстан КП БКнын Биринчи катчысынын жана бюро мүчөсүнүн милдеттеринен бошотулсун.

2. Республиканын Министрлер Советин канааттандыруу эмес жетектегендиги, эл чарбасын

жетектөөдөгү жол берилген олуттуу кемчиликтери жана мамлекеттик тартипти бузгандыгы үчүн жолдош К. Д. Дикамбаев Кыргыз ССР Министрлер Советинин төрагасынын кызмат ордуна бошотулсун.

Жолдош К. Д. Дикамбаев КП БКнын бюро мүчөлүгүнүн курамынан чыгарылсын.*

Бирок бул партиялык документте өтө маанилүү пункт болгон:

«Кыргызстан КП БКнын Пленумунда БКнын бюросунун ушул токтому жөнүндө баяндама менен чыгып сүйлөө жолдош Т. Усубалиевге тапшырылсын».

Мына ушундай токтом кабыл алынган жана Исхак Раззаков республиканын биринчи жетекчисинин кызмат ордуна бошотулган.

Буга байланыштуу эмне айтууга болот? Ооба, адамды кызматтан алып коюшту, ооба саясатта ушундай да болот – кимдир-бирөөдөн кутулууну каалаган кезде бирдемени ойлоп таап, бирдемени издеп табышат. Маселе мындай учурларда башкада турат: кадрды мындай алмаштыруу үчүн ал өлкөгө кандайдыр бир зыян алып келдиби, ал каталыкпы же басмырлообу. Бул урунттуу суроо жана бул айкын учурда ага жооп, албетте, терс болот. Зыян келтирилген жок, кандайдыр бир орду толгус ката деле кетирилген эмес. Кийинки жылдар көрсөткөндөй, Турдакун Усубалиев баары бир милдетти толук аткарды жана өлкөнү уятка калтырган жок. Ооба, анын иши оңдой берди болуп, кыйла тырышчаак жана саясий жактан жаны бек болуу менен ал Кыргызстандын жогорку саясий кызматында рекорд коюп, чейрек кылымдан кем эмес иштеп, экономикада да, илимде жана маданиятта да, өнөр жайда да жетишкендиктер камсыз болуп, артында бүтүндөй бир доорду калтырды.

Мына ошентип, 1961-жылдагы айтылуу май пленуму кандайдыр бир уу-чуусу жок өттү. Чыгып сүйлөөлөрдүн алкагынан чыгып кетүүлөр, каршы

туруулар болгон жок. Советтер Союзунда Сталиндин башкаруусунун алгачкы этаптарында эле мындай адаттар биротоло жок болгон. Эгерде кимдир-бирөө каршы болсо, аны эч качан ачык айткан эмес. Бул Пленум да ошондой өткөн. Ал эми Раззаков өзүн токтоо кармап, татыктуу жана ички сезимдерин билгизбей сүйлөгөн. Өз өмүрүндө далайды көргөн адам, бул жолу да тагдырдын соккусун ызы-чуусуз кабыл алган.

Өзүнүн корутунду сөзүндө ал мындай деген: мен бул сынды чоң жолдоштук, партиялык жардам катары кабыл алам. Эч көшөкөрлөнүп, жагынтым келбейт, мен антсем биринчи катчынын кызмат ордуна капыстан келип калган адам катары мүнөздөшмөк. Мен муну түшүнөм. Кылган ишиңе коммунисттерче жооп бер, жоопкерчиликтен буйтаба жана качпа. Мен пленумдан мени биринчи катчылык кызмат ордуна бошотуу керек деген чечимди колдоп коюуну өтүнүүнү каалагам, бирок бюро чечим чыгарып койду. Калыбы, бул жолго мурдараак түшсөм болмок экен, мындан жалпы кызыкчылыктар утуш алмак. Кайталап айтам, бюро токтомду менин өтүнүчүм боюнча кабыл албай, Раззаковду биринчи катчынын кызмат ордунда мындан ары кармоого болбойт деген КПСС БКнын бригадасынын катын талкуулап, мындайды өзү зарыл деп тапты. БКнын бюросунун чечиминин бардык саясий жана уюштуруучулук тыяпактары менен толук макулмун жана пленумдун мүчөлөрү тарабынан муну ушундай эле бир добуштан колдоого алууну өтүнгүм келет¹.

И. Раззаков сүйлөгөндөн кийин түштөнүүгө бир жарым сааттык дем алуу жарыяланган. Дем алуунун убагында Москванын өкүлү В. Титов Т. Усубалиевди өзүнө чакырган. Кабинетте ал өзүнүн биринчи орун басары П. Пигалев менен бирге болгон. КПСС БКнын катчысы В. Титов кимди БКнын

¹ Кыргызстан КП БКнын Пленумунун стенографиялык отчету. - 190-б.

Биринчи катчылыгына шайлоону Пленумга сунуш кылуу маселеси боюнча бюронун бардык мүчөлөрү жана кандидаттары менен маектешкендигин жана пикир алмашкандыгын айтты. Баары Турдакун Усубалиевдин, ал эми Министрлер Советинин төрагалыгына Болот Мамбетовдун талапкерлигин бир добуштан аташты деди.

Бул тагдырды чечүүчү маектешүү ушундай өткөн. Ошол учурда бул кызматта баарынан көп отуруп, көп жашай турган жана республиканын жогорку кызмат ордун 1985-жылы гана калтыра турган адамды шайлап жатышкандыгын эч ким билген деле эмес. Жок, билишмек да эмес.

Жогоруда белгиленгендей Исхак Раззаковду кызматынан алып жатканда калк же жергиликтүү элита тарабынан өзгөчө нааразылыктар же ачык пикир келишпестик билдирүү болгон эмес. Баары ушундай болушу керек болсо, ошондой боло берсин деп чечишти. Башкача айтканда, «жогору жактагыларга белгилүү» деп эсептешти. Бирок Усубалиевден мурунку адамдын белгилүүлүгү, адатта боло келгендей, Турдакун ал кызматта көп отуруп калган кезде кийинчерээк жогорулады. Андайда, адамдардын акыл-эсинде эң жагымдуу учурлар жанданат жана учурга басым көрсөтөт. Раззаков тууралуу да кайра куруу жана маалымдуулук жылдарында, өзгөчө көз карандысыздыктын, сөз эркиндигинин алгачкы жылдарында ушундай болду, тагыраак айтканда, анын чыныгы канат жаюусу бардык темалар менен проблемаларды басып салды. Ошол жылдары Турдакун Усубалиевдин каршылаштары тарабынан Раззаковдун инсандыгынын айланасында азап тартуучунун болбосо да кандайдыр жабыркаган бүркүттүн кейипкерлиги жаралды. Аны адилетсиз ыза тарткан, борттон ыргытылып салган чоң патриот катары көз алдыга келтиришти. Айтмакчы, Усубалиевдин убагындагы Кыргыз ССР Министрлер Советинин Төрагасы Султан Ибраимов, андан бир

аздан соң Аскар Акаевдин заманында ошол эле кызматты ээлеген Насирдин Исанов менен да болжолу ушундай эле болду. Кептин баары экөө тең саясий мансабынын туу чокусунда курман болушту жана демейкидей адамдардын жан дүйнөсүндө терең катылып жаткан инстинкт иштей баштады – анткени эрте каза тапкан же курман болгон адам дайыма жан дүйнөбүздүн эң назик кылдарын чертет. Ал адам үчүн баары алдыда тургандай, ал өзүнүн негизги ырын эми гана ырдачудай болуп турганда, куш өмүр чарт үзүлүп кеткендей туюлат. Мындан тышкары, Раззаковдун бошотулушу – бул анын ордун басуучунун куу жана кара ниет кылык-жоруктарынын гана натыйжасы деген пикир атайын түзүлүп турган. Мунун өзү көрүнүктүү даанышман адамга саясий ор казып туруп, анын ордун карөзгөйлүк менен басып алгандан бетер Т.Усубалиевге өтө катуу тийди.

Азыр ондогон жылдардан кийин бул процесстин күбөлөрү калбай калган кезде бул иштин иш жүзүндө кандай болгонун же ар кандай купуя жактарын калыбына келтирүү дээрлик мүмкүн эмес. Бирок бир нерсени олку-солкусуз айтууга болот: эгерде, жада калса көр казуу же өзүнөн мурунку адамды ар кандай ыкмалар менен четтетүү боюнча көмүскө иш жүргүзүлсө да, ордун басуу өтө татыктуу болгон. Башка жагынан алганда мунун баары – саясат. Ал эми саясат жашоодо күрөшсүз болбойт. Бийликти эч ким өткөрүп бербейт же алып келип колго салбайт деп айтышат эмеспи. Аны алышат. Ошондуктан, бизде эч кандай фактылар же далилдер жок экендигине карабастан, биз Усубалиевден кандайдыр бир шектенип, бир нерсе тууралуу жемелей алабыз, бирок эгерде ал андай ишти кылса, ал чыныгы саясатчы, эмнени кааларын билген намыскөй ишмер катары аракеттенген жана өз мүдөөсүнө жеткен. Муну дагы бир жолу баса белгилейм: бизде анын ишенимди бүлдүргөнүн же ордодогу төңкөрүштөрдү жасоо

жөндөмдөрүн тастыктаган айкын фактылар менен далилдер жок. Жөн гана ким күчтүүрөөк, эбин тапкыч, чыйрак болсо, ошол жеңип чыккан. Белгилүү бир советтик журналист белгилегендей, ар бир шахтын өз аятолласы бар...

Бул боюнча Турдакун Усубалиевдин өзүнүн айтканы кызык. Анын макалаларынын биринен мындай үзүндү: «Ооба, муну жасоо менин үлүшүмө туш келди (ал И. Раззаковдун ишин иликтөөнүн жыйынтыктары боюнча баяндаманы айтып жатат – О. И.). Эмне үчүн дал мага? Бул суроого суроо менен жооп берүүгө болот: аны жасоо ошол кезде КПСС БКнын мурдагы кызматкери жана республиканын борбор шаарынын партиялык комитетинин биринчи катчысы болгон, ошондой эле республиканын социалдык-экономикалык абалын жетиштүү мерчемде (албетте, өзүмдүн ошол кездеги компетенциямдын чектеринде) иликтеген, анын кызматкерлеринин көбүн тааныган жана анын тагдырына өз тиешеси бар мага тапшырылбашы керек беле?» Бул айткандарды окурман кандай кабыл аларын билбейм, бирок мен бул сөздөрдөн мансаптык тепкичте улам жаңы бийликтерди багындыруу максаты болгон чыныгы саясатчынын, күчтүү ишмердин кыраатын даана уктум. Мен узак жылдар бою саясатта болгом жана эмнени айтып жатканымды билем. Башка сөздөрдү окусам, «жасагым келген эмес, бирок айла канча...», «тагдырга», «кокустуктарга» кандайдыр бир шилтемелер болгондо Усубалиев мага таптакыр жакпай калмак.

Биринчи катчынын китебинен үзүндүлөрдү келтирүүнү улантайын: «Мен республиканын тагдырына чечкиндүү өзгөрүүлөрдү алып келген БКнын бюросунун тыянактары жөнүндө баяндама жасап жаткан учурдун дал өзү азыр ондогон жылдар өткөндөн кийин мага карасангаңдар үчүн, БКнын Пленумунда баяндама менен чыгып сүйлөгөн жана Компартиянын БКсынын башында туруу үчүн

өзүнө жол тазалаган деп мени сыңдоого башталгыч чекит болуп калды... Эмне дейбиз. Калыбы, ошол кезде өлкөдө кадр маселелеринин үстүндө иштегендер менин үйрөнүүгө даяр туруумду, жаңыны, алдыңкыны кабылдоого, бүткүл күчүмдү толук жумшап иштөөгө даяр болгон сапатымды эске алышса керек. Дагы бир айтаарым, мен өз Мекенимди дайыма күчтүү, назик, бирок күпүлдөгөн чоң сөздөрү жок сүйгөм. Москвада иштеген жылдарым нукура кесипкөйлүк жана карапайым адамдык планда өтө көптү берген, бирок алар ошондой эле менде мекенге болгон күчтүү кусалык сезимин да калтырган. Мага мүмкүнчүлүк берилгенде мен ага эч кандай олку-солкусуз, өмүрүмдүн соңуна чейин кызмат кылууга даяр болчумун»¹.

Кыргызстандын бул эки чыгаан саясий жана мамлекеттик ишмерлеринин өз ара мамилелерин талдап келип, Турдакун Усубалиевди баарынан көп таарынткан дагы бир өтө жүрөккө тийчү учурга токтоло кетпесем болбойт. Бул кыргыз тили жөнүндө жана Раззаковдон кийинки убактагы тарыхый өткөн мамиле тууралуу маселе. Усубалиевдин каршылаштары орус тилин ашкере жайылтуу аракети үчүн аны күнөөлөгөндү сүйүшөт. Бул чындык, дал орус мектептеринде да кыргыз тилин окутуу чечими үчүн Исхак Раззаков кызматтан алынгандыгына кинге коюшат. Бул ушундайбы?

Ооба, бул өтө саясий курч кош миздүү чечим Раззаковдун убагында 1958-жылдын 18-августунда анын койгон колу менен кабыл алынып, бирок бир жылдан кийин кандайдыр бир себептер боюнча Исхак Раззаковичтин кол коюусуз жокко чыгарылган.

Ал документтер мына:

«Республиканын орус мектептеринде кыргыз тилин окутууну киргизүү жөнүндө» Кыргызстан КП

¹ Усубалиев Т. О нашем времени и о делах моей жизни. – Бишкек, 2003. – 195-196-66.

БКнын жана Кыргыз ССР Министрлер Советинин 1958-жылдын 18-августундагы токтому».

Орус мектептердин окуучуларынын кыргыз тилин окуусунун чоң практикалык маанисин жана мугалимдер менен ата-энелер коомчулугунун көп сандаган каалоолорун эске алып, Кыргызстан КП БК жана Кыргыз ССР Министрлер Совети токтом кылат:

1. Бул үчүн мектептин окуу планын тиешелүү көбөйтүүнүн эсебинен ар бир класска жумасына эки сааттан бөлүп берип, 1958-59-окуу жылында республиканын орус мектептеринин 3-10-класстарына кыргыз тилин окутуу киргизилсин.

2. Агартуу министрлиги (жолдош Тургунов) төмөнкүлөргө милдеттендирилсин:

а) 1958-жылдын 1-сентябрына чейин орус мектептеринин 3-10-класстары үчүн кыргыз тили боюнча программа түзсүн жана республиканын бардык мектептерин аны менен камсыз кылсын;

б) 1958-жылдын сентябрь – октябрынын ичинде мектепте кыргыз сүйлөшүү кебин жана аны окутуунун методикасына ээ болууга өзгөчө көңүл буруп, орус мектептеринде кыргыз тилин окутуучуларды кайра даярдоо боюнча бир айлык курстарды өткөрсүн;

в) бир декадалык мөөнөттө орус мектептеринде кыргыз тилин окутуу боюнча методикалык көрсөтмөлөрдү иштеп чыксын жана мектептерге жеткирсин.

3) Кыргыз ССР Маданият министрлиги (жолдош Бочкарева) Агартуу министрлиги менен биргелешип (жолдош Тургунов) 1958-жылдын 1-декабрына карата орус мектептеринин 3-4, 5-7, 8-10-класстары үчүн кыргыз тили боюнча окуу китептерин даярдоого жана бастырып чыгарууга милдеттендирилсин.

4. 1954-жылдын 17-сентябрындагы Мг 25/8 «Республиканын орус мектептеринде кыргыз тилин

окутуу жөнүндө» Кыргызстан КП БКнын токтому, 1957-жылдын 28-мартындагы жана 1957-жылдын 18-апрелиндеги «Орус мектептеринде окуган кыргыздарга кыргыз тилин милдеттүү окутуу жөнүндө» Кыргызстан КП БКнын токтомдору күчүн жоготту деп эсептелсин.

Кыргызстан КП БКнын катчысы И. Раззаков

Кыргыз ССР Министрлер Советинин төрагасынын орун басары В. Степкин

1958-жылдын 18-августу»

Бул токтом болжол менен 1 жылдан кийин, бирок Т. Усубалиевдин убагында эмес, И. Раззаковдун убагында жокко чыгарылган.

Т. Усубалиев ордун баскан кишиге өтө кымбатка турган каргашалуу документ мына:

«1958-жылдагы «Республиканын орус мектептерине кыргыз тилин окутууну киргизүү жөнүндө» Кыргызстан КП БКнын жана Кыргыз ССР Министрлер Советинин токтомдорун жокко чыгаруу тууралуу

1. 1958-жылдын 18-августундагы «Республиканын орус мектептерине кыргыз тилин окутууну киргизүү жөнүндө» Кыргызстан КП БКнын жана Кыргыз ССР Министрлер Советинин токтому жокко чыгарылсын.

2. Мектепте тилдерди окутууда кабыл алынган 1959-жылдын 28-майындагы «Мектептин турмуш менен байланышын чыңдоо жөнүндө жана Кыргыз ССРинде элге билим берүү тутумун андан ары өнүктүрүү тууралуу» Кыргыз ССР Жогорку Советинин мыйзамы катуу жетекчиликке алынсын.

3. Кыргыз ССРинин Агартуу министрлиги иштен бошотулган кыргыз тили мугалимдерин эмгекке орноштурууга милдеттендирилсин.

Кыргызстан КП БКнын катчысы В. Степкин

Кыргыз ССР Министрлер
Советинин төрагасы К. Дикамбаев*

Ошентип, Т. Усубалиевди кыргыз тилине карата кастык-теңсинбөө менен мамиле кылган деген күнөөлөө калп болуп чыкты. Бирок анын убагында орус тилине карата мамиле өтө жагымдуу болгондугу да эч талашсыз. Өз мансабынын акыркы жылдарында КП БКнын Биринчи катчысы жаңы жакшынакай имараты жана кыйла кооз архитектурасы бар бүтүндөй бир институтту – ПИРЯЛды, башкача айтканда, орус тили жана адабияты педагогикалык институтун ачып, чен-ченемден биротоло ашып кеткен. Бул чыны ошондой.

Турдакун Усубалиев биздин улуу, эки тилдүү жазуучубуз Чыңгыз Айтматов менен катар орус тилинин эң жигердүү жана кубаттуу пропагандисттери болгондугу баарына белгилүү. Бирок маселе башкада жатат. Биз өзүбүздүн орус тилин жакшынакай, ал эми кыргыз тилин анча түзүк эмес билгенибиз үчүн дал Усубалиевди күнөөлөй алабызбы? Албетте, жок. Биринчиден, Усубалиев эч качан кыргыз тилине каршы болгон эмес жана болмок да эмес. Экинчиден, тил жана тилдик курулуш сыяктуу проблемаларды талкуулап жатып, тигил же бул мезгилдин иш жүзүндөгү тарыхый жагдайларын жана алдыңкы багыттарын баары бир эске алууга тийишпиз. Ошол эле Айтматовду алып көрөлү. Өзүнүн жогорку талантынын жана орус тилинин аркасында Ч. Айтматовдун дээрлик фантастикалык жазуучулук аброю анын алдында эч ким туруштук бере албаган жарнама болгон. Ал

ушундай убак болгон. Ал өзүнүн жогорку туу чокусуна дал усубалиевдик-айтматовдук убакта жеткен. Буга биздин кабатыр болчу негизибиз жок. Болчу нерсе болду. Лев Толстойдун сөздөрү менен айтканда: «жакшынакай француз тилинде сүйлөмөк гана турсун, французча ойлогонбуз» деген маалды XIX кылымдын башталышында орустар да башынан кечирген. Бирок орус тарыхын жана адабиятын билгендер анда жоготууларга караганда жетишкендиктер көбүрөөк болгон деп эсептешет.

Мындай деп айтуу орусча сүйлөгөн жана орусча ойлонгон жана орусча жазган кыргыздарга карата да адилеттүү болот деп ойлоймун. Азыр бул доор өзүнүн тарыхый чегине жетүүдө. Бул жакшы же жаман деп эч ким айта албасы чын. Бардыгын убакыт көрсөтөт.

Эми Кыргызстан КП БКнын биринчи катчылыгынан бошотулган кийин Раззаков менен Усубалиевдин мамилелери кандай болгондугу туурасында кыскача айталы. Мамилелери жылуу болгон деп айтууга негиз жок. Бирок кандайдыр бир душмандык же адамгерчиликсиз болгон деп айтуу да адилетсиздик болмок. Биринчиден, Исхак Раззаковду өз өтүнүчү боюнча Москвага которушкан. БКнын биринчи катчысынын милдетинен бошотулгандан кийин ал Кыргызстанда жашоону жана иштөөнү каалабай, Москвага көчүп кетүүгө мүмкүнчүлүк берүүнү өтүнгөн. Ага Москванын борборунан төрт бөлмөлүү квартира бөлүнүп берилип, КПСС БК аны СССР Мампланынын кичи бөлүмүнүн башчылыгына жиберген. Жалпысынан Кыргызстандын мурдагы жетекчисин таптакыр жолдон четтетип салышкан деп айтууга болбойт. Никита Хрущевдун убагында кызматынан бошотулган жетекчилердин жагдайы ошондой же ошого окшош болгон.

Бирок, документтер көрсөткөндөй, Усубалиев кантсе да өзү анын ордун ээлеген адамдын тагдырына белгилүү бир деңгээлде көңүл бурган. Ал

мындай деп жазат: «Кыргызстан КП БКнын биринчи катчысы болуп туруп, мен И. Р. Раззаковдун турмуш-тиричилик муктаждыктарын жана суроо талаптарын чечүүгө адамгерчилик менен жардамдамшкам. Дарыгерлер айткандай, анын ден соолугу чабал болгон. Ал бул жерде – Фрунзеде да, Москвада да көп ооруган. Бир жолу мен КПСС БКнын кезектеги Пленумунун ишине катышып, Москвада элем. Мен жайгашкан Москва мейманканасынын номеринде эртелеп, болжол менен саат тогузда телефон шыңгырап калды. Трубканы көтөрүү менен И. Р. Раззаковдун үнү уктум. Биз учураштык. Ал менден кезигели деп өтүнүп, мейманкананын вестибулуна чалып жатам деп айтты. Мен анын номерге көтөрүлүүсүн өтүндүм. Биз жолугуштук. Бул болгону 5 жыл мурда мен билген адам эмес экендиги дароо эле байкалып турду. Ал өтө өзгөрүп, карый түшүптүр. Көпкө чейин, бир жылга жакын ооруганын, дайыма ооруканада болгондугун толкунданып айтып берди. Дарыгерлер аны иштөөгө жөндөмсүз, биринчи топтогу эмгек майыбы деп табышыптыр. Эмгек мыйзамдарына ылайык СССР Мампланындагы ишинен бошотулуп, 120 сом пенсия алат экен. «57-жашымда, – деп айтты ал, – эмгек боюнча майып болуп калдым». СССР мампланын жетекчилиги ал үчүн персоналдык пенсия белгилөө жөнүндө тиешелүү союздук органга өтүнүч жасоодон баш тартыптыр, анткени ал жерде аз, 5 жылга жакын гана иштеген. Ал мага өзүнө персоналдык пенсия белгилөө жөнүндө өтүнүч берүү тууралуу кайрылды. Мен ага: «КПСС БКнын катчылары менен сүйлөшүп көрүүгө аракет кылайын, алардын кабылдоосуна жазылып койгом, сиздин маселеңиз - өзүңүз түшүнүп тургандай - жөнөкөй эмес, бирок мен, азыр БКга барам», – дедим. Биз мына ушинтип коштоштук.

БКга барарым менен КПСС БКнын катчысы В. Капитоновдун кабылдамасына кирдим. Ал жер-

де обкомдордун жана союздук республикалардын БКларынын бир нече катчылары кабыл алууну күтүп жатышыптыр. Кезек мага да келди. Мен биз үчүн маанилүү бир катар маселелер боюнча Иван Васильевич менен кеңештим. Маектин акырында И. Р. Раззаков менен сүйлөшкөнүм жөпүндө ага айтып бердим жана анын материалдык абалын жакшыртууга жардам берүүгө болобу деп сурадым. Иван Васильевич: «Анын Кыргызстан КП БКнын Биринчи катчысынын кызмат ордундагы ишин, бошотуунун себептерин жакшы билем жана бул маселени БКнын Генералдык катчысы менен макулдашуусуз БКнын катчылыгына киргизе албайм», – деп жооп берди. «Сиз, кыязы Леонид Ильичтин кабылдоосунда болосуз. Өз өтүнүчүңүздү ошондо айтыңыз», – деп сөзүн бүтүрдү.

Ошол эле күнү кечинде мени Леонид Ильич Брежнев кабыл алды. БКнын Пленумунан жана Жогорку Советтин сессиясынан кийин ал эреже катары, ар бир жолу, биринчи кезекте республикалык Компартиялардын БКларынын, көпчүлүк партиянын ири обкомдорунун биринчи катчыларын кабыл алып, жер-жерлердеги иштердин абалы жөнүндө маалымат алчу. Ал өнөр жайда, өзгөчө айыл чарбасында, курулуш өндүрүшүндө пландык тапшырмаларды аткаруу кандай жүрүп жаткандыгы жөнүндө майда-чүйдөсүнө чейин сурап жатты. Андан кийин менин ага кайсы маселелерим бар экендигин сурады. Менин анын ысымына даректелген катым бар болчу.

Мен Леонид Ильичке Раззаков жөнүндө ал 5 жыл республиканын Министрлер Советинин төрагасы, 11 жыл Кыргызстан КП БКнын биринчи катчысы болгондугу жөнүндө айтып бердим. Анын ишинде олуттуу кемчиликтер жана каталыктар орун алып, ага 1961-жылы БКнын Пленумунда принциптүү партиялык баа берилген. Ошону менен бирге, иштеген мезгилинде ал республиканын эко-

номикасын жана маданиятын өнүктүрүү үчүн кыйла күч жумшаган. Акыркы 5 жылда СССР Мампланынын кичи бөлүмүнүн башчысы болгон. Азыр ден соолугунун начарлыгына байланыштуу иштебейт. Эмгекке жарамсыз деп табылган. Эмгек майыбы катары 120 сом пенсия алат. Ал чоң материалдык кыйынчылык тартып жатат, аялы иштебейт. Виз СССР Министрлер Советинин алдындагы комиссияга И. Р. Раззаковго жеке пенсия белгилөө жөнүндө маселени карап жана чечип берүүнү өтүнөбүз. Леонид Ильич аны таптакыр билбегендигин, коңшу республика Казакстанда иштегенине карабастан, аны менен жолугушпаганын айтты. Эгерде Кыргызстан КП БКнын бюросу сиздин өтүнүчүңүздү колдосо, анда өз сунушуңарды КПСС БКга киргизгиле. БКнын катчылыгы бул маселени карайт», — деди.

Жыйынтыгында Кыргызстан КП БКнын өтүнүчүнөн кийин, СССР Министрлер Совети И. Р. Раззаковго 250 рубль өлчөмүндөгү жеке пенсия белгиледи, бул республикалардын Компартияларынын мурдагы биринчи катчылары жана Министрлер Советинин төрагалары үчүн эң жогорку пенсия болгон. Жеке пенсия белгиленгенден кийин И. Р. Раззаковдун материалдык абалы олуттуу жакшырды. Союздук маанидеги пенсионерлер жөнүндө жобого ылайык, ал СССР Министрлер Советинин дарылоо ашканасынан тамак-аш азыктарын жеңилдетилген шарттарда алып турчу. Өзү жана үй-бүлө мүчөлөрү СССР Саламаттык сактоо министрлигинин 4-башкы башкармалыгынын атайын эмканасына бекитилип, жыл сайын жайында аялы менен бирге Москванын алдындагы СССР Министрлер Советинин «Лесные дали» санаторийинде эс алчу.

1970-жылдардын башталышында кызмат ордунан бошотулгандан он жылдан кийин Исхак Раззакович республикага уулу менен келгендиги, бул жылдардын ичинде эмне болгондугун көргөндүгү белгилүү. Аны кучак жайып тосуп алып, мамле-

кеттик резиденцияга — ал жокто курулган жаңы Ала-Арча өкмөттүк мейманканасына жайгаштырышкан. Турдакун Усубалиевдин айтканы боюнча БК, Жогорку Советтин Президиуму жана Министрлер Совети И. Р. Раззаковго кыйла акчалай материалдык жардам көрсөткөн. Ысык-Көлдүн жээгиндеги «Чолпон-Ата» санаторийине жолдомо берилген. Ага Газ-24 Волга автомашинасы бекитилген. Бир айлык эс алуудан кийин ал бүткүл республиканы кыдырып, аны Жогорку Советтин Президиумунун иш башкаруучусу коштоп жүргөн. Ал келген бардык жерде ага өзгөчө көңүл бурулган.

Кыргызстанга келгенден жети жылдан кийин Исхак Раззаков дүйнөдөн кайтканда, Усубалиев башында турган Кыргызстандын жетекчилиги кайгылуу окуяга көңүл бурбай коймок эмес. Анын үстүнө биздин каарманыбыз Кыргызстандан делегация сөзсүз барышы жана жерге берүү иш-чараларына сөзсүз катышууга тийиш экендигин жакшы түшүнгөн. Биринчи катчы Москвага тууган-туушкандарынын, жакшы тааныштарынын жана Өкмөттөн айрымдардын тобун Москвага жөнөтүү жөнүндө буйрук берген. Ал топто республиканын Министрлер Советинин төрагасы катары Исхак Раззаков менен чогуу иштеген Кыргыз ССР Мампланынын төрагасынын орун басары К. Д. Дикамбаев, ошондой эле Кыргызстан КП БКнын бюро мүчөсү, Исхак Раззаковдун жердеши Лейлек районунун Кулунду колхозунун төрагасы Ташбалтаев, партиянын Сүлүктү шааркомунун катчысы Ниязматова, Москвадагы Кыргыз ССР Министрлер Советинин төрагасынын туруктуу өкүлү Аташев жана башкалар болгон. Республиканын мурдагы жетекчисин жерге берүүнү уюштурууга байланышкан бардык чыгымдарга мамлекеттик бюджеттен акча төлөнгөн.

Тилекке каршы, расмий некролог жарыяланган эмес. Бул, албетте, каталык, Усубалиевдин каталыгы болгон. Көпчүлүк бул фактыны Биринчи катчы-

нын кеги, өзүнөн мурдагы адамдын таза болгонуна расмий мүнөз берүүнү каалабагандыгы деп эсептешкен. Кийин эң катардагы журналист Усубалиевди сындаганда же маек түрүндөгү суроо-сопкуттарды уюштурганда муну актоо үчүн ал белгилүү бир тыянактарды жана далилдерди келтирүүгө аракеттенген. Бирок баары ынанымсыз болгон. Ооба БКнын атынан кат жүзүндөгү көңүл айтуу жиберилген, бирок бул нукура жасалмалуулук болгон. Биринчи катчы үй-бүлө мүчөлөрүнүн бирине өзү телефон чалып, аларга көңүл айта алмак, бирок анткен эмес. Исхак Раззаковду Москвага эмес, кыргыз жерине коюуга бир дагы кадам жасабаган. Усубалиевдин убагында Раззаковдун ысымынын айланасында толук үн катпоо болгон. Ушундай үн катпоодон улам анын айланасында ар кандай пикирлер жана ушактар пайда болгон, алар Усубалиевдин пайдасына эмес эле. Кийин билингендей, Раззаковдун айланасында мындай үн катпоо тилкесин түзүү үчүн эч кандай адаттан сырткары фактылар жана себептер болгон эмес. Башкача айтканда, жалпысынан Раззаковго гана тиешелүү эмес, дегн эле өткөнгө, бардык советке чейинкилерге, орто жана байыркы кылымдагыларга, мындай мамиле жасоо Турдакун Усубалиевдин өткөн замандардын оң жактарын айтпоонун Кремлдик саясатынан такыр чыга албай калгандыгы жөнүндө окумуштуулардын жана коомчулуктун шектенүүсүн күчөткөн. Кийин кайра куруунун жылдарында өткөндү бул жабык жана унутта калтырылган барактары өтө жөнөкөй, бирок так «тарыхтын ак барактары» деп аталып калган. Албетте, Раззаковдун тарыхы мындай барактарга таандык кылынышы мүмкүн эмес, бирок жалпысынан расмий Кремлдин мындай саясаты баары бир усубалиевдик Кыргызстандын идеологиясына таасирин тийгизген.

Эмне үчүн некролог жарыяланган эмес деген тике суроого Усубалиев баары бир жооп берген жана жооптун мазмуну төмөнкүдөй болгон: «Разза-

ков менен байланышкан бардык маселелер союздук борбордун макулдугу менен гана чечилген. Мында КПСС БК И. Р. Раззаковдун дүйнөдөн кайткандыгы жөнүндө некрологду жарыялоого макулдук берген эмес. Бул жөнүндө ошол мезгилдеги БКнын бюро мүчөлөрү билет», – деп жазган Усубалиев. «Чынында эле ошол кезде республикалардын, крайлардын жана облустардын биринчи жетекчилеринин ишине байланышкан маселелерди чечүү катуу борборлоштурулган. Исхак Раззаковичти жерге берүүнү уюштурууга келсек, анда ал Кыргыз ССР Министрлер Советинин Төрагасынын Москвадагы туруктуу өкүлү Курманбек Казиевич Аташевге тапшырылган», деп жооп берет Усубалиев. «Мен, ага Исхак Раззаковичтин аялы, кызы жана уулу менен токтоосуз сүйлөшүүнү, эгерде алар Исхак Раззаковичти Фрунзеге коюуну кааласа, токтоосуз сүйлөшүүнү тапшырдым. Бул жөнүндө жерге берүүгө катышуу үчүн республиканын делегациясына башчылык кылган Казы Дикамбаевге да айткам. Атаев ошол эле күнү кечинде телефон чалды жана Исхак Раззаковичтин аялы менен балдары чоң көңүл бургандыгы үчүн ыраазычылык билдирди», – деп айтты. Алар Москвада жашагандыктан, Исхак Раззаковичти Москвада жерге берүүнү каалагандыктарын билдиришти. Анын үй-бүлөсүнүн эркин сыйлоо керек. Жерге берүү Москвада болду»¹.

Хрущевдон Горбачевго чейин: жаратмандыктын учурлары

Кыргызстан Компартиясынын БКсынын 1961-жылдын эске саларлык май пленуму Кыргызстандагы бүтүндөй бир доордун башталышы болуп калды. Бул доорду ар кандай атап жүрүшөт. Мада-

¹ <https://usubaliev.org/2017/11/13/t-usubaliev-otvet-kleвет-никам/>

нияттын тарыхчылары ага «хрущевдук жылуулук илеби» деген кыйла так аталышты берген. Ал азыркы кезде даңазалуу болуп калган «алтымышынчылардын» пайда болушу менен башталып, андан кийин брежневдик «сенек жылдар» менен уланган жана горбачевдук кайра куруу жана маалымдуулук саясаты менен аяктаган.

Бул бүткүл советтик экономиканын туруктуу өсүшүнүн, өтө күрдөөлдүү пландардын жана долбоорлордун пайда болушунун, космосту өздөштүрүүдө, ядролук физикадагы, энергетикадагы эбегейсиз ийгиликтердин, өнөр жайда чынында да зор объектерди куруунун жана, албетте, маданиятта бараандуу ийгиликтердин жылдары болгон. Экономиканын өсүшү алдердин улуттук аң-сезиминин көзгө көрүнөрлүк өсүшү менен коштолуп, бул өз кезегинде союздук республикалардын ортосунда ресурстар үчүн, өзгөчө аэропорттор, театрлар, музейлер жана фабрикалар сыяктуу нарктуу курулмаларды курууга келгенде союздук бюджеттен мыкты шыбага бөлүп алуу үчүн өзүнчө эле бир атаандаштыктын башталышына алып келген. Бул өтө пайдалуу атаандаштык болгонун айта кетели. Мисалы, союздук деңгээлдеги отчеттук баяндамаларда көп улуттуу советтик империянын чынында да даңазасы болгон республикалык маданияттын эң белгилүү ишмерлеринин аттарын атап өтүү ал кезде салт болгон. 60-70-жылдардагы советтик жазуучулар менен акындардын чыгаан тобу (мисалы, Ч. Айтматов, Р. Гамзатов, А. Вознесенский, Е. Евтушенко, В. Аksenov, Б. Окуджава, Б. Ахмадулина, Н. Думбадзе, К. Кулиев, М. Карим, Д. Кугультинов, О. Сулейменов ж.б.) дүйнөлүк аренада бардык жагынан төп келген адабий доордун өкүлдөрү болгон.

Кыргыз маданиятынын жана илиминин тарыхчылары бул 1960-70-жылдарды ошол кезге туш келген кубаттуу экономикалык, маданий-агартуучулук жана илимий жогорулоону эске алуу менен

«Кыргыздын күмүш кылымы» деп атап жүрүшөт. Алар Ч. Айтматов, С. Эралиев ж.б. башында турган жазуучулар менен акындар, Т. Океев, Б. Шамшиев Г. Базаров, М. Убукеев башында турган кино ишмерлери, В. Минжилкиев, Б. Бейшеналиева, К. Сартбаева, А. Мырзабаев, А. Токомбаева, Ч. Базарбаев башында турган балеттин жана операнын чеберлери, М. Рыскулов, Д. Күйүкова, В. Кыдыкеева жана башкалар башында турган драма артисттери. Бул жылдардын ичинде илим, билим берүү, маданият жетишерлик жогорку деңгээлге көтөрүлгөн. Ал эми өнүгүүнүн ошол жакшынакай мезгилинде республиканын башында биздин китептин каарманы Турдакун Усубалиев турган. Бул тарыхый фактыны жокко чыгарууга да, баркын төмөндөтүүгө же сызып салууга да мүмкүн эмес. Мындайдын кереги да жок. Бирок Кыргызстандын өнүгүүсүнүн бул мезгилин бүткүл XX жүз жылдыктын өңүтүнөн кароо маанилүү.

Китептин башталышында «алтын кылым» деген салыштырмалуу сөздөрдү пайдаланганыбызда бул бардык жагынан эстен кеткис жүз жылдыкты айтканбыз. Ал кыргыздардын улуттук-маданий кайра жаралуусунун мезгили болгон. Анын үстүнө бул түшүнүктү орто кылымдарда Европада болгон кайра жаралуу же ренессанс дооруна сөзсүз эле окшоштурбоо же байланыштырбоо керек. «Кыргыздын улуттук Кайра жаралуусу» деген түшүнүктү эпитеет же кандайдыр бир окшоштук катары кабылдоого болот. Бирок кыргыздардын тарыхындагы бул эң маанилүү доорду өз алдынча илимий белгилөө катары, кыйла толук жана так аныктама катары эсептөөгө да болмок.

Бул доор, албетте, 1920-1930-жылдарда эле башталган, бирок тарыхый жактан XX кылымдын аягында СССРдин ыдырашы жана 1991-жылы көз карандысыз Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн пайда болушу менен аяктаган. Сталинден кийинки мез-

гилдин өңүтүнөн алганда СССР ядролук куралга ээ болгон, космостук мейкиндикке ишенимдүү чыккан, басымдуу бөлүгү сабаттуу болгон жана өз келечегине ишенген калкы бар, иш жүзүндө дүйнөлүк улуу державанын статусун алган өзгөчө мезгил 1960-1970 жылдар болгон. Бул эки он жылдыкта совет маданияты таң каларлык ар түркүн болуп, ургаалдуу өнүккөн. Бирок ошол эле убакта баары жогору жактан СССР алдеринин маданияты «маңызы боюнча бирдиктүү жана түрү боюнча улуттук», алар «идеялык жактан бекем» деп айткандыгына карабастан, өзгөрүлбөс өсүү тенденциясы бар элдердин маданий-улуттук өзүн-өзү таануусунун жогорулоо процесси сыяктуу көрүнүш байкала баштаган.

1960-жылдары Кыргызстанда жашоонун, билим берүүнүн жана маданияттын жаңы стандарттарынын убагы башталды. «Сабаттуулук» «билимдүүлүк» деген түшүнүк менен алмашылды. Жогорку билим алуу идеясы өлкөгө ушунчалык катуу тарагандыктан, согуштан кийин ачылган өлкөнүн анча көп эмес ЖОЖдору жогорку билим алууну жана кесиптик квалификацияга ээ болууну көксөгөн жаш кыргыздарга жык толду. Ошол жылдары дал ЖОЖдор маданияттын жана жаңы адистерди даярдоонун чыныгы очогуна айланып, өлкөнүн келечеги аларда даярдалып, ал эми «студент» деген сөз жаштарды, кыргызстандыктардын жаңы муундарын өзүнө катуу тартып, ийгиликтин жана кандайдыр бир жогорку баркка жетүүнүн синоними болуп калды.

Республикада 1950-1970-жылдардын ичинде эле 40ка жакын жогорку жана атайын орто окуу жайлар ачылган. 1954-жылы колдонмо илимдердин өнүгүшүндө зор роль ойногон Кыргыз ССР Илимдер академиясы ачылган. Эл чарбасынын күрдөөлдүү техникалык кайра жабдылуусу, ар кайсы өндүрүштүк курулмалардын, турак-жайдын энергетика жана агро-өнөр жай комплексинин курулушу

менен инженердик-техникалык билим берүүнүн, так жана табигый илимдердин бедели жогорулаган. СССРдин деңгээлинде жалпы союздук илимий-техникалык, экономикалык жана өнөр жайлык интеграция, баарын, анын ичине Кыргызстанды да бүткүл советтик өлкөнүн өнүгүүсүнүн бирдиктүү процессине бириктирген.

Фрунзеде жана башка шаарларда ачылган кесипкөй театрлар, Советтер Союзунун жана Кыргызстандын мыкты ЖОЖдорунда кадрларды даярдоонун бара-бара жолго коюлушу бүткүл өлкө сыймыктанган ысымдардын пайда болушуна көмөктөштү. Кыргыз мамлекеттик опера жана балет театры, Академиялык драма театры, анан калса кыргыз гана эмес орус жана өзбек театрлары, ошондой эле музыкалык борборлор, ар кандай көркөм өнөр жамааттары, теле жана радиоберүүнүн пайда болушу маданият үчүн, ага жалпы суроо талаптын пайда болушуна эң жагымдуу чөйрөнү түзгөн.

Кыргызстан ал жылдарда кыргыз тилинде эле эмес, бара-бара жарандары орус тилинде да сүйлөгөн эки тилдүү өлкөгө айланды. Албетте, ага кубаттуу мамлекеттик пропагандисттик машина багытталгандыгынан гана эмес, орус тилинин баасы өтө жогору болгондугун моюнга алуу керек. Орус тилин билүү иш жүзүндө мааниси бар ишке айланды, анткени жер жүзүнүн алтыдан бир бөлүгүн ээлеген Советтер Союзу деп аталган зор өлкөдө улуттар аралык карым-катнаштын тили болуп калды. Адабияттын, илимдин жана маалыматтын чоң дүйнөсүнө терезе ачкан, республика турмушунун бардык чөйрөлөрүндө ушунчалык маанилүү роль ойногон Пушкиндин жана Толстойдун тили кыргыздар үчүн өзүнчө бир интеллектуалдык ресурстук долбоор болуп калды. Албетте, орус тилисиз мансап жасоого, ийгиликке жетүүгө болбостугун, олуттуу илимде иштөөгө дээрлик мүмкүн эместигин баары эң сонун түшүнгөн. Мындай чыныгы теңдеш эмес атаан-

даштыктын шарттарында кыргыз тили өтө кыйын абалда калган. Баарынан мурун, өз чыгармаларын кыргыз тилинде жараткан, башка тилдерден жүздөгөн адабий тексттерди которгон жазуучуларга жана журналисттерге, сынчыларга жана адабият таануучуларга, илимдин жана маданияттын ишмерлерине ырахмат айтуу керек. Акыры келип кыргыз тили өзүнүн күрдөөлдүү жана жигердүү өсүшүнүн, лексикалык жана сүрөттөөчүлүк-баяндоочулук жагдайын кеңейтүү стадиясын башынан кечирди.

Мурда айтылгандай, 1960-жылдардын башталышы адабиятка жазуучулардын жана акындардын, драматургдардын жаңы муундары келип, чыгармачылыгы орус тилин пропагандалоодо чынында болуп көрбөгөндөй роль ойногон Чыңгыз Айтматов алардын лидери болуп калды. Дал ошол эң сонун заман жөнүндө жылдар өткөндөн кийин макалаларынын биринде Турдакун Усубалиев «Кыргызстан эч качан 60-70-жылдардагыдай күчтүү болгон эмес», — деп жазган. Мунун өзү чындык. Бирок бул жерден ошол жылдарда Кыргызстандын экономикасынын кыйшаюусуз өсүшүн чагылдырган эң маанилүү жана көрсөткүчтүү цифраларсыз көрсөтүү болбойт. Экономиканын эң маанилүү тармагынан — энергетикадан баштайлы. Эгерде Усубалиевдин башкаруусунун мезгили башталган 1960-жылдардын башталышында Кыргызстандын бардык электр станциялар болгону 871,6 миллион киловатт-саат иштеп чыкса, 1985-жылы электр энергиясын иштеп чыгуу 10472,3 млн. киловатт-саатты түзгөн. Натыйжалуу экологиялык таза жана арзан электр энергиясын өндүрүү үчүн жалпы узактыгы 53320 км ар кандай чыңалуу классындагы электр линиялары курулган. Бүткүл республиканы электрлештирүү планы толугу менен аткарылган. 25 жылдын ичинде Күрпсай ГЭСи, Үч-Коргон ГЭСи, Ат-Башы ГЭСи, Таш-Көмүр ГЭСи, Шамалды-Сай ГЭСи сыяктуу кубаттуу гидро курулмаларды эсеп-

ке албаганда, энергетиканын азыркы кезге чейин улуттук экономиканын өзөгү болуп саналган Токтогул ГЭСи, Бишкектеги, Оштогу ЖЭВдер сыяктуу зор курулуштар курулган.

1985-жылы 1958-жылдагы 443 млн рублга жана 1962-жылдагы 600 млн рублга карата алганда өнөр жай продукциясынын жалпы көлөмү 6,2 млрд рублды түзгөн. Республиканын өнөр жайы 3700 өнөр жай буюмдарын чыгаруучу 130дан ашык ар кандай тармактарды бириктирген. Республика өзүнүн өнөр жай уюмдарып ондогон миллион чет өлкөлүк валютага, алыскы чет өлкөлүк 50дөн ашык өлкөгө жөнөтүп турган. Эгерде 1959-жылы республиканын өнөр жай продукциясы негизинен Азия континентинин тогуз өлкөсүнө гана жөнөтүлүп турса, 80-жылдарда Кыргызстандын ар кандай өнөр жай буюмдары Европанын 19 өлкөсүнө, Азиянын 18 өлкөсүнө, Латын Америкасынын жана Африканын 16 өлкөсүнө, бардыгы болуп 53 чет мамлекетке жөнөтүлүп турган. Алар электр техникалык жана физикалык приборлор, айыл чарба машиналары жана металл кесүүчү, станок жасоочу жана башка аспаптар, элек кыймылдаткычтары жана башкалар болгон.

Жаңы курулмалар, турак үйлөр, маданияттын жана илимдин объектилери, өнөр жай имараттары, заводдор жана фабрикалар ургаалдуу арымдар менен тез курулуп жатты. Демейде, цифраларга келгенде өтө дыкат жана тырышчаак Усубалиев ал курулмалардын жана объектилердин ондогон беттерди ээлеген узун тизмегин келтиргендиктен, аларды биздин каарманыбыздын жетишкендиктерин көрсөтүү үчүн келтирүү же көчүрмөлөө бул китепте өтө көп орунду ээлемек.

Бул жылдар экономиканын да, өнөр жайдын да, айыл чарбасынын да, маданияттын да туруктуу өнүгүшүнүн жылдары болгон десек, бул аша чапкандык эмес. Усубалиев Кремль менен, жаңы Ген-

сектер менен, союздук Министрлер Советинин жетекчилери менен, тармактык министрликтер жана ведомстволордун, мисалы Мампландын, Мамкурулуштун жетекчилери менен, финансы министрлиги менен өтө ишенимдүү мамилелерди түзө алган жагдайы да маанилүү болгон. Башка жагынан алганда дайыма туруктуу, өтө тыкан жана так аткаруучу Усубалиев Москва үчүн туура келген кадр болгон. Ал эми республикада өзүнүн жетишерлик ийгиликтүү жана иштерман кадрларынын командасын түзгөн. Анын таланттуу жана көп жылдар бою финансы министри болгон Алиаскар Токтоналиев, чыгаан пландоочу Сопубек Бегалиев, даңазалуу гидрокурулушчулар: Казбек Хуриев, Зосим Львович Серый, андан сырткары Апас Жумагулов, Ян Ефимович Фишер, Андрей Андреевич Иордан, Арстанбек Дүйшеев, Акматбек Суюмбаев, Мукаш Өмүралиев, Жумгалбек Аманбаев сыяктуу аткаруучу жана жогорку кесипкөй жетекчилери көпчүлүк маселелерди ийгиликтүү чечишкен. Алар өлкөнү башкарууда Турдакун Усубалиевге катуу жардам берген. Аларсыз ийгиликке жетишүүгө жана Москва катуу талап кылган эл чарба пландарын аткарууга мүмкүн эмес болгон.

Эмгектеги жетишкендиктери жана жакшы экономикалык көрсөткүчтөрү үчүн Усубалиев жогорку даражадагы ордендер жана медалдар менен бир нече жолу сыйланган. Ар кайсы жылдары аны 4 Ленин ордени, Октябрь революциясы ордени, 2 Эмгек Кызыл Туу ордени менен сыйлашкан. Ал Монгол Эл Республикасынын жогорку сыйлыгы – «Сухэ-Батор» сыйлыгына татыктуу болгон.

Усубалиевдин түздөн-түз тиешеси бар «кыргыз күмүш кылымы» улуттук өзүн-өзү андап сезүүнүн ургаалдуу өсүшүнүн да кылымы – муну эстен чыгарбоо керек. Кыргызстан өнүккөн сайын ар кандай нерсенин тарыхый логикасы боюнча жарандардын, өзгөчө кыргыз элинин өзүн-өзү сыйлоосу өз алдын-

ча жогорулай берген. Анын ичинде өмүрү жана иши бардык окуялардын, процесстердин эң чордонунда болгон биздин каарманыбыз бар. Көп сандаган оң нерселер менен бирге, көп жолу башкалар баамдабаган терс нерселерди иш жүзүндө байкоого да туура келген. Мисалы, Кремль тарабынан республикаларга карата кандайдыр бир тең эмес мамилени, ал жерде СССРдин ири, өнөр жайы өнүккөн субъектилерине ачык эле чоң көңүл бурулуп, кичине республикаларга карата азыраак көңүл бурулганын сезбей коё алмак эмес. Бул инвестициялар, салымдар жана капиталдык курулуш, баалуу курулмалар деп аталгандарды кайра куруу түрүндөгү союздук чоң үлүштү бөлүү жөнүндө сөз болгондо бул өзгөчө сезилип турчу.

Ошентип Усубалиевде Фрунзе шаарынын, республиканын тарыхый борборунун жаңы планы ушундайча пайда болгон. Улам бир жерге барып, маселен акча ресурстарын табууда, көпчүлүгү ашыкча кекирейген жана «империялык» каада туткан аткаминерлердин макулдугун суроо, ал эми тигилер кичинекей республикаларга жогортон караганы – жагымсыз сезимдерди пайда кылган. Бирок чыдамкай жана чаалыкпаган Усубалиев кабинеттерге бара берүүнү улантты – башка арга жок болчу. Анын эскерүүлөрүндө сөзсүз келтирүү керек болгон мындай бир жер бар: «Совет эли, албетте, жөнөкөй болгон эмес. Мамлекеттүүлүктүн өнүгүшү ар кандай, кээде өтө оор карама-каршылыктарды жеңүү жолу менен диалектиканын закондору боюнча жүрүп жаткан. Мисалы, башка союздук республикалардыкындай эле Кыргызстандын улуттук эгемендиги толук эмес, кесилген болчу. Буга байланыштуу улуттук эгемендүүлүктөн тышкы саясий жана экономикалык мамилелерди жүзөгө ашыруу сыяктуу жогорку милдет союздук борбордун гана артыкчылыгы болуп саналган. Анын субъекттери, улуттук мамлекеттүүлүктүн көпчүлүк маанилүү

милдеттерин союздук борборго ыктыярдуу өткөрүп берген борбордоштурулган союздук мамлекеттердин шарттарында башкача болмок эмес. Бирдиктүү союзду түзгөн улуттук союздук республикаларда өзүнүн социалдык-экономикалык жана маданий өнүгүшүндө зор жетишкендиктер эле болгон эмес. Ошону менен бирге алардын элдери, анын ичинде кыргыз эли кыйла жеңилүүлөрдүн ызасын да башынан кечирген»¹.

Албетте, бул сөздөрдө союздук республикаларга кайсы карама-каршылыктар оор жүк болгондугу, кайсы бир москвалык аткаминер мурдагы чет-жакаларга, ал эми алардын жетекчилерине – бюджеттик ресурстарды, акчаны, кызматтарды, сыйлыктарды, жеңилдиктерди ж.б. суроочуларга ашка жүк, башка жүк катары кандай караандыгы, басынуу сезимин башынан кечиргендиги жөнүндө эч нерсе айтылган эмес. Мисалы, москвалык бир жогорку кызматтагы аткаминер Усубалиев Фрунзедеги чоң маданий борборду курууга чоң колдоо көрсөтүү жөнүндө ага киргенде Усубалиевден: «Филармониянын силерге кереги эмне?» - деп сураган. Ал эми: «Кыргыздарга органдын кереги эмне?» – деген суроо ого бетер басынтуучу жана маскаралоочу суроо болгон. Усубалиев өлкө үчүн буга да чыдаган, бирок анда филармониянын, жакшынакай органдын да болушуна жетишкен.

Бирок Москванын Эски аянтындагы бир партиялык жогорку кызматтагы төбөл ага карөзгөйлүгү жана түркөйлүгү боюнча болуп көрбөгөндөй: «Фрунзеиздин борборундагы имараттарды эмне үчүн ак мрамар менен кооздогонсуз?» – деген суроону бергенде Усубалиев канчалык басынткан сезимди, ошол эле убакта ачууланууну, каны кайнагандыкты сезгенин элестетип көрүңүз. Ал эми Усубалиев москвалык бул аткаминердин мындай

¹ Усубалиев Т. О нашем времени и о делах моей жизни. - Бишкек, 2003. - 752-б.

кара бет одонолугуна чыдап, БКнын жана Өкмөттүн, театрлардын, музейлердин, китепканалардын, спорттук курулмалардын сыртын кооздоо экономикалык эсептөөлөрдөн келип чыккан деп сыпaa жооп берген. Ал Кыргызстан үчүн температура тез көтөрүлүп жана төмөндөп турган кескин континенттик климат мүнөздүү экендигин, имараттарды табигый таш менен тыштоо ал имараттардын узакка чыдамдуулугун олуттуу жогорулатарын жана башкаларды чыдамдуулук менен түшүндүргөн. Шаардын борборун табигый таштарды – мрамарды, гранитти, акиташты колдонуу менен бир тууган республикалардагыдай эле буга окшогон имараттарды куруу менен жүзөгө ашырылгандыгын кошо белгилеген. Бирок бул партиялык аткаминердин ого бетер жинденүүсүн пайда кылган. Анда ал башка далилди келтирген – имараттарды табигый таштар менен кооздоо жөнүндө чечим республикада граниттин, мрамордун, акиташтын зор (миллиарддаган куб метр) корлору бар экендигин жана аларды иштетүү боюнча кубаттуу завод иштеп жаткандыгын, бул таштар башка бир тууган республикаларга, андан калса, жылмаланган боюнча жөнөтүлүп турат. Ошондуктан, биз, бул кооздоочу таштардын бир бөлүгүн Кыргызстандын муктаждыктары үчүн пайдаланууну чечтик деп сөзүн бүтүргөн... Бирок мындай далилдерди Михаил Горбачевдун мезгилиндеги Москва кабылдоого даяр эмес эле.

Андыктан, 1970-жылдардын аягында жана 1980-жылдардын башында Москванын союздук республикалардын ишине ар кандай кийлигишүүлөрүнүн ашыкча экендиги бышып жетилгендигин түшүнүү кыйын эмес. Ал эми бул башка бир маселени жараткан: Союздук республика деген эмне? Борбордун кийилигишүүсүнүн чеги кандай жана башка жагынан алганда СССРдин өз алдынча субъектилеринин ыйгарым укуктары менен өз алдынчалыгынын баскычы кандай? Иш жүзүндө-

гү эгемендүүлүк канчалык коркунучтуу жана ал ушунчалык эле акылга сыярлык эмеспи? Бул саптардын авторунда Усубалиев эгемендик жана чоң союздан бөлүнүү жөнүндө олуттуу ойлой баштагандыгы жөнүндө тике далил жок, бирок адамдардын, интеллектуалдардын, улуттук интеллигенциянын баштарында эгемендешүү жөнүндөгү ой купуя болсо да баары бир бышып жетип калгандыгынан эч кандай күмөн жок эле. Усубалиев да андан сырткары калган эмес. Эгерде ал токсонунчу жылдардын башталышында Кыргызстандын жетекчилигинде болсо, эгемендүүлүк жөнүндө идеяны катуу четке какпай тургандыгына ишенем. Ошону менен бирге ал Россия, башка республикалар менен экономикалык жана маданий байланыштарды үзүүгө эч качан бармак эмес, анткени байланыштарды үзүү – бул экономикалык өлүм, өз жанын кыюу экендигин көптөгөндөрдөн жакшы билген. Бирок Ельцин өз колдоочулары менен дал байланыштарды үзүү жолу менен кеткен жана «шок терапиясы» деп аталганды тандап алган.

Мына ошентип, Брежневдин, жада калса Горбачевдин убагындагы Турдакун Усубалиев республикалардын, улуттардын жана этностордун теңдиги жөнүндөгү баштапкы советтик идеологиялык постулаттар кыйшаюусуз экендигине, ал эми алар дайыма эле байкала бербесе, анда буга партия эмес, аткаминерлер, бюрократтар гана күнөөлүү болоруна дагы эле ишенген. Ал төмөнкүлөрдү агынап жарылып ачык жазган: «Артка кылчая карап, биз кыргыз улутунун артыкчылыгын бир аз токтоткондугубузду айта кетем, түпкү улуттагы адамдардын абалы көбүрөөк корголушун каалаган эмеспиз... Биз республикабызда чындыгында баары тең укуктуу болушун каалаганбыз. Балким башка пикирлер болгондур, бирок мен бардык адамдар бир тууган экендигине, артыкчылыгы көбүрөөк бир да улут жок экендигине бекем ишенгем. Ошондуктан орус

мектептеринде кыргыз тилин милдеттүү окутуу жокко чыгарылган. Ошондуктан маданий мурасты улуттук белгилер боюнча бөлүүгө болорлугу же болбостугу жөнүндө окумуштуулар менен бүтпөгөн талаштар болгон. Бул маселелер боюнча ошондогу көз карашымды мен каталык деп эсептейминби? Жалпысынан – жок, эсептебейм. Тилди күч менен таңуулоого болбойт. Аны жайылтуунун башка түрлөрүн издөө керек болчу жана биз аларды издегенбиз».

Турдакун Усубалиев мына ушундай коммунист болгон. Башкача айтканда ал чыныгы интернационалист болуп, буга дээрлик өмүрүнүн аягына чейин терең ишенген. Ошондуктан советтен кийинки оңчул жана солчул улутчулдардын заманында ал кыргыздардын, түпкү улуттун, кыргыз мамлекеттик тилинин жана башкалардын душманындай болуп чыга келди.

Элдердин бир туугандыгынын жогорку идеясына анын берилгендиги узак жыйырма төрт жылдын ичинде Кыргызстанды этностор аралык кагылышуулар менен каршылашуулардан сактап калгандыгына анын туруктуу жана ишенимдүү өнүгүшүнө мүмкүнчүлүк түзгөндүгүнө макул боло алабызбы? Калыбы, макул болобуз. Бирок башка жагынан алганда анын республикалардын жана элдердин бир туугандыгына ыйык ишенүүсү терең орусташууга, ар кандай тыюу салууларга, анын ичинде өткөндөгү маданий мурасты, жада калса өзүнүн бабасы Калыгул Бай уулунун, башка чыгаан кыргыз заманачылардын, алгачкы совет муунундагы кыргыз агартуучуларынын ж.б. маданий мурасын эркин изилдөөгө тыюу салууга алып келген. Албетте, мындай унутта калтыруу саясаты «сенектик» жана мурдагы жылдардагы бүткүл Советтер Союзу үчүн мүнөздүү болгон, бирок бул жерде көп нерсе айрым республикалардын жетекчилеринин көз карашына жараша болгон.

Усубалиевдин убагында Кыргызстандын маданияты тездеген арым менен өнүккөндүгүнө карабастан, улуттук салттарга аз көңүл бурулган. 1970-жылдардагы Фрунзе шаарын алып көрөлү. Ал чондугу жана калкы боюнча, ошондой эле демейки россиялык шаарлардан эч нерсеси менен айырмаланган эмес. Ал аз келгенсип, борбордун өзү Фрунзе деп аталып, шаардын төрт району тең Ленин, Свердлов, Октябрь, Биринчи Май деген кыргызга жат аттарды алып жүргөн. Шаардын негизги көчөлөрү: Совет, Москва, Киев, XXII партсъезд жана башка болгон. Калган мааниси азыраак, баары бир борбордук көчөлөр Гоголдун, Пушкиндин, Белинскийдин, Толстойдун, Некрасовдун, жада калса Радищевдин жана Рылеевдин атын алып жүргөн. Фрунзедеги жалгыз кыргыз мектеби да «А.С. Пушкин атындагы», ал эми китепканалар – «Ленин, Крупская атындагы» деп аталган.

Албетте, мунун баары аша чапкандык болгон. Бул улуттардын бир туугандыгы эмес, жапырт орусташуу эле. Тактап айтканда, кыргыз тили, жергиликтүү маданият жөн гана элдердин достугу деп аталган куру чакырыктын курмандыгы болуп калган. Албетте Турдакун Усубалиевич муну эч качан мойнуна алгысы келбеген, бирок, Чыңгыз Айтматов Фрунзени жаңы аэропортун «Манас» аэропорту деп атаону сунуш кылганда өтө канааттануу менен макулдук берген. Баш калаанын борбордук аянты – азыркы күндөгү Ала-Тоо аянты да ушундай болгон.

Мунун баары Турдакун Усубалиев өз мезгилинин уулу, өз партиясынын солдаты болгон деп айтууга негиз берет жана ал үчүн ага күнөө коюу кыйын. Жылдар өткөн сайын бизге сын айтуу оңой, бирок аны түшүнүп, анын тилегинин ак экендигин кабылдап, анын ичинде тилектери менен байланышкан катачылыктарын да кыязы түшүнө алабыз.

Усубалиев жана кыргыздын

«Күмүш кылымы»

Эгерде жалпысынан советтик тарыхка көз чаптырсак, 1960–70-жылдар – өлкөнүн өнүгүшүнүн эң сонун жылдары экендиги маалым. Адамдардын жакшы жашоого жана өз инсандыгын кыйла толук пайдаланууга болгон үмүтү дал ошол жылдары иш жүзүнө аша баштады. Согуш жеңиш менен аяктап, адамдардын аны менен байланышкан эмгектик жигери советтик идеологиялык машина айткандай, эң бийик коммунисттик идеалдарды жана кыялдарды жакыпдатууга жана ишке ашырууга жөндөмдүү техникалык прогресс адамдардын келечекке ишенүүсүн, улуу өлкө үчүн сыймыктануусун чыңдады. 1960-жылдары СССР кубаттуу ядролук-космостук державага биротоло айланып, өнөр жайлык өсүш жана механикалаштырылган айыл чарбасы адамдарды тамак-аш жана нан менен камсыз кылды. Ошондуктан, мындай жагымдуу социалдык-экономикалык өңүттө Кыргызстан ургаалдуу илимий-интеллектуалдык жана маданий агартуучулук өнүгүү, анын ичинде маданияттар ортосундагы алмашуу жана экономикалык өз аракеттенүү үчүн бардык мүмкүнчүлүктөрдү алды.

Жогорку деңгээлдеги мындай байланыштардын толук эмес тизмеси төмөнкүдөй: Орус советтик музыкасынын декадасы, (1963), Кыргызстандагы советтик кино искусствосунун жумалыгы (1963), «Ала-Тоо жазы» искусство фестивалы (1966, 1967, 1974), Украина адабиятынын декадасы (1968), СССР элдеринин искусство фестивалы (1970), Өзбек маданияты жана искусство декадасы (1970), Латвия маданиятынын күндөрү (1971), өлкөнүн 50 жылдыгына байланышкан СССР элдеринин искусство фестивалы (1972), Таджик ССРинин маданият күндөрү (1976). Республикада Л. Соболев, Я. Смеляков, А. Софронов, А. Жаров, С. Баруздин, С. Смирнов, В. Коче-

тов, В. Ручьев, Т. Стрешнева, В. Цыбин, О. Гончар, Д. Павлычко, Н. Зарудный, В. Большак, Т. Степанюк, Иван Ле ж.б. жазуучулар, Д. Шостакович, В. Мурадели, С. Юткевич, В. Санаев, Э. Леждей, А. Огнивцев, Ю. Мазурок, И. Моисеев, Т. Хренников, В. Соловьев-Седой сыяктуу маданият ишмерлери болушкан. Алардын көпчүлүгү өзгөчө Д. Шостакович жана В. Мурадели кыргыз искусствосун чындап сүйгөн, алардын жергиликтүү маданият ишмерлери менен чыгармачылык байланышы республиканын көркөм өнөрүнүн өнүгүшүнө өтө жагымдуу таасирин тийгизген. Кыргыз мамлекеттик опера жана балет театрынын Кремль сарайындагы гастролдору (1968), Кыргыз ССРинин маданиятынын жана искусствосунун Москвадагы күндөрү (1967), Өзбекстандагы (1969), Украинадагы (1971), РСФСРдагы (1972) адабият жана искусство декадалары жана башкалар зор мааниге ээ болгон.

Бул жыйырма жылдык кыргыз маданиятынын жана искусствосунун тарыхында убакыт боюнча чыгармачылыкка жыш толгон эки он жылдыкка сыйган чыныгы жаркын жылдар жана аны кыргыздын «Күмүш кылымы» деп атао (XX кылымдын башталышындагы орус поэзиясына салыштыруу боюнча) кабыл алынган. Бул саптардын автору, эгерде тактап айтсак, 1957-жылы москвалык «Октябрь» журналында Чыңгыз Айтматовдун «Бетме бети» жарыяланган, кыргыз жазуучусунун жазуучулук чоң жеңиши ошондон башталат деп эсептейт. Андан кийин атактуу «Жамийла», «Биринчи мугалим», «Кызыл жоолук жалжалым», «Саманчынын жолу» жана башкалар басылып чыккан. Бул мыкты кылым мына ушинтип башталган. Анан калса, сөздүн элестүү жүгүн эстен чыгарбасак, «кылым» деген сөздү жүз жылдык менен чаташтырууга болбойт.

Турдакун Усубалиев бир жолу кыргыз «Күмүш кылымында» анын түздөн-түз эмгеги бар экендигин айткан, бул чындык болгон. «Чыңгыз Төрөкулович

Айтматовдун табигый улуу жазуучулук таланты мен республикада иштеген жылдары өз каватын кеңири жайгандыгынын, дал ошол мезгилде ал өзүнүн эң сонун чыгармаларын жараткандыгынын, дүйнөнүн дээрлик бардык алдыңкы өлкөлөрүндө окулуп жаткан бүткүл дүйнөгө белгилүү жазуучунун деңгээлине көтөрүлгөндүгүнүн фактысы мага айтып бүткүс канааттануу алып келет. Мен анын чыгармачылык ийгиликтерине адам катары кубангам. Мен анын чыгармачылык, коомдук-саясий жана мамлекеттик ишине түздөн-түз тиешем бар экендигин жасалма жупунулуксуз эле айта алам. Керек болгон учурда ийним менен сүйөп, зарыл болгон жерден ар тараптан колдоп, аны жаманатты кылгандардан, анын ишине көлөкө түшүргөндөрдөн коргоого аракеттенип келгем».

Ооба, бул кыргыз маданиятынын өнүгүшүндө чыныгы орошон жыйырма жылдык болгон. Советтер Союзунун, анын курамында Советтик Кыргызстандын өнүгүшүндө эң жагымдуу мезгил башталган. 60-жылдар өсүп бара жаткан экономиканы, бакубатчылыкты, социалдык-саясий өнүгүүнүн туруктуулугун көргөндө калк жеңил дем алып, көп жагынан көңүл куунак болуп, романтикалык маанайдагы кайталангыс жылдар башталган. Космосту багындыруу, маданият жана илим, чет жакалардан чыккан «физиктер» жана «лириктер» коомдун көңүл күүсүн козутуп турган учур эле. Иш жүзүндө СССРдин дүйнөдөгү чоң державага айланышынын мезгилинде союздук республикалардын маданий өсүшүнүн, элдердин жашоосунун социалдык деңгээлинин жана башкалардын салыштырмалуу теңелүүсү болгон. Бул өзгөрүүлөрдүн баары адамдардын аң-сезимине келечекке ишенүүнү жаратып, өзүн-өзү сыйлоо жогорулап, жарандардын жалпы советтик мекенчилдиги чыңдалган.

Буга байланыштуу «Күмүш кылым» мезгилиндеги республиканын башчысы Турдакун Усубалиев

өзүнүн сүйлөгөн сөздөрүндө төмөнкүдөй деп айткан: «Жакынкы өткөндө эле бардык маданий нарк-на-силдери оозеки элдик чыгармачылыкта гана топтолгон эл совет бийлигинин убагында өнүккөн кесипкөй адабиятты, театр, музыка, көркөм сүрөт, кинематограф өнөрүн жаратты. Революцияга чейин жада калса өз жазуусу болбогон республикада кыргыз тилинде миңдеген китептер басып чыгарылууда. Азыр 40 миллионго жакын нуска китеп фонду бар, алты миңден ашык коомдук китепканалар бар. Кыргыз элинин жазма көркөм адабияты орус жана СССРдин башка элдеринин алдыңкы маданиятынын жагымдуу таасири астында калыптанган. Орус адабияты кубаттуу маяк сыяктуу кыргыз совет жазуучулары аны менен кеткен жолду жарык кылды. Көптөгөн улуттук жазуучулар классикалык орус жана совет адабиятынын жагымдуу таасирин баштан кечирип, өз жолун таап, көркөм сөздүн эң мыкты сүрөткерлери болуп калды. Социалисттик эмгектин баатыры, Кыргыз ССРинин Эл акыны Аалы Токомбаев, Кыргыз ССРинин Эл жазуучусу Чыңгыз Айтматов өздөрүнүн чыгармалары менен кеңири белгилүү. Айтматовдун чыгармачылыгында улуттук маданияттын мүнөзү, тамыры, кубаттуу, чыктуу берилип, кыргыз элинин тарыхы советтик түзүлүш, социалдык жана руханий бийиктиктерге көтөргөн азыркы кыргыздын дүйнөсү жакшы берилген. Анын чыгармалары өлкөнүн бир тууган элдеринин бардык тилдерине, ошондой эле дүйнөнүн 80 өлкөсүнүн тилине которулган»¹.

Чынында эле кесипкөй искусство бийик тоолуу өлкөдө совет бийлигинин убагында гана калыптанган, беш жылдан кийин музыкалык театрга, ал эми андан кийин мамлекеттик опера жана балет театрына айланган алгачкы театр студиясы Фрунзе шаарында 1926-жылы гана ачылган. Ал эми

¹ <https://usubaliev.org/2017/11/18/usubaliev-t-pуть-равный-векам>

«Күмүш кылымдын» жылдарында опера жана балет искусствосу кыргыз маданиятынын ажыратып алгыс бөлүгү болуп калды. Мыкты опера ырчыларынын, балет артисттеринин режиссер-коюучулардын бүтүндөй бир тобу өсүп чыкты. С. Кийизбаева, С. Бекмуратова, А. Мырзабаев, К. Чодронов, Б. Миңжылкыев, К. Сартбаева, Д. Жалгасынова, Т. Сейталиев, М. Ахунбаев, У. Сарбагышев, Ч. Базарбаев, А. Токомбаева, Р. Чокоева жана башкалар элде атактуу комузчулардай же төкмө акындардай эле белгилүү болуп калды. Дүйнөлүк опералык жана балеттик классика Фрунзедеги операнын сахнасынан түшпөө менен Бизенин, Вердинин, Чайковскийдин, Глинканын, Бородиндин, Прокофьевдин, Хачатуряндын, Молчановдун жаркын ысымдары музыка сүйүүчүлөрдүн арасында жакшы белгилүү.

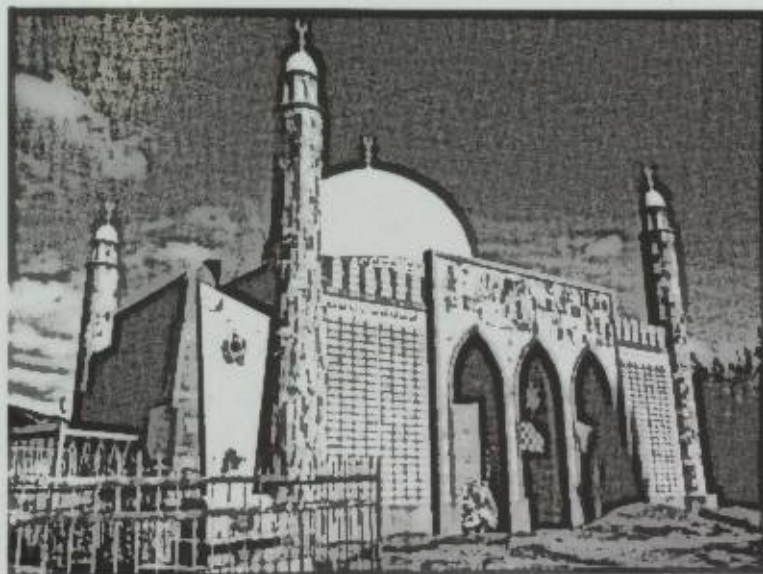
Бир сөз менен айтканда Кыргызстан үчүн 60-70-жылдар жалпы союздук маданий-экономикалык процесстерге эң жигердүү жава ийгиликтүү кошулуунун жылдары болуп калды. Улуттар ортосундагы карым-катнаштын тили да, ал аркылуу адабият, илим, маалымат дүйнөсүнүн зор көп түрдүүлүгү ачылган өзүнчө бир терезе катары чыкты. Орус тилин окуу, анын зор ресурстарынын баарын толук кандуу өздөштүрүү, ал жылдары кыргыз жаштары үчүн көңүлдүн чок ортосундагы идея, эң жогорку кыял сыяктуу болуп калды. Бул иштерде Турдакун Усубалиев жеке кандай роль ойногонун биз жогоруда бир нече жолу белгилегенбиз.

1970-жылдарга жана 1980-жылдардын башталышына келсек, анда бул бир нече себептер боюнча кыргыз коомунун өнүгүшүнүн эң кызыктуу мезгилдеринин бири. Баарынан мурда бул космоско саякаттоо, ядролук сыноолор, батыштык эркин дүйнө менен «социалисттик лагердин» ортосундагы, НАТО менен Варшава пактысынын өлкөлөрүнүн ортосундагы «кансыз согуш» менен күрдөөлдүү жана үмүт туудурган 60-жылдар боюнча жашоону уланта

берген он жылдык болду. 70-жылдары өзүнүн социалдык-экономикалык өнүгүүсүндө көбүнчө мунай-заттарына жана союздун башка чийки заттарына өзүнүн ондуу дүйнөлүк конъюктурасынын аркасында СССР туу чокусуна жетип, бул Батыштын өнүккөн өлкөлөрүнүн күрдөөлдүү индустрияландырылышы, советтик энергия алып жүрүүчүлөрдү жана чийки заттарды керектөөлөрдүн өсүшү менен туш келди. Бирок, бул расмий деңгээлде советтик коом «өнүккөн социализм» деп аталган доорго кирди деп эсептелгени менен, «сенек» деген атка конгон бүткүл советтик коомдун кризис алдындагы мезгили да болгон.

Бирок 1970-жылдардагы коошпогон, ал эми кийин 1980-жылдарда бекем жабылган маалыматтык көшөгөнүн өзү тескерисинче «башка» маданияттарга, кеңири алганда өлкөлөр менен маданияттардын ортосунда жалпы быгышуу чекитин табуу үчүн жалпы адамдык баалуулуктарга кызыгууну активдештиргенинде болуп саналат. Совет өлкөсү окурман өлкөсү болгон, бирок адамдар ата мекендикке караганда батыш адабияты өзгөчө кызыгуу менен окуган мезгил башталып, бул мезгилдин мүнөздүү белгиси болуп калды. Бул кыйла жалпы, руханий тартиптеги зарылдык эле. Жазуучулардын, окумуштуулардын маданият ишмерлеринин арасынан бара-бара макул эместердин бүтүндөй бир тобу чыга келди. Белгилүү америкалык жазуучу, кийин айтылуу 1986-жылдагы «Ысык-Көл форумунун» катышуучусу Джеймс Болдуин бул кырдаалды мындай деп туюндурган: «Бүгүнкү күндө улуттук чек аралар, улуттук көнүмүштөр менен, эгер мындай айтууга мүмкүн болсо, саясат менен социалдык тутумдардын тилинде кабыл алынган чектөөлөр менен байланышкан чек коюуларды аттап өтүүнүн мүмкүнчүлүгүнөн ашкан маанилүү проблема жок»¹.

¹ «Иссык-Кульский форум» китебинен цитата. – Ф., 1987. – 10-б.

Т. Усубалиевдин түпкү атасы Калыгул Бай уулунун күмбөзү

Үй-бүлөсү: атасы Усубалы, апасы Рапия, балдары Эсенгул менен Сыргак, жубайы Гүлжаке

Турдакун апасы Рапия менен

Жубайы Гүлжаке менен. Москва шаары

Жогорку партиялык курстун угуучулары.
Москва, 1944-жыл

И. Раззаков

Эстен кеткис Н. Хрущев Кыргызстандын жүгөрү
талаасында

Кыргызстан КП БК Биринчи катчысы
Т. Усубалиев чек арачылар менен

Солдон оңго: Т. Усубалиев, Л. Брежнев,
Т. Кулатов, А. Суюмбаев
Арткы катарда: С. Бегматова, С. Ибраимов

СССРдин Жогорку Советинин төрагасы
Н. Подгорный Усубалиевге Октябрь
революциясынын орденин тапшырууда, 1971-жыл

В. И. Ленин атындагы жаңы музейде.
Экспонаттарды көрүү

КПССтин БК Башкы катчысы К. Черненко жана
Т. Усубалиев

Жеңил өнөр жайы баш көтөрүүдө. ВЛКСМдин
40 жылдыгы атындагы фабрикада

Өкмөт Үйүнүн пайдубалын түптөө. 1979-жыл

Т. Усубалиев Ч. Айтматовго Социалисттик
Эмгектин Баатырынын алтын жылдызын
тапшырууда. 1978-жыл

Эл жазуучусу Т. Сыдыкбеков

Кыргыз ССРинин Министрлер Советинин
төрагасы С. Ибраимов

Т. Усубалиев. 1960-жылдары

Т. Усубалиев. 1970-жылдары

Т. Усубалиев. 1980-жылдары

В. И. Ленин атындагы Борбордук музейдин Фрунзедеги филиалы ачылды. 1979-жыл

Ысык-Көлдө орус саякатчысы П. П. Семёнов-Тянь-Шанскийдин эстелигин ачуу. 1982-жыл

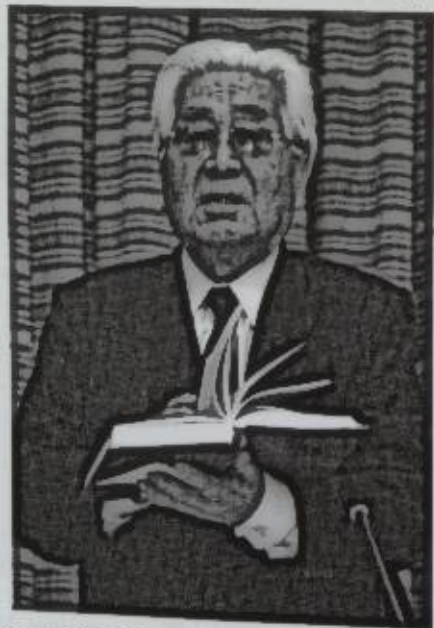
Көз карандысыз Кыргызстандын туңгуч Президенти А. Акаев менен

Жаңы заман, жаңы жолдоштор: Россия Федерациясынын биринчи Президенти В. Ельцин менен Соң-Көлдө. 2002-жыл

Неберелери менен баарлашуу

“Мен жашаган мезгил жана өмүрлүк иштерим жөнүндө” (акыркы сүрөттөрүнүн бири)

Акыркы сапарга узатуу.
Бишкек шаары, 2015-жыл

Бишкек шаарынын мемориалдык гүлбакчасындагы
Т. Усубалиевдин бюсту

Т. Усубалиев менен Ч. Айтматов

Ал жылдардагы республиканын биринчи жетекчиси Турдакун Усубалиев бул узакка жүрүүчү процесстерде эң маанилүү роль ойноп, Кыргызстандын «Күмүш кылымынын» белгилүү маданият ишмерлеринин баарын ар тараптан колдогон. Ооба, алардын айрымдары менен анын проблемалары болгон, тагыраак айтканда бир катар маселелер боюнча көз караштардын төп келбегендиги байкалган – мындай да болгон. Кыргыз адабиятынын классиги Түгөлбай Сыдыкбеков менен ошондой болгон, ал Усубалиевдин жетекчилик стилин гана эмес, чоң союздун саясатын да ачык сындаган, бул жөнүндө кийинчерээк айтып беребиз. Көз караштары боюнча Сыдыкбеков совет бийлигин Кыргызстандын маданий-экономикалык кайра жаралышындагы ролун эч качан четке какпаганы менен ал чыныгы диссидент болгон. Классик менен тилдик курулуш, тарыхый мурас маселелери боюнча талашып, 1949-жылдагы адабият боюнча сталиндик сыйлыктын лауреатынын чырларына чыдап, биринчи катчы ошого карабастан атактуу романчыга кандайдыр бир куугунтуктоолорду же басым жасап өлкөдөн чыгарып жиберүүгө далалат кылган эмес. Ооба, ал кыргыз адабиятынын алдындагы эмгеги үчүн Сыдыкбековго Социалисттик Эмгектин Баатыры жогорку наамы ыйгарууга же Ленин ордени берүүгө каршы болгон. Бирок атайылап өч алуу же кандайдыр бир соттук куугунтуктоо болгон эмес. Ал бул республикада бардыгы, анын ичинде маданият үчүн да жооптуумун деп туура эсептеген жана кийин ал үчүн күнөө коюшкан маданият ишине айрым бир кийлигишүүсү авторитариялык өлкөдөгү башкаруунун жалпы принциптеринен келип чыккан.

Бул бүткүл советтик державанын мүнөздүү өзгөчөлүгү болгон жана Усубалиев идеологиялык өңүттө четте калгандардан эмес болчу. Ооба, ал кыйла катаал диктатор же пикир алмашууда принцибинде далилдердин күрөшүнө таптакыр жол бер-

беген кыргыз Сталини боло алмак, бирок бактыга жараша андай болгон жок. Кайталап айтам, ал мындай болушу жана ошонусу менен улуттук маданиятка чыныгы орду толгус зыян алып келиши мүмкүн эле. Бирок бир четинен кичинекей Кыргызстанда кандайдыр бир хандыкты же оруэллдик мал сарайын уюштурбоого акылы жана чыдамы жеткен. Классикалык музыканын терең күйөрманы, кызыкдар окурман советтик маданияттын тарапкери болуу менен Усубалиев кыргыз музыканттарынын, артисттеринин, сүрөткерлеринин, жазуучуларынын, скульпторлорунун жана архитекторлорунун ийгиликтерине канааттануу менен көз салган. Виз канча акын-жазуучу, маданият кызматкери наамдарды, анын ичинде союздук маанидеги наамдарды, квартираларды, машиналарды жана башкаларды алгандыгын санап бере албайбыз. Бирок мунун баары болгон.

Ошол эле убакта Усубалиев Союзда баарынан алдыда, баарынан мыкты жана акылдуу болгон деп айтууга бизде негиз жок. Албетте, жок. Бирок СССР Эл артистинин жана Социалисттик Эмгектин Баатырынын наамдарын алган маданият ишмерлеринин саны боюнча Кыргызстан Россиядан жана Грузиядан гана артта турган. Мунун өз себептери, анын ичинде таза бюрократиялык мүнөздөгү себептери болгон. СССР жөнүндө кандай айтса да ал чоң союздун субъекттерине карата мамиле боюнча өтө кебелбеген бюрократиясы создуктурууга, эки жүздүүлүккө оогон өтө чоң өлкө болгон. Эгерде ачык айтсак, Кремлде чоң жана өнөр жайы өнүккөн республикаларга башкача, ал эми Кыргызстан же Түркмөнстан сыяктуу кичине республикаларга башкача мамиле жасашкан. Бул жерден байланыштарды, нагыз адамдык мамилелерди, дипломатияны ишке киргизүүгө туура келген. Жада калса, теңсиздиги жок мындай жөнөкөй эмес шарттарда СССР Эл артисттеринин

саны боюнча калкы кыйла көп жана экономикасы өнүккөн республикалардан озуп кетүүнүн өзү мыкты баа берүүгө татыйт.

Турдакун Усубалиев өз эскерүүлөрүндө жазгандай, кыргыз адабиятынын классиги Аалы Токомбаевге, кийин Чыңгыз Айтматовго Социалисттик Эмгектин Баатыры наамын берүү үчүн Кремлдин бир далай кабинеттерине кирүүгө туура келгендигин жазат. Чыңгыз Айтматов боюнча баарынан кыйын болгон, анткени СССРде 50 жылдык мааракеде мындай наам эч кимге ыйгарылган эмес (бул жөнүндө башка бөлүмдө кеңири жазылат).

Мындай мисалдар көп жана алардын баары жөнүндө айта берүүнүн мааниси жок. Ал тарыхчылар «Күмүш кылым» деп атаган ата мекендик жакшынакай тарыхтын тикеден-тике жана өтө маанилүү катышуучусу экендигин Биринчи катчы андап сездим болду бекен деген суроо туулат. Кыязы, сезген болуу керек. Анын өтө усубалиевдик жандуу жана өтө партиялык «Кылымдарга татыган жол: Советтик Кыргызстанга 60 жыл» аттуу хрущевдук-брежневдик доордун типтүү стилинде жазылган китебин окуп жатканда чынында эле көп нерсе жасалгандыгына аргасыздан ынанасың. Бул китепте цифралардын, диаграммалардын жана салыштыруулардын мисалында, анын өзүнүн доору – «Күмүш кылым» даана байкаларлык чагылдырылган.

Бирок ал он жылдыктын аягында совет экономикасы өзүнүн мурдагы арымын жогото баштады. Анын себеби өтө көп болчу. Анын бири – албетте, экономикалык дал болууга, чаалыктырган жарыша куралданууга алып келген «кансыз согуш». Кандайдыр бир олуттуу реформаларды жүргүзүүнүн даана көрүнүп турган зарылдыгы болсо да өлкөнүн саясий жетекчилиги аларга батына алган эмес. Иш жүзүндө советтик саясий жана экономикалык тутум натыйжалуу жана атаандаштыкка жөндөмдүү же чечкиндүү түзөтүүлөр менен кайра түзүүгө мук-

таж экендигине өсүп бара жаткан шектенүү мына ошентип жаралган.

Башка чөйрөлөрдө да, атап айтканда, маданиятта көптөгөн маселелер пайда болгон. Руханий жана материалдык маданияттын бир катар жааттарындагы зор жетишкендиктерге карабастан, ашынган идеологиялашуу бардык жерде, өзгөчө адабиятта сезилип турган. Маданияттын бардык чөйрөлөрүндө марксизмдин идеялык монополиясы, коммунисттердин улантыла берген саясий диктаты искусство жаатындагы, көркөм чыгармачылыктагы көпчүлүк жетишкендиктерди кыйла жокко чыгарып жаткандыгын көпчүлүк жакшы түшүнгөн. Улуттук адабияттарда советтик саясий тутумдун ар кандай артыкчылыктарын мактоолордун салты басымдуулук кылган. Ага карабастан жогоруда көрсөтүлгөндөй, Батыш адабиятына, жалпысынан идеологиялык жан тартуудан эркин Батыш демократиясынын феноменине толук түшүнүктүү кызыгуу жогорулай берген. Азыр бул кандайдыр бир мода, өзүнчө бир жел, кызыгуу гана болгондугу көрүнүп турат. Ошондой болсо да саясий террордун жана куугунтуктоолордун, диктатуранын катаал түрүнүн узакка созулган ондогон жылдары өлкө өз жарандарынын жана дүйнөлүк коомчулуктун көзүндө өз баркын кетириши үчүн шарттарды түзгөн.

Кийин «өзүм билемдик» үчүн сыналган Н. С. Хрущев советтик коомдун жүзүн ачууга аракеттенген. Совет коомуна Н. С. Хрущев берген эркиндиктин кенедей үлүшү адабият жана искусство ишмерлерине мурдагыдан чечкиндүүрөөк жана мурда тыюу салынган темалар менен идеяларды айтууга мүмкүнчүлүк берген. Бул маданиятты терең толкундатты жана искусстводо, ошондой эле адабиятта бүтүндөй бир катар ири фигуралардын пайда болушуна көмөктөштү. Кийин өзү жөнүндө кыйкырып жар салган жана кеңири коомдук таанууга ээ болгон он жылдыкты эске алуу менен алар-

ды «алтымышынчылар» деп атай башташты. Бул жөнүндө чыгаан грузин жазуучусу Н. Думбадзе бир жолу мындай деп жазган: «Грузиянын адабий окуяларынын чордонунда болгон жана «алтымышынчылардын» өзгөчөлүгүн этибарга албаган сынчыны сынчы деп эсептөөгө болбойт! Мен жеке грузин адабиятынын тарыхында алтымышынчы жылдар кээ бирде өзгөчө жаркын жана толумдуу болуп саналарына ынанам»¹. Опол жылдардагы кыргыз адабияты жөнүндө да ушундай эле айтууга болот.

Эгерде мындай кичинекей да болсо салыштырмалуу эркиндик жана көркөм чыгармачылыкка кыйла жумшак мамиле болбогондо Ч. Айтматов да, С. Эралиев да, Т. Касымбеков да, К. Жусубалиев да, Р. Рыскулов да, М. Байжиев да, Ж. Садыков да, жыйырманчы кылымдын экинчи жарымындагы кыргыз адабиятынын көптөгөн башка ири адамдары да болмок эмес. Маданияттын башка тармактарында, атап айтканда кинематографта, музыкада жана театрда, скульптурада, көркөм сүрөттө, архитектурада, опера жана балет искусствосунда, ошондой эле жагымдуу кырдаал түзүлгөн.

Бүткүл совет маданиятына Россиядагы, Балтика өлкөлөрүндөгү жана Кавказдын ары жагындагы, Орто Азиядагы адабияттын жана искусствонун ошондой эле чыгаан ишкерлеринин тобу дем берип турду. Е. Евтушенко, А. Вознесенский, В. Аксенов, Б. Окуджава, Б. Ахмадулина, О. Сулейменов, Ф. Искандер, Э. Неизвестный жана башкалар саясий ызы-чуулар менен аралашкан кескин сындын же жашырылбаган суктануулардын толкунунда өздөрү жөнүндө жар салып билдиришти. Бул В. Пастернакка адабият боюнча Нобель сыйлыгы ыйгарылган, ал эми расмий бийликтердин каршылыгына карабастан А. Ахматованын жана М. Цветаеванын чыгармачылыгы барган сайын чоң кызыгуу туудурган жана аларды окуу менен адамдар ар нерселерге,

¹ Вопросы литературы. - 1978. - №1. - 160-6.

тарыхка, анын ичинде советтик тарыхка да башкача кароого үйрөнгөн кез эле.

Натыйжа көп күттүргөн жок: жаш кыргыз жазуучуларынын бир катары 1960-жылдарда горкийлик-маяковскийлик-фурмановдук үлгүдөгү классикалык социалисттик реализмдин дүйнөгө көз карашын жана идеялык-эстетикалык багыттарын так кармануунун кереги жок деп эсептешип, ал эми көптөгөн нерселерге жана окуяларга башка көздөр менен карап калышкан. Бул кыймылдын лидери Ч.Айтматов, белгилүү бир даражада «Көк асаба» романында (60-жылдарда жазылып, 1989-жылы гана өзүнчө басылып чыккан) тарыхтын байыркы катарын көтөрүүгө батынган соңку Т. Сыдыкбеков, анын артынан кыргыз поэтикалык модернизмдин классикалык чыгармасы «Жылдыздарга саякат» (1966) программалык поэмасынын автору С. Эралиев болгон. 60-жылдары «Күн автопортретин тартып бүтө алек» (1967) аттуу повести менен дүңгүрөгөн К. Жусубалиев өзүн көрсөтүп, кыргыз прозасындагы экзистенциалисттик издөөлөрдүн башатын баштаган. Ошол он жылдыкта тарыхый романдын бүтүндөй бир мектебин жараткан Т. Касымбековдун, биздин саясий авангарддын таанылган устаты Р. Рыскуловдун, кыргыз драматургиясына новатордук рухту, башкача театрдык эстетиканы киргизген «Эрөөл» пьесасынын, кийинчерээк «Байыркы жомок» драмасынын автору М. Байжиевдин фигуралары пайда болду.

Айтматовдун чыгармачылыгында өлкөнүн бул татаал, ошол эле мезгилде улуу тарыхы, анын көз жашы жана кубанычтары, жалган сезимдери жана көңүл кайт болуулары, анын эң маанилүү бийиктиктери жана мезгилдери жана акырында күтпөгөн жерден кайтыш болуусу топтоштуруп чагылдырылган. Албетте, мунун баарын ал жеке башынан кечирип, анын үй-бүлөсү башынан кечирип, акылы жана жүрөгү аркылуу өтүп, дүйнөгө белгилүү бо-

луп калган жана ХХ кылымдын дүйнөлүк адабиятынын алтын фондусуна кирген чыгармаларында баяндалган.

Бул саптардын автору кыргыз «Күмүш кылымы» Брежневдик «сенектик» жана аны менен байланышкан чоң союздун кризисин башталып, кайра куруу жана маалымдуулук саясатынын мезгили келген кезде тарыхый аяктаган деп эсептейт. Бул мезгилге карата Турдакун Усубалиев өзүнүн Кыргыз ССР Коммунисттик партиясынын Биринчи катчысынын кызмат ордун калтырып кеткен. Бул 1985-жылдын 2-ноябрында болгон.

Усубалиев жана Айтматов: өз ара мамилелеринин тарыхынан

Бир жолу Чыңгыз Айтматов Усубалиевди эл алдында «Фрунзе шаарынын архитектору» деп атаган. Адилеттүүлүк үчүн Усубалиев республиканын башка шаарлары үчүн да көп нерсени жасаганын айтуу керектигине карабастан, бул Кыргызстандын борборунун өнүгүшүндөгү Кыргызстан КП БКнын Биринчи катчысынын зор эмгегин таануу болгон. Кыргызстандын көп жылдык жетекчисине келсек, ал бардык баяндамаларында, расмий сөздөрүндө жана партиялык съезддердеги отчетторунда Чыңгыз Төрөкуловичтин талантына баа берген. Элүү жылдык мааракесине байланыштуу жазуучуга Социалисттик Эмгектин Баатыры наамын ыйгаруу – бул өзүнчө тема. Жазуучулардын ичинен Эмгек баатыры болгондор аз эмес, бирок алардын баары Чыңгыз Айтматовдун курагында эмес, улгайган кезде сыйланышкан.

Бирок Кыргызстандын бул эки белгилүү инсандарынын өз ара мамилелери дайыма булутсуз жана кубанычтуу болгон деп айтуу жок дегенде ала аша чапкандык болмок. Дүйнөдөн кайтып кеткен

Усубалиевдин жана Айтматовдун муунунун айрым өкүлдөрү, мисалы, Ленин сыйлыгынын ээси Союзда жана андан тышкары дагы өтө белгилүү болуп калган депутат Айтматов 1960-жылдардын ортосунда жогорку жана орто звенодогу бир катар саясатчылар менен аткаминерлердин азгырыгына киргенин жана Усубалиевге каршы өзүнчө эле бир алдын ала сүйлөшүп алуунун катышуучусу болгонун эске салууну жакшы көрүшчү. Бул саптардын авторуна ал «алдын ала сүйлөшүп алгандардын» аттарын атоого жүйөсү жок, анын үстүнө окуянын эч кандай документтери же көзү тирүү күбөлөрү жок, бирок, анын айрым шилтемелери жана майда жактарын ортого салууга туура келет.

Кептин баары 1960-жылдар жалпысынан жана бүтүндөй кандайдыр бир романтикалык көкөлөгөн убак жана көп нерселерге кааласаң эле жетчүдөй болуп, оңой аткарыла тургандыгында эле. Айтылуу «алтымышчылардын» убакытты даана шаштырып, В. Маяковскийден алынган «Убакыт, алга!» — деген сөздөрү өтө белгилүү болгон. Бул кайталангыс убакыт жөнүндө Андрей Вознесенский өтө жакшы жазган:

«Мен билбеймин кантет башкалар,
Катаалдыкты сезип-туямын.
Өткөндөргө менин көксөөм жок,
Азыркыны көксөп турамын.
Жакшылыкка болсун өткөндөр,
Сыр каткандай турам сенейип.
Азыркыны көксөп турамын,
Не болсо да, калбайм селейип.»
(которгон Ө. Калыева)

Бул «чындыкты көксөө», эгерде «алтымышчы жылдагылар» жөнүндө айта кетсек, алар өздөрүн ар башкача көрсөткөн. Эрнст Неизвестный

өзүн өлкөдөн сүрүп чыгарган режим менен ачык чыр-чатакташып, эске алынып өткөн А. Вознесенский дээрлик тарыхый болбогон нерсени жасап, Никита Хрущев менен ачык кайым айтышкан. Ошол кезде саясатка ынтызар, республиканын жетекчилеринин биринин ордун өзүнө чактагансыган Чыңгыз Айтматовдун «чындыкты көксөөсү» бир башкача көрүнгөн. Жогорку жана орто звенодун бир катар таасирдүү аткаминерлери менен алдын ала сүйлөшүп алып, ошол кезде Кыргызстан боюнча «Правда» гезитинин кабарчысы болгон Ч. Айтматов КПСС БКнын Генералдык катчысы Леонид Ильич Брежневдин өзүнүн кабылдамасына чейин жетүүгө аракет кылгандыгынын фактысын башкача түшүндүрүүгө болбойт. Белгилүү жазуучу, өлкөнүн башкы партиялык гезитинин кабарчысы эмне тууралуу жана ким жөнүндө болбосун, анын ичинде республиканын жетекчиси жөнүндө өз пикири менен, жада калса, Генералдык катчынын кабылдамасына кире алмак. Ошондо Айтматов Брежнев менен олуттуу нерсени, а балким Кыргызстан КП БКнын ошондогу Биринчи катчысын, башкача айтканда, Турдакун Усубалиевди кызмат ордуна жылмыштырууну же катуу чайпалтууну каалаган деп эсептешет.

Аңыз сөз боюнча Чыңгыз Леонид Ильичтин жеке кабылдамасына барып калган, бирок дайыма маалыматтуу жана Кремль менен өтө ишенимдүү жана бекем байланышы бар Усубалиев бул тууралуу билип калып, зарыл жана так чараларды көргөн. Башкача айтканда, ал республиканын Биринчи жетекчисинин артыкчылыктарын жана ыйгарым укуктарын толугу менен пайдалануу менен «алдын ала сүйлөшүп алган» кыргыз өкүлдөрүнөн бир нече мүнөт окуп кеткен жана БКнын Генералдык катчысынын кабылдоосуна мурда кирген. Ал баарын түшүндүрүп, баарын айтып бергендиги жана тез чыгып кеткендиги түшүнүктүү иш. Ошондо Брежнев-

ге жана кийин топтун мүчөлөрүнө, атап айтканда, Чыңгыз Айтматовго эмнени айтканы жөнүндө таяныч үн катпайт. Алардын экөө тең эч кандай алдын ала сүйлөшүп алуу же жогорудан басым көрсөтүү, ошого тете кандайдыр бир жол менен Усубалиевди ордунан жылдыруу менен анын ордун ээлеп алууну каалоо жөнүндө сөз болбогондой түр көрсөтүп жүрүштү, бирок, айтылган айың кептер чын болушу толук ыктымал.

Алардын ичинен бирөөнү, башкача айтканда, Айтматовду албаганда, ошол сүйлөшкөн топтун дээрлик бардык катышуучулары ошол замат кызматтан бошотулуп, бирок, республиканын турмушунда өзгөчө эч нерсе болбогонсуп, турмуш мурдагыдай эле агылып, улана берген. Баса, өз жолдошторунун алысты көксөгөн сырын ким ачкан болсо, ал адам да өз кызматын сактап калган дешет.

Кайталап айтам, бул дегеле ошондой болгонбу, же демейдеги саясаттын тегерегиндеги жөө жомокпу, аны эч ким так билбейт. Бирок ошол жылдардагы Кыргызстандын саясатынын ички сырын билгендердин баары, мындан эч нерсе чыкпагандыгына карабастан, ушул сыяктуу кандайдыр бир ойлонгон иш болгондугун ырастап жүрүшөт.

Бул окуя Турдакун Усубалиевдин Айтматовго болгон мамилесине таасирин тийгизгенби? Калыбы, тийгизген эмес. Анткени баарынан мурда Биринчи катчы Чыңгыз Төрөкуловичти жакшы билген жана анын талантына баа берип, анын ийгиликтери үчүн кубанган. Экинчиден, анын жазуучуну саясий сүйлөшүп алууга ачык күнөөлөө үчүн эч кандай далилдерин же илинчектери да болгон эмес.

Сталиндик, Брежневдик убактарда тарбияланган ишмер болгондугуна карабастан, Турдакун Усубалиевич Айтматовдун улуу кыргыз балеринасы Бүбүсара Бейшеналиева менен жалпыга белгилүү романы болгондо да калыстыкты жана адамдык түшүнүүнү көрсөткөн. Ооба, бул окуя болгону ку-

пун сыр гана болгон, башкача болмок да эмес, анткени ал драмалык окуяны катышуучулары чакан республиканын өтө белгилүү инсандары болгон. Эгерде Усубалиев кыянат партократ же эски көз караштагы адам болсо, жазуучуну чакыртып алып, анын жеке турмушуна кийлигишүү менен анын мазесин алмак. Бирок ал буга барган эмес. Балким, өзү башка никеде туруп, күйөөсү бар башка аялды жактырып, ага үйлөнгөнүн – Гүлжаке Ниязалиева менен бир кезде болгон романын эске алган болушу да ыктымал. Усубалиев баары бир улуу жазуучунун сүрөткерлик табиятын туура түшүнүп, ошондуктан баарына белгилүү болгон сүйүү тарыхына билбегендей түр көрсөткөн болушу толук мүмкүн. Анын үстүнө бул от жутуу кандай экендигин ал өзү да эч сонун билген. Турдакун Усубалиевич колдонгон жалгыз чара – бул Бүбүсаранын табытынын жанында бүткүл элдин көзүнчө шолоктоп ыйлаган Чыңгыз Айтматов менен катар туруп, андан өзүн бир аз карманууну өтүнгөндүгү болгон. Бирок ал таптакыр кармана албай койгон.

Айтматов өзүнүн биринчи аялы менен ажырашып, калаага жана бүткүл дүйнөгө жаңы алган аялы жана эки баласы жөнүндө кинодогудай жарыялаганда Усубалиев түшүнүү менен мамиле жасап – кайсы бир мамлекетте кийин алган жаш аялы жана балдары менен сейилдеп жүргөндүгүн телеберүүдөн көрсөтүүгө уруксат берген. Күтүүсүз болгондугуна карабастан, бул чынында эле акылга сыярлык жасалган.

Мындайдан кийин иш жүзүндө саясий мансабы менен кош айтышкан аткаминерлердин – партиянын мүчөлөрүнүн ажырашууларын эске алганда, мындай түшүнүп мамиле жасоого татыктуу баа берүүгө болот. Партиядан алып салып, иштен кууп чыгып, ал алдында териштирүү жасалган, ал түгүл андан жаман учурлар болгон, бирок Турдакун Усубалиевдин акылман жана адамгерчиликтүү

түшүнүүсүнүн аркасында Чыңгыз Айтматовго мындайdan тышкары калуу мүмкүнчүлүгү түзүлгөн.

Өз өмүрүнүн аягында Чыңгыз Төрөкулович журналисттин суроосуна бул сүйүүнүн улуу тарыхы болгон деп жооп берген. Сынчы Валентин Пустовойт жазуучудан мындай деп сураган:

«— «Аскада калган аңчынын ыйы» аттуу китебинизде жазган Бүбүсара Бейшеналиева менен болгон сүйүүңүздүн тарыхы мени таң калтырды. Сиз кандай ойлойсуз, эмне үчүн биз эреже катары өмүрүбүздө артка кылчайбастан, толук берилүү менен бир гана жолу сүйөбүз?

— Калыбы руханий жетилүүнүн, сезимдердин бышып жетилишинин ушундай учуру келет көрүнөт. Бул рухтун туу чокусу, өзүн-өзү түшүнүүнүн, турмуш бергенди түшүнүүнүн туу чокусу. Ооба, бул менин өмүрүмдөгү сүйүүнүн эстен кеткис улуу тарыхы жана бул туу чоку болгон... Бирок бул болгон...»

Бирок адабиятчы дагы кызыгат:

«— Сүйүү сиздин тагдырыңызда кандайдыр бир чукул бурулушка алып келгени болду беле?

— Андайды айта албайм. Ал жагдай (советтик — макаланын авторунун эскертүүсү), ал режим мындай жан дүйнө толкундарын жактырчу эмес, сүйүүнү билдирүүгө көмөктөшчү да эмес. Баары партия аныктаган бекем алкактан чыга алчу эмес. Анткени менин улан жана жаш кездерим сталиндик жана сталинден кийинки убакта өткөн.

— Сиздин бактысыз сүйүүңүз болду беле? Андан кийин сүйүп калуудан коркконсузбу?

— Калыбы, мен муну башымдан кечирип койдум.

— Айтмакчы, Сиз кандай ойлойсуз, эмне үчүн бактысыз сүйүү ушунчалык көпкө эстен чыкпайт?

— Бул трагедия да, жеке трагедия.

— Эмне үчүн ал жөнүндө айтуу таттуу ооруксунтуу менен эске түшөт?

— Анткени көксөгөн нерсе, жакындап калган нерсе, жүрөктөн орун алып калган нерсе капыстан

бырын-чырын болот жана бул аң-сезимде өзгөчө из калтырат. Ишке ашпаган кыял...»

Андан кийин жазуучу өз оюн төмөнкүдөй бүтүрөт: «Сүйүү — болочоктун кудайы. Сүйүүсүз адамдын келечеги болушу мүмкүн эмес. Сүйүү — жапоонун негизи. Сүйүү болбосо, аны менен байланышкан күчтүү сезимдер болбойт жана адамдын өмүрү бош бойдон өтөт. Мындан калса, сүйүү болбосо, балдар — бизди болочок менен байланыштырган нерсе болбойт. Табият, жылдыздар, Космос бергендин баарын — сүйүү өзүнө камтыйт. Сүйүү — бул симфония, тагыраак айтканда дүйнөлүк симфония».

Керек болгон кезде Турдакун Усубалиев бекем турууну, өз элинин ар намысын жана беделин чымырканып коргоону да билген. Буга байланыштуу көптөгөн фактыларды келтирүүгө болот, бирок 1966-жылы Чыңгыз Айтматовдун классикалык повести боюнча тартылган Андрей Кончаловскийдин «Биринчи мугалим» фильми менен болгон чатак айтууга татырлык.

Кептин баары республиканын экранына чыгышын баары күткөн картина көрүүчүлөр тарабынан да, кадыр-барктуу адистер тарабынан да өтө курч сынга дуушар болгондугунда. Фильм Турдакун Усубалиевге да өтө бир тараптуу жана дээрлик мазактагандык болуп көрүнгөн. Бул боюнча ал мындай деп жазган: «Эгерде картина боюнча алсак, кыргыз элинин революцияга чейинки турмушу, мисалы, дүйнөдө жапайы уруулар жашап келгендей жана жапоосу андан эч айырмаланбагандай. Фильм, биздин эл жөнүндө дал ушундай көрсөткөн эле. Бул кыргыз эли үчүн кемсинтүү жана маскараалоо болгон. Анткени анын көп кылымдык, башкага окшобогон маданияты, эң сонун элдик салттары жана каадалары бар. Ага жогорку адамдык сапаттар тиешелүү. Мунун баары фильмде чагылдырылган эмес. Мына ошондуктан мен БКнын Биринчи катчысы катары көрөрмандарга мындай фильм-

ди көрсөтүүгө биринчи кезекте каршы чыктым. Фильм жөнүндө мындай пикир жалгыз эле менде эмес болгон. Менин пикирим республиканын бүткүл коомчулугунун пикири менен бирдей болду. Чынында эле Усубалиевди ал кезде белгилүү акын Смар Шимеевден тартып Түгөлбай Сыдыкбековго чейин Кыргызстандын искусствосунун жана адабиятынын көпчүлүк ишмерлери чын дилден колдоп чыккан. Алар фильмди толугу менен четке каккап эмес, бирок ХХ кылымдын башталышында кыргыздар социалдык жана маданий жактап таптакыр артта калгандай көрсөткөн айрым эпизоддорду кескин сындаган. Сынды жазуучу Айтматовдун өзү да жетишерлик курч кабылдаган. А. Кончаловскийдин ишине жагымсыз баа берүүнүн айынап анын мурдатан берки жана өтө берилген досу, белгилүү кыргыз философу жана маданият таануучусу Азиз Салиев менен байланышы көпкө чейин токтоп калган. Ал эми Азиз Салиев Кыргызстандын Жазуучулар союзунун жетекчиси болуп туруп, Чыңгыз Айтматовго адабият боюнча Лениндик сыйлыкты ыйгарууга катары менен үч жыл көрсөткөн жана акыр аягы аны алган. Чыңгызды жаркын талант деп эсептеген, аны жада калса Бетховен менен салыштырган, али белгисиз жаш жазуучу жөнүндө алгачкы макалалардын бири дал ушул философко таандык болгон.

Республиканын КП БКсынын Биринчи катчысынын сын көз карашын улуттук жантаюу деп эсептеген ишмерлер да чыккан. Маданияттын жана кинонун бир катар ишмерлери түз эле КПСС БКга даттануу жазган. Ошондо Усубалиев Кремлдин «көмүскө кардиналы» М. А. Сусловдун кабинетине чакыртылып, ал кырааты менен мындай катаал суроо берген: «Кинематографисттер союзунун башкармалыгы жана кинематография боюнча мамлекеттик комитет Сизге кайрадан даттанып жатат. Эмне үчүн сиз «Биринчи мугалим» фильмин көр-

сөтүүгө тыюу салдыңыз?» Андрей Кончаловскийдин картинасы жагып калгандар болгондугун баса белгилегенибиз менен, фильм чынында эле кинотеатрда көрсөтүүдө ийгилик тапкан эмес.

Ошол убактан бери жарым кылымдан ашык убакыт өттү. Бирок азыр да айрым аша чапкандыктар, басым жасоолор, ошол кездеги көрөрмандар тарабынан оң кабылданышы мүмкүн болбогондугун айтпай коюуга болбойт. Ошондой болсо да орус режиссерунун фильми тарыхта калды жана В. Бейшеналиевдин жана Н. Аринбасарованын таланттуу актердук чеберчиликтери кыргыз киносунун тарыхында өзүнчө бир жогорку чек болуп саналат. Фильмге Жан-Поль Сартрдын өзү көңүл буруу менен рецензия жазгандыгы белгилүү. Аны ата-бабалары болжол менен жүз жылда кандай жашагандыгы жана өткөн жүз жылдыкта биздин улуттук кайра жаралуубуз кандайча башталгандыгы жөнүндө маалыматтарды алуу менен, көрөрмандардын жаңы муундары жактырып көрүп жүрүшөт.

Республиканын көп жылдык жетекчиси тарабынан Айтматовго карата баса көрсөтүлгөн сыйлоосу бир канча ирет байкалган жана ал тууралуу эске алуу менен жазуу жагымдуу дагы. Албетте, баарын жазып отуруу мүмкүн эмес, бирок бир эпизод Турдакун Усубалиевди так мүнөздөйт деп ойлойбуз. Анын «Замана. Жаратмандык. Тагдырлар» аттуу китебинде «Зимянин жана Айтматов» аталган бөлүм бар. Анда Айтматовго Социалисттик Эмгектин Баатыры наамын алып берүү үчүн Биринчи катчыга Кремлдин жана Эски аянттын көпчүлүк кабинеттерине кандайча барууга туура келгендиги жөнүндө тарых жазылат. Айтматов Советтер Союзунун эң белгилүү жана сүйүктүү жазуучуларынын бири, ал дүйнөгө аты чыккан жазуучу жана жаңы советтик көп улуттук адабияттын сыймыгы экендигине эч кимдин шегги жок, бирок бул иште аларга өзү көз каранды болгон кремлдик аткаминерлердин

бардыгынын макулдугун алуу оңойго турган эмес. КПСС БКнын маданият чөйрөсүн жетектеген катчысы Михаил Васильевич Зимянин ой жүгүртүүсү өтө бюрократтык жана ар кандай себептер менен өзүнүн өтө олуттуулугун баса белгилеген адам болгон.

«Бул маселени адегенде Зимянин менен талкуулоо керек болду, – деп жазат Усубалиев, – анткени ал БКнын идеология маселелерин жетектеген катчы. Андан аттап кетүүгө болбойт, анткени ал мындайды мага каршы пайдаланышы мүмкүн. Ал мени демейдегидей эле кабыл алды. Кайрадан эле келе келген суроолору башталды.

– Мен Сизге кандай кызмат кыла алам, мага эмне иш менен келдиңиз?

– Михаил Васильевич, сиздин колдооңуз керек болуп турат. Биз, чыгаан Айтматовдун сиңирген эмгегин татыктуу белгилөө, ага Социалисттик Эмгектин Баатыры наамын ыйгаруу боюнча өтүнүч менен КПСС БКга кайрылып жатабыз.

Ал кескин жооп берди:

– Мен колдобойм. 50 жылдыгына карата мындай жогорку наам жазуучулардын бирине да ыйгарылган эмес.

– Михаил Васильевич, кеп куракта эмес деп ойлойм. Айтматовдун сиңирген эмгеги чоң, анын чыгармаларын бүткүл дүйнө окуйт жана аны азыркы кездеги чыгаан жазуучу катары тааныйт.

– Жок, жок. Сиз мени үгүттөбөңүз, менин өз пикирим бар. Айтматовду жакшы билем. Анын чыгармаларынын баарын окугам. Сунушту мен жеке колдобойм. Сиздин сунушунузда Михаил Андреевич Суслов колдобой тургандыгын айта алам. Эгерде Айтматовду Ленин ордени менен сыйлоону өтүнсөңүз, балким бул өтүп кетет.

Коштошуп алып, кабинеттен чыгуу менен 5-кабатка чыктым. Вестибюлда диванда отуруп, Зимянин менен болгон сөзүмдүн үстүндө ойлондум. Ме-

нин алдымда олуттуу проблема турду. Аракеттенүү, биздин башка жогорку жетекчилерди ынаандырууга аракеттенүү керек эле. Мен Л. И. Брежневдин, М. А. Сусловдун, А. К. Криленковдун К. У. Черненко-нун кабылдоосуна жазылдым. Алар дээрлик эки күндүн ичинде мени кабыл алышты. Мени кунт коюп угушту. Эч ким каршы пикир айткан жок. Маектешүүдө Айтматовго чоң таланттуу жазуучу катары баа беришти. Л. И. Брежнев да мени кабыл алды. Ал Зимянин карап да коюуну каалабаган менин кеңири катымды кунт коюу менен окуп чыкты. Леонид Ильич адам катары Айтматов жөнүндө, жазуучу тууралуу, анын коомдук иши жөнүндө бир катар суроолорду берди. Угуп болуп, Брежнев менин катыма төмөнкүдөй резолюция жазды: «Маселе БКнын катчылыгында талкуулансын, андан кийин КПСС БКнын Саясий бюросуна чыгарылсын». Биздин кубанычыбызга эки жумадан кийин мен Социалисттик Эмгектин Баатыры наамын ыйгаруу жөнүндө СССР Жогорку Советинин Президиумунун Указын алдым¹.

Баары бир Биринчи катчынын Айтматовду түшүнбөгөн шек саноолору мазасын алган жана сүйүктүү жазуучусу кимдир-бирөөнүн тапшырмасын аткарып же кимдир-бирөөнү колдоп жатат деп ойлогон белгилүү бир учурлары болгон. Атактуу жазуучу менен кыргыз саясатынын аксакалынын ортосундагы пикир келишпөөчүлүктөрдүн себеби эмнеде экендигин түшүнүү үчүн Турдакун Усубалиевдин эскерүүлөрүнөн дагы бир үзүндүнү окуп чыгууга туура келет. Ал мындай деп жазат: «Эгерде мен өз сөзүмдү мени терең мазактаган жана кемсинткен окуядан баштасам, Чыңгыз Төрөкулович жана окурмандар мени кечирип коюшсун.

1986-жылдын 23-24-январында Кыргызстан Компартиясынын кезектеги XVIII съезди өтүп

¹ Усубалиев Т. Эпоха. Созидание. Судьбы. – Бишкек: «Шам», 1995. – 286–287-бб.

жаткан. Мен пенсияда болчумун. Отчеттук мезгилде БКнын Биринчи катчысы болуп беш жылга эки ай жетпеген мезгилде иштегениме карабастан, съездге чакырылган эмесмин. КПССтин уставына ылайык менин съезддин отурумдарына катышууга мыйзамдуу укугум бар эле. Бирок менин укугум тепсендиде калды. Жаңы Биринчи катчы Масалиев чыгып сүйлөгөн БКнын 50 басылма бет отчеттук баяндаманы Усубалиевди – БКнын мурдагы Биринчи катчысын талкалоого, дээрлик 25 жылдын ичинде республиканын жетекчилигинин башындагы анын партияга каршы, мамлекетке каршы ишинин бетин ачууга арналган. Баяндамада менин дарегиме бир да жылуу сөз камтылган эмес, ал аз келгенсип, мени партиянын жана элдин душманы катары чагылдырышкан. Мен жөнүндө «мурдагы Биринчи катчы», аты-жөнү жок, жөн гана «Усубалиев» деген сөздөрдү пайдаланып, «жолдош» сыяктуу сөз бир да жолу айтылган эмес. Бир сөз менен айтканда, отчеттук баяндама Усубалиевге каршы моралдык-саясий террорду жайылтуу үчүн команда берген. Эгерде ошол эле 1986-жылы бастырылып чыгарылган Кыргызстан Компартиясынын XVIII съездинин стенографиялык отчетун барактап көрсөк, буга оңой эле ынанууга болот.

Отчеттук баяндаманы талкуулоого Чыңгыз Айтматов биринчилерден болуп чыгуу менен төмөнкүлөрдү айткан: «Баарынын мурда БКнын отчеттук баяндамасын толук көлөмдө жана мазмунда колдоп кетким келет. Чындыгында сөз калыс жана компетенттүү болду» (Стенографиялык отчет, 107–118-беттер). Ч. Айтматовдун узак сөзүндө менин дарегиме жылуу гана эмес, жада калса, бейтарап сөз болгон эместигин айта кетким келет. Муну мени жактырбагандар жана жазуучунун аталган сөзүнөн үзүндүлөр менен бекемдеп, менин дарегиме өздөрүнүн ооздуксуз сынын шак ырастай койгондор толугу менен пайдаланышкан.

Алсак, 1986-жылдын 29-январында БКнын Биринчи катчысы Масалиев Кыргызстан Компартиясынын XVIII съездинин жыйынтыктары жөнүндө КПСС БКга баяндама жасап жатып, Ч. Айтматовдун жогоруда келтирилген сөздөрүн өзгөчө баса белгилеген. Мында БКнын отчеттук баяндамасы «Лениндин сыйлыктын жана СССРдин Мамлекеттик сыйлыгынын лауреаты, Социалисттик Эмгектин Баатыры Чыңгыз Төрөкулович Айтматов» тарабынан толук көлөмдө колдоого алынгандыгы баса белгиленген.

Эгерде БКнын отчеттук баяндамасы боюнча чыгып сүйлөгөндөрдүн баары БКнын мурдагы Биринчи катчысын сындаган деп айтсам, мен адилетсиз иш кылмакмын. Чыгып сүйлөгөн 30 адамдын 23ү Усубалиевдин фамилиясын таптакыр атаган эмес. Кийин мага белгилүү болгондой, мени катыра сындагандардын баары БКнын жаңы жетекчилигинен жана КПСС БКнын уюштуруу бөлүмүнөн алдын ала тапшырма алышкан экен. Бирок бул жөнүндө кийин, бул китептин башка бөлүмүндө айтылат.

Чыңгыз Айтматовдун съезддеги сөзүнө кайрылсак. Ал трибунада сүйлөгөн съездден кийин дээрлик он жыл өттү. Бул жылдардын аралыгында менин оюмдан эки ача сезим кетпейт: бир жагынан Ч. Айтматов айткан бул сөздөр ак кагазда кара сыя менен жазылгандыгын көрүп турам. Башка жагынан муну чын эле Чыңгыз Төрөкулович айтканбы? – деген шектенүү менде эмдигиче бар.

Мен өз шектенүүмдү окурманга түшүндүрүп берүүгө аракет кылайын. Мен Чыңгыз Төрөкулович Айтматов менен 25 жылдан ашык иштегем. Бул партиянын жана элдин ишине арналган чымырканган чыгармачылык эмгектин жылдары болгон.

Чыңгыз Айтматов 25 жыл Кыргыз ССР Жогорку Советинин жана СССР Жогорку Советинин депутаты, Кыргызстан Компартиясынын БК мүчөсү болгон. Ал менин коомдук-саясий иште жасаган ар бир

кадамымды билчү. БКнын мүчөсү катары ал БКнын бюросунун отурумдарына көп жолу катышып, анын токтомдорун таанышуу үчүн дайым алып турган; БКнын Пленумдары жана республикалык активдин чогулуштары Чыңгыз Төрөкуловичтин катышуусуз жана чыгып сүйлөөсүз сейрек өтчү. Кыргызстан Компартиясынын бардык съезддеринде чыгып сүйлөчү. КПССтин беш съездинин делегаты болгон, ал жерден республикалык партиялык уюмдун атынан менин чыгып сүйлөгөн сөздөрүмдү уккан. Айтматов БКнын иши, анын ичинде Биринчи катчы катары менин ишим жөнүндө дайыма жактыруу менен айткан.

Капыстан, биргелешкен 25 жылдык иштен кийин ал 180 градуска кескин бурулуп, менин бүткүл ишимди сызып салып, эми андан оң эч нерсе көрбөй, ал үчүн баары кара түстө болуп калган. Мунун өзү, урматтуу окурман, мен үчүн ачык асмандагы чагылган, добулдун добушу эмеспи?»

Чынында эле Турдакун Усубалиевди Айтматов менен көп жылдык, жетишерлик жылуу жана ишенимдүү мамилелер байланыштырып турган. Алар 1958-жылдын августунда эле советтик Кыргызстан үчүн шэфке алынуучу болуп саналган Кронштадда жакын таанышышкан. Ал күндөрү Кыргызстандын делегациясы командачылыгынын чакыруусу менен Кронштаддын суучулдарына барган. Анын мүчөлөрүнүн арасында Чыңгыз Айтматов, ошондой эле кыргыздын улуу балеринысы Бүбүсара Бейшеналиева болгон. Жазуучу эске салгандай, ал өзүнүн музасы менен дал Кронштадда таанышкан. Ошол кезде Фрунзе шаардык партиялык уюмунун биринчи катчысы болгон Усубалиев башында турган кыргыз делегациясы бир жумага жакын Кронштадда болгон. Кронштаддын суучулдары, офицердик курамы, тургундары менен көп сандаган жолугушуулар болгон. Суучулдардын алдында Чыңгыз Төрөкулович да көп жолу сүйлөгөн, анын сүйлөгөн

сөздөрү жакшы кабыл алынып, чыныгы кызыгууну туудурган.

Ошол биз үчүн эсте каларлык жылдан баштап, Усубалиев менен Айтматовдун ортосундагы иштик-түү байланыштар барган сайын тыгыздап, жыл өткөн сайын бекемделген жана 25 жылдан ашык убакыттын ичинде ушундай болгон. «Мен, — деп жазат Турдакун Усубалиевич, — Айтматов жазуучулук иш менен гана чектелип калбашы үчүн баарын жасадым. Адабий чыгармачылык менен катар республикалык чыгармачыл бирликтердин, партиялык жана советтик жетекчи органдардын ишине мүмкүн болушунча көбүрөөк жана активдүү катышуусун каалагам».

Баары ушундай, бирок бул саптардын автору алардын адамдык мамилелери кийин баары бир ордуна келгендигин көп жолу байкаган. Алар кадимкидей баарлашып, бири-бирин эң сонун түшүнүшкөн жана Кыргызстандын тарыхындагы өз ордун билишкен.

Эки чыгаан кыргыздын өз ара мамилелери ушундай болгон.

Турдакун Усубалиев андан он бир жаш улуу болгону менен Чыңгыз Айтматовдон кийин дагы жети жыл жашады.

Султан Ибраимовдун өлүмү жана Усубалиев: фактылар менен ушак-айыңдар

Сырткы токтоолугуна, табигый сабырдуулугуна, өзүн-өзү кармай билгендигине байланыштуу түпт көрүнгөн мүнөзүнө карабастан, Усубалиевдин саясаттагы жашоосу драматизмге жык толгон. Кремден толук тутумдук көз карандылыктын айынан ар бир долбоорду же саамалыкты Москва менен бүтпөгөн макулдашуулардын шарттарында ага көп жолу катуу толкунданууга туура келген. Жогору

жактын эбегейсиз басымынын, кай бирде ал жактагы алчы-таасын жеген бюрократтардын, ийкемсиз аткаминерлердин, айрым учурда барып турган шовинисттердин жетиштүү болгондугунан ал чыныгы кемсинүү сезимин башынан кечирүүгө аргасыз эле. Бул бир жагынан. Башка жагынан алганда болуп жаткандардын баарына карабастан, дал өзү жооп берген республиканы жетектөө керек эле. Ага шаалакы кадрларды алмаштыруу, кимдир-бирөөлөрдү жазалоо, ал эми кээде тапшырманы аткарбаган жана компетенттүү эмес адамдарды ишинен таптакыр кууп чыгуу керек болгон. Натыйжада таарынгандардын саны аргасыздан көбөйүп, алар бардыгы үчүн андан өч алууну көздөп, демейкидей иштөөгө кедерги болуп, ушак-айың чыгаруунун үстүндө болуп, ар кандай чагым жасашкан. Анын көп жылдык мамлекеттик-партиялык иши менен байланышкан күнөөлөрдүн, көбүнчө демейки эле имиштердин узун тизмеги ушундан келип чыккан.

Ага ар кандай айыптар – Кыргызстандын жогорку кызматында мынчалык узак иштөөсүн камсыздаган чыныгы амалкөйлүк, кадрларга ачык жана көмүскө басым жасоо, башкача ойлонгондорду куугунтуктоо, жердешчилик, ордун мурда ээлеген адамга карата туруктуу көрө албастык, жада калса, мүмкүн болуучу атаандаштарын жашыруун саясий өлтүрүүлөр боюнча да кине коюшкан. Албетте, ал андай эместигин далилдөөгө аракеттенген жана мындай кине коюулар болгондо өзүнүн күнөөсүздүгүн далилдеген, бирок бул ага кыйынга турган, анткени башкаруунун жарым кылымында баары бир көп сандаган душмандары жана кара санагандары пайда болушу турган иш эле.

Турдакун Усубалиевичти өзүнүн жеке себеби бар үчүн айрымдарды кызматка көтөргөндүгү, башкаларын ар кандай ыкмалар менен кызматтан четтеткендиги үчүн күнөөлөшкөн жана күнөөлөп жүрүшөт. Анан калса кадрдык алмашуулар, иштен

бошотуулар же көтөрүүлөр – бул ар кандай административдик-партиялык аппараттын демейки жашоосу жана анын баарынан жеке жакшы көрүүнү же пайданы, кызыкчылыкты издөө таптакыр негизсиз. Аткаминерлер тобунун ичинен даана бөлүнүп тургандардан ар кандай илинчектерди жана себептерди таап, иштен кууп чыгуу башка маселе.

Ал башкарып турган жылдарда жогорку даражадагы кызмат адамдарынын Кыргызстанда бир нече шектүү, жада калса табышмактуу өлүмдөрү болгон. Өлүмү тууралуу бүгүнкү күнгө чейин ар кандай сөздөр чыгып жүргөн анча белгилүү эмес адамдар жөнүндө айта кетсек, Кыргызстан Компартиясынын БКсынын катчылары Казакбаевди жана Мураталиевди, ошондой эле Министрлер Советинин төрагасынын орун басары С. Бегматованы айта кетүү керек. Бирок Кыргыз ССР Министрлер Советинин төрагасы Султан Ибраимовдун террорчунун огуна, ошондой эле республиканын КП БКсынын катчысы Бейшен Мураталиевдин курман болушу эң ызы-чуулуу жана ар кандай пикирлерди жараткан окуя болгон. Аларды белгисиз чыйырлар жана жолдор менен, кээ бирде өзгөчө таланты же жөндөмдөрү жок туруп, өтө тез жана шектүү кызматтык тепкичке көтөрүлгөн аткаминерлер деп айтууга болбойт. Алар сөзсүз, кызыктуу, даана саясий келечеги бар жана өздөрү ээлеген жогорку кызматка толук татыктуу инсандар болгон. Аларды Турдакун Усубалиевдин дал өзү өстүргөнүн да белгилей кетүү маанилүү.

Эгерде Усубалиевдин заманындагы жогорку кызматтагы адамдардын өлүмү жөнүндө айта турган болсок, Султан Ибраимовдун өлтүрүлүшү, албетте, эң чуулуу болгон. Ал ошол замат бүткүл элдин көңүлүн бурган, анын үстүнө Өкмөттүн башчысы эл арасында белгилүү болгон, көпчүлүк андан чоң келечекти көргөн. Кыргызстандын эң ири Ош облусунун жетекчиси катары 10 жылдык ишинин ичинде

ал жакшы экономикалык көрсөткүчтөрдү камсыз кылып, чоң беделге ээ болгон. Анын убагында облус жогору көтөрүлүп, жолдор, турак-үйлөр, театрлар, ооруканалар жана өнөр жай ишканалары курула баштаган. Бул анын мансаптык өсүшү жагдайындагы жакшы келечектен үмүттөндүргөн. Анткени өлкөнүн түндүгүнөн чыккан ал үчүн бай жана негизинен пахта өстүргөн түштүктөгү он жылдык иш-тажрыйбасы көп нерсеге татыган. Бул чынында эле өтө олуттуу саясий капитал болгон.

Түштүктө иштегенден кийин Султан Ибраимов салмагы боюнча үчүнчү мамлекеттик кызматка дайындалган – 1978-жылы ал Кыргыз ССР Жогорку Советинин төрагасы болгон. Ошол эле жылы аны маанилүүлүгү боюнча экинчи кызмат ордуна которушкан – Кыргыз ССР Министрлер Советинин төрагалыгына бекиткен. Мунун баары БКнын Биринчи катчысынын тике колдоосу менен болгон күндө да, жок дегенде анын макулдугу менен болгон. Турдакун Усубалиев өзү жазган жана анын түп нуска экендигин Биринчи катчы өзү тааныган мүнөздөмөгө көз чаптырып көрүү керек:

«Жолдош С. Ибраимов өзүн эмгекчил жана жигердүү кызматкер, зээндүү жана принциптүү жетекчи катары көрсөттү. Тартиптүү жана эл менен сүйлөшө алат, республиканын коомдук-саясий турмушуна активдүү катышат... 1961-жылдан тартып жолдош С. Ибраимов Кыргыз ССР Суу чарба министри болуп иштеген. Ал убакыттын ичинде өзүн акылдуу жана олуттуу ишкер катары көрсөткөн. 1966-жылдын 4-мартында БКнын Уюштуруу Пленумунда жолдош Ибраимов Кыргызстан Компартиясынын БКсынын катчылыгына шайланган. Партиялык жетекчи иште жолдош Ибраимов өзүн саясий жактан сабаттуу, принциптүү жана эмгекти сүйгөн адам катары көрсөттү. Ал кадрларды тарбиялоо, тандоо жана кызматка коюу маселелерине көп көңүл буруп, коомдук ишке активдүү

катышат.»¹ (1968-жылдын 8-февралы). Ал Султан Ибраимовду 1978-жылы Кыргыз ССР Жогорку Советинин Президиумунун төрагасынын кызмат ордуна сунуштаганда, ошол эле жылы мааниси боюнча экинчи кызмат болгон республиканын Министрлер Советинин Төрагалыгына бекитип жатканда андан жакшы мүнөздөмө жазып берген.

Бирок бул көрүнүктүү мамлекеттик ишмердин курман болушунан айрымдар өз «атаандашын» көргөн Усубалиевдин колуна келди деп түшүнүштү. Бул жөнүндө биздин китептин каарманы төмөнкүдөй жазат: «Маркум Султан Ибраимович Ибраимовдон мен өзүмдүн «башкы атаандашымды», Кыргызстан Компартиясынын БКсынын Биринчи катчысынын мен ээлеп турган жогорку кызмат ордуна «талапкерди» көргөндүгүм жөнүндө ойлоп табылган ушактарга өзүмдүн чексиз кыжырланганымды толук мерчемде билдирүү үчүн эч кандай сөз таба албайм. Мындан ашык акылга сыйбаган ойлоп табууну эч жерден эч кимге таба албайсың. Эгерде менин Султанга карата чыныгы терең камкор, ошол эле убакта принциптүү мамилем жөнүндө учкай эске салсак, бул жийиркеничтүү ушактан эч нерсе калбайт. Мен аны көптөн бери, 1957-жылдан тартып билем. Ал убакта Султан Ибраимович БКнын аппаратында иштеп, ЖОЖдор жана мектептер бөлүмүнүн инструктору болгон. Кийин при облустук партиялык уюмга он жылдан ашык башчылык кылып, Ибраимов эл арасында саясий иштин чоң тажрыйбасына ээ болуп, республиканын эмгекчилеринин сыйлоосуна татыган аброй күткөн. Султан Ибраимович Ибраимовдун Кыргыз ССР Жогорку Советинин Президиумунун төрагалыгына шайлануусу, андан кийин аны Кыргыз ССР Министрлер Советинин төрагалыгына дайындоо үчүн дал мен, Кыргызстан Компартиясынын БКсынын Биринчи

¹ Усубалиев Т. Эпоха. Созидание. Судьбы. – Бишкек: «Шам», 1995. - 1-т. - 429-б.

катчысы Т. У. Усубалиев колдоп чыккам. Мунун баары, Кыргызстан Компартиясынын БКсы, жеке Биринчи катчы Султан Ибраимовго анын саясий мансабында ар кандай жардам бергендиги жөнүндө ынанымдуу күбө болот»¹.

Биз көрүп тургандай, Турдакун Усубалиев өзүн эң эле аз дегенде Султан Ибраимовдун камкор жолдошу, анан калса иш боюнча өзүнүн кенже кесиптешине жардам көрсөтүүгө дайым даяр чыныгы жакшы санаалашы деп эсептеген. Кыргызстан БКнын Биринчи катчысынын макулдугусуз жана жеке колдоосу жок республиканын экинчи кызмат адамы гана эмес, жада калса, райондук кызматкер да өз мансабынан көтөрүлө алмак эмес.

Султан Ибраимов Кыргызстандын Министрлер Советинин кызмат ордунда болгону эки жыл иштеди. Бул кызмат ордунда ал эмне жасай алгандыгы жөнүндө аз белгилүү, бирок анын бедели төмөндөгөн эмес, ал эми мунун өзү топтошуп сүйлөшкөндөр үчүн чыракка май тамызгандай болду. Анын тарапкерлери республиканын биринчи креслосуна жетүү үчүн аз эле калды деп кубанып жүрүшкөн. Ошол кезде жогору жакта өтө туруктуу тынчтык көптөн бери өкүм сүрүп келген Кыргызстанда окуялардын, анан калса, жогорку саясий маанидеги жаңылыктардын болушун каалашкан. Дал ошол жерден каргаша болду – Александр Михайлович Смагин деген бир террорчу 1980-жылдын 3-декабрында түз эле төшөктө жаткан Султан Ибраимовду атып салды.

Кылмышкер Ысык-Көлдүн жээгиндеги Чолпон-Ата шаарындагы өкмөттүк дачага баруу менен өзгөчө турган үйгө терезе аркылуу кирип, адегенде биринчи кабаттагы бөлмөдө уктап жаткан айдоочусун, андан кийин экинчи кабатка көтөрүлүп, Өкмөт башчысынын бөлмөсүнө кирүү менен уктап жаткан С. Ибраимовго «Белка – 3» деген аңчылык

¹ Усубалиев Т. Эпоха. Созидание. Судьбы. – Бишкек: «Шам», 1995. - 426-бет

мылтыгынан эки көзүнө эки ок аткан. Ал жада калса, ойгонгон, эмне болгонун түшүнгөн да эмес. Ал эми кылмышкер биринчи кабатка жайма-жай түшүп, фамилиясы Ю. А. Вольф болгон эч нерседен капарсыз уктап жаткан айдоочуну да атып салган. Андан кийин ал кире бериште турган диванга отуруп, өзүнүн «Белкасы» кабына салган. Ызы-чууга Ибраимовдун аялы жүгүрүп келген жана ал үйгө кирген. Терезеден чыгып жатканда киши өлтүргүчтү элес-булас көрүп калган. А тиги болсо Ысык-Көлдүн жээгинин күзгү караңгылыгына кирип жоголгон...

С. Ибраимовдун кызы жазгандай, Өкмөт башчысынын жубайын өлүмдөн кичинекей иниси Айбек сактап калган. «Ошол кечте ата-энем менен жүргөн төрт жашар Айбек өтө чыргоолонгон. Ал эми энем атамды аябай жакшы көргөндүктөн жана аягандыктан, ага уктоо бөлмөсүндө жакшылап эс алууга жана уктап алууга мүмкүнчүлүк берген. Ал Айбекти башка бөлмөгө алып кетип, Айбектин кийимдерин жууш үчүн ванна бөлмөсүнө кирген. Бир аз убакыттан кийин ал ваннадан чыгаары менен меймандар бөлмөсүндө европалык кебетедеги тааныш эмес адам камаарабай отурганын көргөн. Энем чочуп кетип, кимге келди деп сураган. Эгерде Султан Ибраимовичке келсең, ал уктап жатат деген. Тиги адам аны бир карап коюп, ордунан туруп кетип калган. Энем уктоо бөлмөсүнө кирүү менен коркунучтуу көрүнүштү көргөн – атамды өлтүрүп салышыптыр. Энем атамдын айдоочусу Юранын бөлмөсүнө төмөн түшкөн. Ал дагы өлүп жаткан. Айласы кеткен энем жогору чыгып, Айбекти алуу менен, кишилерди табууга аракеттенип, үйдөн жүгүрүп чыккан. Ал кезде 4 жаштагы Айбек энем экөө жүгүрүп бара жаткан ошол түндү азыркыга чейин эстейт...»¹

¹ http://akipress.org/_htm/ibralmova.htm

Ал эми киши өлтүргүч ошол замат жок болгон. Ал жер террорчуга жакшы тааныш болчу. Чолпон-Атадагы өкмөттүк дачадан 300 метр жерде жашаган Смагин буйдалбастан машинага отуруп, өз атасынын жардамы менен кетип калган. Союздун жана республиканын укук коргоо органдарынын зор күч-аракеттеринин натыйжасында, акырында киши өлтүргүчтүн инсандыгы аныкталган. Ал Чолпон-Ата шаарынын тургуну, улуту орус, бойдок экендиги ырасталган. Тоголок Молдо көчөсүндөгү №5 үйдө жашаган, 1957-жылы туулган. Бүтпөгөн жогорку билими болгон. Белгилүү бир иште иштеген эмес. Смагинди билген бардык адамдар жана тергөөчүлөр, суракка алгандар ага өзүмчүл, катаал, менменсинген адам катары терс мүнөздөмө беришкен. Анын бул мүнөзү аскерде кызмат кылган кезде эле көрүнгөн. Смагин бөлүктүн командачылыгы тарабынан күбөлөндүрүүгө жиберүү менен армиядан «туруксуз компенсациясы бар психопатия» деген диагноз менен бошотулган. Бул диагноз кийин Сербский атындагы борбордук жалпы жана соттук психиатрия илим изилдөө институтунун соттук-психиатрдик экспертизасы тарабынан ырасталган.

Мынчалык жогорку даражадагы аткаминердин өлтүрүлүшү бүткүл союзга тараган жана кыйла бүдөмүктөрдү, ал эми конспиролог теориячылардын божомолдору үчүн толгон-токой илинчектер табылган. 1981-жылдын январында Москвадын күркөлөрүндө эркин сатылуучу жападан-жалгыз англис тилдүү мезгилдүү басылма Британиялык коммунисттердин "Morning Star" гезити Султан Ибраимовдун курман болушун саясий жүйөлөр боюнча өлтүрүү деп атаган. Ошол эле жерден бул өлтүрүү КГБнын ошол кездеги төрагасы Андропов тарабынан уюштурулган деген айындар тарап кетти. Адамдар эмне үчүн Андропов деп таң калышты. Бул версия боюнча Ибраимов СССРдин эң жогорку саясий чөйрөлөрү менен байланышкан, кылмыштын изи Кремлдин коридор-

лорунан болбосо да москвалык Лубянкадан кетет деген түкшүмөлдөр келип чыккан. Бул версиянын маңызы КГБнын башчысы Андроповдун өзү даярдаган Брежневге каршы алдын ала сүйлөшүү жөнүндө билгендердин баардыгынын «көзүн тазалап» жатат дегенге такалган. Мындай версиянын чындыгына ишенгендер аз эле. Бирок киши өлтүргүчтү кармоонун узакка созулдурулушу версияларды көбөйтө берди, ал эми «москвалык из» алардын бири эле.

Кылмышты ачууга Ю. Андроповдун тапшырмасы боюнча СССР КГБсынын төрагасынын орун басары Филипп Бобков башында турган союздук укук коргоо органдары киришти. Тергөөнү өлкөнүн укук коргоо органдарынын СССР КГБсынын Башкармалыгынын начальнигинин орун басары И. П. Абрамов, СССР КГБсынын Тергөө бөлүмүнүн начальнигин орун басары Н. Ф. Жуков, СССР ИИМинин Кылмыш издөө башкы башкармалыгынын башкы начальниги А. М. Волков, СССРдин Башкы прокурорунун орун басары В. В. Найденев сыяктуу кыйла квалификациялуу кызматкерлер жүргүздү. Укук коргоо органдары колдон келгендин баарын жасагандыгын айта кетүү керек. Муну өз эскерүүлөрүндө Усубалиев да белгилейт. Кылмышкерди табуу жана кармоо үчүн республиканын КГБ жана ИИМ органдарынын бардык мүмкүнчүлүктөрү, чек ара отряды ишке тартылган. Көлдүн жээгиндеги бир да бадал, бир да коңул жана көздөн далдоо жер калтырылган эмес. Кылмышкердин ок атуучу куралын Ысык-Көлгө ыргытып кетүүсү эске алынган. Буга байланыштуу тергөөчүлөр тарабынан Ысык-Көлдүн акваториясын жана Министрлер Советинин санаторийин жайгашкан райондогу көл аймактарын жакшылап карап чыгуу уюштурулган. Генерал Бобковдун көрсөтмөсү боюнча Советтер Союзунда алгачкы жолу адамды аныктоо мүмкүнчүлүгүн берген манжалардын изинин биологиялык экспертизасы жүргүзүлгөн.

Кийин Смагин Фрунзеге келип, андан кийин Москвада жашаган туугандары менен тааныштарына жетип, андан соң Уралдын артына кирип кеткен. 1981-жылдын апрелинде аны Челябинсктен Куйбышев шаарына бара жаткан поездден табышкан: ал тамбурда өзүнүн моюн орогучуна асынып калган. Киши өлтүргүч өзүн-өзү өлтүргөндүгү, күч колдонуунун эч кандай белгилери табылбагандыгы белгиленген. Тергөө белгилегендей, каза болгон киши өлтүргүчтүн чөптөгүнөн Кыргызстанда массалык нуска менен чыгарылган «Кыргыз ССР Жогорку Советинин депутатынын эскертмеси» табылып, анда С. Ибраимов менен кошо парламентчилер, жеке өзү жөнүндө маалыматтар жарыяланган. Чолпон-Атанын тургундары жердешинин денесин таанып, киши өлтүргүчтүн атасы аркылуу баягы «Белка» мылтыгынан ок атчу жерди табышкан. Ал жерде Смагин мылтык аткандыгынын далили катары бир нече патрондун гильзасын жана дарактарга кирип калган бир нече окту табышкан, бул Султан Ибраимов дал ошол мылтыктан атылгандыгынын четке кага алгыс далили болгон.

Мына ошентип, республиканын Министрлер Советинин төрагасы капчысынан психикалык оорулуу киши өлтүргүчтүн бутасы болуп калган. Смагиндин Ибраимовго жеке доосу болушу мүмкүн эмес эле. Анткени алар тааныш эмес болчу жана эч качан жолугушпаган. Кылмышкердин үйүн тинтүүнүн жүрүшүндө Смагиндин колу менен: «Мен кайсы жерден көрсөм да кыргыздарды өлтүрөм» деген жазуусу бар дептер табылган. Процесстик көз караштан алганда иш ачылган. Бирок кылмышкер өлүк түрүндө табылганы факт, ошондуктан ал жасаган кылмышын мойнуна ала албагандыгы Кыргызстанда териштирүүнүн натыйжаларына ишенбөөчүлүктү туудурган.

Ибраимовдун кызы Гүлмира Ибраимова «Султан Ибраимов» аттуу китеп жазып, анда мамлекеттик

ишмердин өмүрү менен иштери баяндалат, анда тикелей болбосо да атасынын өлүмүнүн шектүү экендигинин версиясы улантылат. Бирок эч кандай фактылар же далилдер келтирилбейт. «Ошол түнү көптөгөн таң каларлык нерселер болгон. Жанында жан сакчылары болушу керек эле. Алар ошол кечте атамды коргоо үчүн Фрунзеден Ысык-Көлгө чыгып кетишкен. Бирок ИИМдин министри А. К. Габидуллин аларга шашпагыла деген. Ошондуктан алар Токмокто конуп калышкан. Ошол кечте резиденциянын өзүнөн милиция алып салынган. Кыскасын айтканда, көптөгөн түшүнүксүз нерселер болгондугу кийин тастыкталган. Андан тышкары, энем Смагиндин сүрөтүн көрүп, өлтүрүүгө шектенген адам ал эмес экендигин айткан. Буга тергөөчү ошол учурда ал эси кетип тургандыгын жана баарын адаштырып жибергендигин жөнөкөй сөз менен түшүндүрүп берген, бирок факт факт бойдон калат. Энем өлтүрүүгө тиешеси бар делген мылтыкты жана Смагинди ал эмес деп тапкан... Менин көз карашымда атам өзүнөн атаандаштарды көргөндөрдүн курмандыгы болгон. Ал өлгөндөн кийин бүткүл үй-бүлөбүз куугунтуктоого туш болдук, буга эч ким каршы турган жок. Ошол кезде баары бийликтен корко тургандыгын билесиздер. Узакка чейин, иш жүзүндө Масалиев келгенге чейин сары изибизге чөп салышты»¹.

Бул албетте, өтө кайгылуу окуя. Анда Турдакун Усубалиевдин мүмкүн болуучу ролуна келсек, фактыларга гана ишенүү калат. Ал эми фактылар Усубалиевдин бул кылмышка эч кандай тиешеси болушу мүмкүн эместигин тастыктап турат. Эгерде тиешеси болсо да, ал бардык тергөө жана укук коргоо органдарын «координациялай» алмак эмес. Кылмыштын тамырын ачпоону СССР КГБсынын төрагасы Ю. В. Андроповдун жана В. М. Чебриковдун деңгээлинде жасай алмак беле. Анте алмак эмес. Антүү үчүн анын мүмкүнчүлүктөрү жок эле. Кыр-

¹ http://akipress.org/_htm/ibraimova.htm

гызстандагы биринчи саясий ролуна карабастан, ал баары бир толугу менен Кремлге көз каранды болуп, союздук деңгээлдеги жашыруун кызматтардын көз салуусунда болгон. Ооба, ал өзүнө түз баш ийгендерди иштен алып, жада калса, куугунтуктону уюштура алмак, бирок дайыма аяр жана алдын ала көрө билген Усубалиев психикалык жактан соо эмес киллерди тандап, киши өлтүрүүгө батынышы мүмкүн дегенге ишенүү абдан кыйын. Бул жөнүндө дал Турдакун Усубалиев Кыргызстандын КГБсынын башчылыгынан бошоткон жана Биринчи катчыны жактыра бербеген генерал Ж. Асанкулов да айткан. 1990-жылдын 7-февралында «Комсомолец Киргизии» гезитинин журналисти ага С. Ибраимовду ким өлтүргөн деген баягы эле суроону берген. Ага КГБнын төрагасы мындай деп так кесе жооп берген: «Тергөө өлкөдөгү эң квалификациялуу инстанциялар – СССРдин Прокуратурасы жана КГБсы тарабынан жүргүзүлгөн. Ю. В. Андроповдун тапшырмасы боюнча ошол кезде мен республикага он күнгө келгем. Комментарий бербейм. Тергөө жүргүзгөн органдар тарабынан иште баары далилденди деген тыянакты гана айтам».

Султан Ибраимов Биринчи катчынын атаандашы болушу, жада калса, бир кезде Усубалиевди алмаштырышы мүмкүн эле, бирок буюрбаган экен - өмүрү капыстан жана кайгылуу үзүлдү. Мында фактылар айтып тургандай, Усубалиевдин күнөөсү болгон эмес. Бир сөз менен айтканда, бир киши жетектеген жана бир киши жооп берген өлкөдө анда болгондордун баарын ошол жетекчиликке таңуулашат. Бул окуяда да Усубалиев дал ушундай абалда калды. Адамдардын өмүрү кыйылган, анын ичинде белгилүү адамдардын өмүрү кыйылган даана автомобиль кырсыктары болгон. Мындан көпчүлүк адамдар дал Биринчи жетекчинин жеке болбосо да, кыйыр күнөөсүн көрүшкөн. Мисалы, 1973-жылдын апрелинде Ысык-Көлдөгү санаторийге бараткан жол-

до автомобиль кырсыгынан Кыргызстан КП БКнын катчысы Бейшенбай Тоголокович Мураталиев каза тапкан. Жогоруда белгиленгендей, ал Кыргызстандын саясий жетекчилигиндеги белгилүү адамдардын бири болгон. Ленинграддагы финансы-экономикалык институтун бүтүрүп, университетте (азыр Кыргыз улуттук университети) кыска убакыт окутуучу болуп иштеген. Бирок эң сонун адис жана өсүп келе жаткан окумуштуу-финансист катары жетекчилик байкап, 3 жылдын ичинде Кыргызстан КП БКнын катчылыгынын деңгээлине чейин көтөрүшкөн.

Борбордук Комитеттин катчысы болордун алдында ал Республиканын Жогорку Советинин Төрагасынын кызматын ээлөөгө үлгүргөн. Бирок өтө жаман окуя болду – кыйла катуу ылдамдыкта Ысык-Көлгө бара жаткан «Волга ГАЗ-24» автомобили ала салып кетип, Бейшенбай Тоголокович курман болгон. Тергөө ошол түнү катуу нөшөрдүн астында айдоочусу Петр Шумилов болгон ГАЗ-24 автомашинасы Красная Речка айылында бара жаткан убакта жол кыймылын бузуп, жол тилкесин узатасынан бөлүп турган түз сызыкты басып өтүү менен автомашинаны кууп өтүп, ал жолдо 60 кмдан ашпоонун ордуна саатына 115 кмдан ашык ылдамдыкта жүргөндүгүн тастыктаган. Жолдун сол тарап четинде бара жаткан адамдарды көрүп, Шумилов тормозду кескин басуу менен рудду оңго бурган, анын айынан автомашина 180 градуска тегеренип кетип, 130 см бийиктиктен кулап түшкөн. Соттук коллегиянын чечиминде айтылгандай, машинада отурган Б. Т. Мураталиев ички органдарынан көп сандаган өтө оор жаракаттарды алып, 1973-жылдын 7-апрелинде эртең менен ооруканада көз жумган. Шумилов анчейин оор эмес жаракаттарды алып, тирүү калган. Айыккандан кийин ал сот жоопкерчилигине тартылып, 10 жылдык мөөнөткө түрмөгө кесилген.

Бул эпизод жазуучу А. Ивановдун (Турдакун Усубалиевдин мурдагы жардамчысы) «Верхом на

облаках» аттуу дээрлик документалдуу повестинде мындай баяндалат: «Айдоочу айдап кетип бара жаткан, аңгыча кимдир-бирөө бактардын арасынан уйларды жолго айдап капысынан машинанын так алдынан чыга калат. Петро (б. а. Шумилов) тормозду баса салды, бирок кеч болуп калган. Ошондо ал рулду кескин солго бурады. Машина жол жээгиндеги арыкка кулап кетти... БКнын катчысы эсине келбеген бойдон ооруканадан көз жумду. Айдоочу Петро бир топ жаракаттарды алган менен тирүү калды. Уйларды ким жолго айдап чыкканын күндүз гана издей башташты. Бирок уйлар да, алардын ээси да көздөн кайым болду...»

Бул кайгылуу окуя Султан Ибраимовдун өлүмүнө караганда азыраак чуулуу болуп, анчейин уу-дуу жаратпаганы менен имиштерди жаратты. Дагы эле «өзүмчүл Усубалиев Бейшенбай Мураталиевдин көзүн тазалады жана келечектүү кадрдан кутулду» деген ушактар чыкты. Мен ушакка ачууланып жана бул кырсыкты кеңири териштирүү менен өзүнүн «Ушактагыла, ушактай бергиле – бары бир бир нерсе калар» деген эмгегинде жооп берген Усубалиевден цитата келтиргим жок. Бул териштирүүсүндө Усубалиев өзүнө таандык ыкмасы менен майдалап, фактылар жана архивдик документтер менен Мураталиевдин гана эмес, Султан Ибраимовдун да өлүмүнүн бардык жагдайларын көрсөтүп берген. Ал эми фактылар ушундай болгондуктан, күмөн саноого эч кандай болбойт...

А. Ивановдун биз атын атаган «Верхом на облаках» повести БКнын Биринчи катчысын өтө катуу ачууландырып, ал аны «жалаа» деп гана атаган. Усубалиевдин цитатасы төмөнкүдөй: «Бул боюнча айта кетким келет, балким бул жагдайда автор «жан үрөп калп айтып жатат» деген макал менен чектелип калуу керектир, бирок Иванов жазык жоопкерчилигинен качуу үчүн баарын жасаган, бирок андан адеп-ахлактык өч алуу жетиштүү болсун. Ал

жасаганына ичинен өкүнүп жаткандыр деп ойлогум келет. Жеңил-желпи адабияттан ийгилик издөө жолунда мени таарынтып алганына өкүнөт дейм. Тилекке каршы, китеби автор каалагандай окумдуу болбой калды. Анын кара ниеттик калп жалаачылдыгы эч бир уялтпайт көрүнөт. Өз убагында укук коргоо органдары автомобиль кырсыгынын улам болгон БКнын катчысы Мураталиевдин (повесть боюнча Керимбаев) өлүмүн жакшылап текшергендиги ага жакшы белгилүү. Тергөөнүн натыйжалары 1973-жылдын 21-июнунда Фрунзе шаарында болгон Кыргыз ССР Жогорку Сотунун жазык иштери боюнча соттук коллегиянын курамында төрагалык кылуучу С. И Искабуловдун, элдик заседателдер М. Ш. Кривоветтин, С. Байгазиновдун, прокурор С. М. Мамбеталиевдин жана адвокат И. М. Батишевскийдин катышуусу менен ачык отурумда каралган. Сот айдоочу В. Шумиловду 1973-жылдын 6-апрелинде саат 24тө өзүнө бекитилип берилген ГАЗ-24 автомашинасы менен Красная Речка айылынан өтүп баратып, жол кыймылынын эрежелерин бузгандыгы үчүн күнөөлүү деп тапкан»¹.

Кыргызстанда Султан Ибраимовдон кийин да, биринчи жетекчилердин жетишерлик табышмактуу жана шектүү өлүмдөрү болгон. Алардын бири – көз карандысыз Кыргызстандын алгачкы Премьер-министри Насирдин Исановдун 1992-жылдагы өлүмү. Бул кайгылуу окуя жөнүндө көптөгөн версиялар жана ойдон чыгаруулар айтылып жүрөт. Бирок маңызы боюнча алганда ошол замат гезиттер, журналисттер бардык күнөөнү ошол кездеги Президент Аскар Акаевге жаба баштагандыгында. Ал эми факт боюнча Кыргызстандын түштүгүндө кызматтык иш сапарда жүргөндө анын машинасы ири тонналуу ЗИЛ менен бетме-бет кагышкан. Эч ким олуттуу жабыр тарткан эмес, бирок Пре-

¹ Усубалиев Т. Эпоха. Создание. Судьбы. – Бишкек: «Шам», 1995. – 407-б.

мьер-министр Н. Исановдун иши оңунан чыкпай – ал болжол менен жарым сааттан кийин дем албай калган. Анын төрт сапарлашынын бир жери да чийилбеген, ал эми Премьер-министр көз жумган. Анан калса, арткы орундукта белгилүү эл аралык аферист жана алдамчы, «Снабеко» компаниясынын башчысы Б. Бирнштейн деген менен Н. Исанов, ал эми астында жансакчысы менен айдоочу отурган.

Премьер-министрдин жубайы мындай деп эстейт: «Жерге берер күнү Насирдиндин мойнунда кулагына чейин издер бар экенин байкадым. «Алар аны эмне кылышкан?»- деп кыйкыра баштадым. Бирок мени ошол жерден аялдар алып кетишти». Кыскасы, болгон нерсенин баары табышмак боюнча калды. Н. Исановдун өлүмү - өлтүрүү болгонбу? Андай эмес деп ойлойм. Эң болбоду дегенде бул ошол кездеги Кыргызстандын Президенти А. Акаевдин «буйрутмасы» дегенди таптакыр четке кагам. Биринчиден, алардын катуу, келишкис пикир келишпестиктери эч качан болгон эмес. Экинчиден, аталган компания менен мүмкүн болуучу кызматташуу иликтенип гана жаткан жана кандайдыр бир маанилүү кызыкчылыктардын пайда болуу жагынан иш алга жыла элек болчу. Андан тышкары, Акаев ошондо да, азыр да, жада калса, козуну да же талаадагы суурду же мышыкты да өлтүрүүгө буйрук бермек эмес. Тилекке каршы, Насирдин Исановдун жолу болгон жок, ал автомобиль кырсыгынын курмандыгы болду.

Бөлүмдү аяктап жатып, ал эки адамдын – Ибраимовдун жана Мураталиевдин өлүмү Усубалиевдин туруктуу саясий имиджине жетиштүү түрдө күчтүү зыян келтиргендигин белгилей кетким келет. Пенсиялар кезинде ал борбордук китепканага дээрлик күн сайын барып, архивдерди аңтарып, соттук заседаниелердин протоколдорун, тергөөнүн материалдарын табуу менен, душмандарын, бул кайгылуу окуяларга байланыштуу ага жалаа жапкандардын

баарын, демейки ушактарды жана жалааларды так далилдеп турган.

Биринчи катчынын сөздөрүнө жана далилдерине ишенүүгө болобу? Ишенбөөгө болот. Бирок фактылар, ийне-жибине чейин айтылган так материалдар ушунчалык болгондуктан, башкача ойлоо мүмкүн эмес.

Verba cum effectu sunt accipienda – «Сөздү натыйжа боюнча кабылдоо керек».

Жарым кылымдык кармашуу: Сыдыкбеков Усубалиевге каршы

Кыргызстандын жогорку жетекчиси Турдакун Усубалиев менен кыргыз маданиятынын чыгаан өкүлдөрүнүн бири, кыргыз адабиятынын классиги, чыгармалары республикада мектеп жылдарынан тартып окулган Түгөлбай Сыдыкбековдун өз ара мамилелери эң кызык тарыхтардын бири. Бул окуяларда ачык касташуу же айтып жүрүшкөндөй, пендечилик кылуулар жок. Бул адамдардын өз ара мамилелеринин башкы проблемасы – көз караштардын төп келбегендиги. Мисалы, тарыхта, тил маселелеринде, маданиятта жана саясатта көз караштардын төп келбегендиги. Бирок, кеп адегенде Сыдыкбеков ким экендиги жана ал ошол кездеги замандаштарынан айырмаланып тургандыгы жөнүндө.

Түгөлбай Сыдыкбеков - мурда айтылып өткөндөй, кыргыз адабиятынын классиги. Жашоодо ал түз мааниде айтканда өтө зор, дээрлик али адам болгон. Мен бир жолу биздин улуттук маданиятка сиңирген анын зор эмгегин эске алып, Тоо Адам деп атагам. Кыргызстанда дээрлик баары жок дегенде анын романдарынын аталышын, ал эми көпчүлүгү анын бардык чыгармаларын билген.

Бирок Түгөлбай Сыдыкбеков баарынан мурда биринчи кыргыз диссиденти, сейрек жарандык эр

жүрөк, жада калса, тартынбаган адам болгондугун негизинен чыгармачыл чөйрөлөрдө гана билешчү. Кыйла узак жана чыгармачылык жактан жемиштүү жашап, Компартияны айтпаганда да, кесиптик союздардын мүчөсү болууну каалабаган бойдон калган. Анын ошол кездеги партиялык жетекчилик, атап айтканда Турдакун Усубалиев менен жөнөкөй эмес, жада калса татаал мамилелери - таптакыр башка тема. Анын үстүнө, жалпысынан алганда ал Совет бийлигине эч качан каршы болгон эмес. Анткени жаңы тутум өз элини агартууга, зор социалдык-экономикалык жана маданий келечекке жол ачып, ал эми анын жеке өзүнө атактуу жазуучу болууга, Сталиндик сыйлыктын ээси болууга мүмкүндүк бергендигин эң сонун билген. Бирок, анын советтик режимди сыноосу жыл ашкан сайын күчөп, айткан сындары терең жана ишенимдүү эле. Кайра куруу жана маалымдуулук мезгилинен бир топ мурда Т. Сыдыкбеков режимге карата ойлогонун ачык айткан белгилүү адам болгон. Ошентип, ал биринчи кыргыз диссиденти, республикалык гана эмес, союздук бийликтин саясатын ачык сындаган, бөтөнчө ойлогон инсан эле.

Ошону менен бирге эле, ал өзүнүн жазуучулук жолун большевиктердин социалдык доктринасынын, социализмдин алгачкы жылдарында ар кандай жекечилдиктерди четке каккан жана фанаттардын көчмө идеализмин, ишенчээк ойчулдарды берилип ээрчиген жамааттык идеологиясы бар колхоздук жана совхоздук түзүлүштүн ырчысы болгон. Бул жөнүндө ал өзүнө тиешелүү юмор жана ири масштаб менен таланттуу жазган. «Виздин замандын кишилери» романы кыргыз адабиятында өзүнчө бир доор болуп калган үчүн Т. Сыдыкбеков 1949-жылы Сталиндик сыйлык алган. Совет заманында кыргыздардын жашоосундагы жана психологиясындагы болуп көрбөгөндөй өзгөрүүлөр жөнүндө «Тоо арасында» классикалык романын, «Зайып-

тар» роман-эпопеясын жазган. Сталинден кийинки жылдарда анын тарыхый жана саясий көз караштарында, өзүнүн чыгармачылык тагдырында жана коомдук турмушта олуттуу өзгөрүүлөр болуп, ал баарын кайра карап чыгып, кайрадан андап ойлоого мажбур болгон. Натыйжада «Көк асаба» тарыхый романы пайда болгон, анын үстүндө Т. Сыдыкбеков узак мезгилдер бою кумарлана иштеп, ошол эле убакта кыйла чыгармачылык кыйынчылыктарды башынан кечирген. Романда улуттук тарыхтын таптакыр кол тие элек дыңы - кыргыздар кеңири улуу каганат жана өзүнүн байыркы мамлекеттүүлүгүн түзгөн Алтай жана Түштүк Сибирь заманындагы кыргыздын байыркы убагы жазылган. Эгерде анын адабий жетишкендиктерине, өзгөчө жазуучунун байыркы кыргыздардын иш жүзүндөгү жашоосуна, турмуш-тиричилигине ой жүгүртүүсүнө келсек, роман анчейин ийгиликтүү чыкпай калган. Ойдун батылдыгына, теманын жаңы экендигине карабастан, роман XX кылымдын адамынын, анан калса, жаңы тарыхый замандын жазуучусунун, жазуучу-реалист, талдоочунун, жаңы элдик чыгармачылыктын жаратманынын көзү менен каралбай, жаңы фольклор, ар кандай болмуштардын жана жомоктордун жыйындысы болуп калган.

Кыргыз тарыхынын кандайдыр бир эбегейсиз учурун жаратууну, өзүнүн эпикалык персонаждарынын баатырдык жашоосун сүрөттөөнү каалоого берилип кеткен жазуучу алардын ой-туюмдарын жана сезимдерин, алар басып жүргөн жана эрдиктерди жасаган жердин касиетин, ал кейипкерлердин мүнөздөрүндөгү жана жоруктарындагы реалдуу жүйөлөрдү иш жүзүндө элес алган эмес. Жазуучу кандай болсо да ал баатырларды адам, инсан катары карап, Александр Блоктун сөздөрү менен айтканда, жансызга жан киргизип көрүүсү керек болуучу. Романды талкуулоого катышкан Чыңгыз Айтматов романдан «жапырт милитаризмди» көрүп, башка

атактуу жазуучулар менен окумуштуулар да даана байкаган кемчиликтерди баса белгилеген. Бирок факт факт бойдон калсын, Сыдыкбековдун чыгармачылык тажрыйбасында байыркы кыргыздардын турмушун аңдап, ойдон өткөрүүдө даана өксүктөр болгонуна карабастан, ал тарыхтын катмарын аңтарып көрүүгө аракет жасаган.

Ошентип, жазуучу узак узанган «Көк асаба» тарыхый романынын тагдыры ойдогудай болбой калган. Биринчиден, аны калемдеш жазуучулар жаратпай салган. Романдын кол жазмасы Кыргызстан Жазуучулар союзунда талкууланганда катышуучулардын бири да чыгарманы басууга сунуш кылган эмес. Жазуучулардын пикирлери республиканын партиялык жетекчилиги тарабынан колдоого алынып, авторду улутчулдук боюнча күнөөлөө үндөрү угулган. Роман көпкө чейин басылбай жатты, мында жазуучунун беделди да, жогорку наамдары да жардам берген жок. Бирок Сыдыкбеков мунун баарына калем боюнча кесиптештерин, алардын далилдерин эмес, Усубалиевди күнөөлөдү. Ошентип, анын Биринчи катчы менен узакка созулган кармашуусу башталып, ал аны негизинен орус тилин пропагандалагандыгын, кыргыз тилине, өткөндөгү тарыхка жетиштүү көңүл бурбагандыгы үчүн күнөөлөдү.

Бул жерден талаштын жүйөсү катары алардын көз караштары кагылышканын белгилей кетүү керек. Алар аңчейин карама-каршылыктуу болгон эмес, бирок аларды тарыхый реалдуулук менен процесстерди ар кандай түшүнүүсү айырмалап турган. Усубалиев белгилүү бир идеологиялык багыттагы, атап айтканда, Советтик социализмдин социалдык саясатын жүргүзгөн саясатчы, республиканын жетекчиси болгон. Ал марксчы жана ленинчи эле. Ал чынында эле коммунизм – адамзаттын, анын ичинде кыргыз элинин келечеги үчүн жакшылык алып келүүчү бирден-бир нерсе, орус тили – бул мадани-

яттын жана агартуунун тили, биздин элге алдыңкы жана билимдүү эл болууга мүмкүнчүлүк берген тил деп эсептей турган. Мындай ойлогондордон ал жалгыз эмес болчу. Айтматовду, улуттук интеллигенциянын бардык көрүнүктүү өкүлдөрүн кошуп алганда дээрлик бардык алдыңкы кыргыздар ушундай ойлогон.

Түгөлбай Сыдыкбеков болсо андай ойлогон эмес. Дээрлик чейрек кылымдын ичинде жазуучу ага бир нече жеке кайрылуусун даректеген Турдакун Усубалиев мындай деп жазат: «Сыдыкбеков саясий, чарбалык жана маданий жааттагы партиянын багытынын тууралыгына шек коюуга аракеттенип, Кыргызстандын кыргыз, орус жана башка элдеринин бир туугандык өз ара мамилелерин бурмалап көрсөткөн. Ал олуттуу эмес, ал эми кээде жөн эле ойлонуп чыгарылган фактылар менен мисалдарды калыс эмес, жеке көз караштан жалпылап, алардын негизинде таптакыр туура эмес, саясий жактан зыяндуу тыянактарды чыгарган. Анын пикири боюнча республикада жашаган ар кайсы улуттардын үй-бүлөсүндө тең укуктуу абал жок, орустар тарабынан шовинисттик багыт алуу кыргыз элинин тарыхына жана маданиятына, кыргыз тилин өнүктүрүүгө карата этибарга албаган мамиле көрүнүп турат. Ал кыргыз элинин революцияга чейинки оор өтмүшүн мактап, анын тагдырындагы Октябрь революциясынын маанисин айтпайт. Мурдагы падышалык чет-жакалардагы «жапайылык» жана «жарым жапайылык» сыяктуу сөздөрдү жазуучу кыргыз элин мазактоо деп эсептеген. Ал кыргыздарга советтик элдер, баарынан мурда орус эли жаңы турмушту курууда көрсөткөн бир туугандык пайда көздөбөгөн жардамды маңызы боюнча жокко чыгарган. Өз катарында Сыдыкбеков союздун элдеринин арасында эч кандай улут алдыңкы орунду ээлеши мүмкүн эмес деп баса белгилейт. Өлкөдөгү болуп көрбөгөндөй социалдык-экономикалык жана маданий кайра

түзүүлөрдө орус элинин, анын жумушчу табынын алдыда тургандыгын, анын пикиринде айтылгандай, танып салуу терең жаңылыштык»¹. Бул жогоруда саналып өткөн маселелердин маңызы боюнча Турдакун Усубалиевдин пикири, тагыраак айтканда, көз карашы болгон, ал эми ар кандай пикирди сыйлоо керек. Кыргызстандын эки чыгаан ишмерлеринин жолу мына ушинтип экиге ажыраган.

Чынында эле өз каттарында Т. Сыдыкбеков республикада улуттук кыргыз тилин өнүктүрүү үчүн эч нерсе жасалбай жатат. Ал орус тилинен алган сөздөргө толгон деген тыянак чыгарып, улуттар аралык карым-катнаштын тили катары орус тилин таануу туура эмес экендигин айткан, анткени ал кыргыз тилине басым көрсөтүп, анын өнүгүү мүмкүнчүлүгүн чектөөдө дейт. Ошондой эле ал республикада чыныгы турмуш аша чаап көрсөтүлүп, элдин чарбалык жана социалдык жашоосунун жетишкендиктери көкөлөтө макталып жатат деген.

Жазуучу Т. Сыдыкбековду тарыхый өткөн кез, кыргыз улуту «кайдан чыккан жана кайда кеткен» деген маселе өтө кызыктырган. Элибиздин өтмүшүн иликтөөнүн процессинде, анда улутчулдук эмес, советтик тарых окуу китептеринин, өзгөчө кыргыз тарыхы боюнча окуу китептеринин жүгүнөн арылган өзөкчүлдүк ойгонгон. Ал эми ошол жылдардагы окуу китептеринде жөнөкөйүрөөк айтканда, кыргыздардын чыныгы тарыхы 1917-жылы «Авроранын» залпынан башталган деп тике жана бир тараптуу айтылган. Сыдыкбеков КПСС жана Совет бийлиги жарыялаган ураандар менен саясий доктриналарга айрым учурларда карама-каршы келген нерселер жөнүндө барган сайын ынанымдуу айта баштаган. Бул баарынан мурда улуттардын өзүнүн тарыхый өтмүшүнүн, улуттук эс тутумунун укуктарына тиешелүү болгон. Ага Совет бийлигинин саясатын

¹ Усубалиев Т. Надо знать прошлое, чтобы не ошибиться в будущем. – Бишкек: «Шам», 1996. – 2-т. – 215 б.

жүргүзүүчү идеологиялык солдаттары, өзгөчө өлкөнү башка тарапка жана ал туура деп эсептебеген тарапка буруп бара жаткан кремлдик көмүскө кардиналдар жаккан эмес.

Атактуу болуп калган Сыдыкбеков үчүн мүнөздүү эпизодду эске алайын. Бир жолу республикалык Жазуучулар союзунун кезектеги съезди өтүп жатканда, беш мүнөттүк регламентти атайын эске салып, ага сөз беришкен. Ага Кыргызстан Жазуучулар союзунун ошол кездеги төрагасы Ч.Айтматов төрагалык кылган. Усубалиевдин ордун баскан А. Масалиев башында турган республиканын дээрлик бардык жетекчилери Москвадан партиянын БКсынын жооптуу кызматкерлери отурган съезддин Президиумунда республиканын жетекчилеринин көзүнчө «дагы бир нерсе айтып жибербесин» деп коркуп турганы көрүнүп турду. Бирок Сыдыкбеков бул жолу да өзүнүкүнөн кайткан жок: жазуучулардын мурдагы эки съездинде ага таптакыр сөз беришпегенин айтып, ал он беш мүнөт талап кылды жана көпчүлүктүн чачы тик турган нерселерди айта баштады. Анын сөзү жарылган бомбадай эле болду. Бул кайра куруунун жана маалымдуулуктун мезгили эмес, брежневдик «сенектик» жылдарда болгондугун эске салып кетким келет.

Республиканын жетекчилигине жана Москванын өкүлдөрүнө кайрылуу менен жазуучу, мисалы, космоско адамдарды гана эмес, кайра артка тирүү келип жаткан жаныбарларды учуруп жатканда, эмне үчүн советтик майда улуттардын бир дагы өкүлүнө космос кемесинин бортунан бир орун табылган эмес экенин түшүндүрүп берүүнү талап кылды. Укуктардын теңчилдиги жөнүндө бардык жерде кыйкырып жатышканда Орто Азиялыктар жок дегенде иттерди алмаштыра албайбы? – деп түз эле сурады. Андан ары ал тилдер, тарыхтын ак барактары, кыргыз тилиндеги мектептер жөнүндө расмий саясий лексикондо жалпы сөз болуп калган

«улуу ага» термини жөнүндө суроолорду көтөрдү. Ал негизинен партиянын кызматчысы болуп калган адабият жөнүндө партиянын аталык камкордугу жөнүндөгү маселени ачык койду. Кыргыз интеллигенциясынын каймагын чогулткан улуттук филармониянын чоң залы уу-дуу болду. Бирок катышуучулар анча-мынча кол чабышты. Көпчүлүгү мындай жыйналышта байкалып калуудан коркуп, залдан тез качып чыга башташты жана кайра кайтып келишкен жок. Көпчүлүгү жөн гана Президиумда отургандар аларды байкап калып, жашоосун жана мансабын бузбасын деп коркуп отурушту. Бирок Т. Сыдыкбековдун мындай жоругу аны жакын билгендер үчүн жаңылык болгон жок. Кептин баары андан көп убак мурун мамлекеттик сыйлыктан тартынбастан баш тарткандыгы үчүн легенда болгондугунда эле, бул жөнүндө кийин айтылат.

Ошентип Түгөлбай Сыдыкбеков биринчи кыргыз диссиденти болуп калды. Совет бийлигине жетиштүү түрдө жай мамиле жасап, кыргыздардын алдындагы анын тарыхый ролун эске алып, ошол эле убакта жазуучу жетекчилик менен ачык талашуудан корккон эмес. Ал СССРдин жогорку бийлигин жана албетте, анын ичинде биздин китептин кейипкерин ачык сындаган. Турдакун Усубалиев ага дайым сабырдуулук менен чыдап келген.

Кыргыз диссиденти жөнүндө айтуу менен бирге, анын катын толугу менен келтире кетүү жүйөлүү. Ал мындай: «Жазуучулук ишимдин алгачкы күндөрүнөн тартып, мен эмгекти, социалисттик түзүлүштүн артыкчылыгын, эркиндик, теңчилик үчүн күрөштү даңазалап келем. Алардын ичинде мен үчүн ыйык тема – бул элдердин достугу. Мен өзүмдүн көлөмдүү романдарымды ошого арнагам жана азыр да арнап келем. Биздин достукка зыян келтирген бардык жамандык менен эмне үчүн келише албагандыгым, мына ошондуктан. Мага, эки эсе азүүнү башынан кечирген менин элиме Октябрдын

жеңиштери өтө кымбат! Караңгылыкка, мансапкорлукка, жасакерликке каршы чындыкты бурмалоого каршы күрөштү өзүмдүн жазуучулук парзым деп эсептейм!

Бирок келгиле, республикалык мезгилдүү басма сөздүн беттерин үстүртөн барактап чыгалы. Гезиттер менен журналдардын материалдары кургактык, окшоштук, көбүнчө ийгиликтерди көрсөтүү менен айырмаланып турат. Мактануу жана өзүн-өзү мактоо. Бул өзгөчө башка элге даректелгенде биз калпагыбызды асманга ыргытып, кол чабуулар ого бетер катуу чыгат. Анын тескерисинче, эне тилдин тазалыгы жана байлыгы жөнүндө, кыргыз элинин тарыхый мурасына аяр, камкор мамиле жасоо тууралуу айтып көр. Ага ошо замат «улутчул» деген жарлык тагылып, ал эми мактоолорго кол чаап жаткандардын жүздөрү ошол замат мостоё түшөт! Ал дагы аз! Мындан кийин, эреже катары, батынган «улутчулду» жаманатты кылууга милдеттүү. Мындай учурларда жаштардын сөздөрүнө өзгөчө артыкчылык берилет.

Өз элибиздин тили, маданияты, тарыхы жөнүндө айтуу менен биз баарынан мурда эл достугу тууралуу эске алабыз. Башка элдерге таандык бардык жактарды жана сапаттарды таанып-билүү мерчемин боюнча биз аларды ого бетер сыйлап жана баалай баштайбыз. Анын тескерисинче кыргыз эли топтогон баалуулуктарды андап түшүнүүнүн мерчемин боюнча бизди көбүрөөк сыйлай башташат. Демек, тең укуктуу таануу жана тең укуктуу сыйлоо чоң жана бекем достукка эшик ачат.

Достук эки тарап тең бири-бирин ак ниет сыйлаган кезде гана бекемделет. Ал эми бизде бул жок... «Аркасында...» деп биз үнүбүздүн жетишинче орус тилин, маданиятын, элин көкөлөтө мактайбыз. Ошол эле убакта орус жолдоштордун төмөнкүдөй үндөрү угулбайт: «Аша чаап кетпегиле! Биз силер тарабынан түзүлгөн жакшы нерселерди билүүгө

милдеттүүбүз!» Алардын көпчүлүгү жогортон кароого көнүп калганда кантип ушуну айта же ойлой алмаксың?

Жогоруда көрсөтүлгөн багыт боюнча, жада калса, окумуштуулардын арасынан да кыргыз тили – өтө өркүндөбөгөн тил деп эсептегендер пайда болду. Анткени ал кыргыздарга гана таандык, бул тилде китептер аз жазылып, гезит-журналдар аз басып чыгарылып, теле- жана радиоберүүлөр аз жүргүзүлөт. Алардын арасында бир, баарына түшүнүктүү орус тилин билүү жетиштүү деп эсептегендер аз эмес.

Райондордон баштап республикага чейинки мекемелердин жетекчилери орус тилин билбеген карылардын каттарына көпчүлүк учурларда орусча жооп беришет. Баяндамаларда демейде китептер, гезиттер жана журналдар бизде зор нускалар менен чыгып жаткандыгы мактоого алынат. Бул сөзсүз кубанычтуу нерсе. Бирок эне тилдин тазалыгы, байлыгы жана тактыгы жөнүндө сөз болгон кезде биз эми аяр мамиле жасоону талап кылабыз. Мындай мамиле - эне тилин жана адабиятын этибарга албоонун далили.

Шовинисттик багыттын көрүнүшү байкалган кезде биз мындай дейбиз: «Орус тили - биздин экинчи эне тилибиз». «Биз Пушкин, Тургенев жана Ленин сүйлөгөн тилди билүүгө милдеттүүбүз!» Пушкин да, Тургенев да, Ленин да өздөрү билгендиги үчүн гана орус тили улуу, кубаттуу экендигин качан далилдөөгө аракет кылган? Андан ары, экинчи эне тил жөнүндөгү терминдин өзү иликтене элек, анткени ал боюнча ой жүгүрткөн тил - эне тили деп эсептелет, ал эми мындай тил бирөө гана – бул түшүнүктөрдүн тили, анткени ар кандай тилдин ар бир сөзүнүн артында белгилүү бир түшүнүк турат.

Акыркы жылдарда айрым сөздөргө жабышуу, көркөм чыгармаларга негизсиз шек саноолор өзгөчө күчөдү. Социалисттик маданиятты өнүктүрүү үчүн көп күч жумшаган жана жумшап жаткан чы-

гармачыл кызматкерлерге карата ишеним ушундай болууга тийиши? Маданиятка, адабиятка, искусствого, тарыхка карата мындай мамиле ашыкча такыбалыктын жана өзүн-өзү сактоонун натыйжасы болуп саналгандыгын айта кетүү туура.

Биздин Фрунзе шаарыбыз республиканын при индустриялык борборуна айланды. Кичи райондор тоо этегине жетип калды. Барган сайын көбүрөөк үй-бүлөлөр ыңгайлуулуктары бар квартираларга көчүп кирүүдө. Бул өтө кубанычтуу! Бирок курулган кичи райондорго көз чаптырыңызчы? Алар эгиздей окшош. Аларды шаарга алгачкы жолу келген адам гана эмес, ошол жерде жашагандар үчүн да айырмалоо кыйын.

Адамды чөйрө, адамдардын ортосундагы түздөнтүз мамилелер гана эмес, курчап турган нерселердин чөйрөсү тарбиялайт. Ошондуктан үйлөр, кичи райондор, шаар жакшынакай болууга тийиш. Бозомтук, эптеп жасалгаланган жансыз үйлөр адамдарга терс таасирин тийгизет. Азыр бизге чет өлкөлөрдөн делегациялар көп келип, борборубузга досторубуз жана дос эместер келет. Бирок кандай аракеттенсек да өз архитектурабыздын өксүгүн эч кандай килемдер менен жашырып-жаба албайбыз.

Чет өлкөлүк делегациялар гана эмес, биздин башка республикалардан келгендер, биринчи кезекте шаардын түрүнө, анын тургундарынын түрүнө көз кырын салат.

– Биз кайда туш болдук? – Кыргыздар кайда? – деп сурашат. Бул чет өлкөлүк меймандардын мыйгыгынан күлүүсүнө алып келет. «Орустар азиаттарды басып алды», – деп ошолор кыйкырып жаткандыгы жалганбы? Мындай имишти жайылтууда мурда, алар биздин көчөлөргө, республиканын Илимдер академиясы сыяктуу зор имараттарга көңүл бурат.

Жок, биз адамдардын биримдигин, бири-бирин өз ара сыйлаган шартта, өз ара түшүнүшкөн жана ар бир тараптын жашоосундагы мыкты нерселер-

ди даңктаган шартта гана адамдардын биримдигин чындай алабыз. Тараптардын бирин ашыкча мактоо, экинчи тарапты этибарга албоо, орду толгус кемчиликтерге алып келе тургандыгын турмуш көрсөтүүдө. Биз орус тилин үйрөнүшүбүздү турмуштун өзү талап кылууда. Бирок мындай үйрөнүү эне тилин кемсинтүүнүн эсебинен жүрбөөгө тийиш. Орус тилин билүүнү тажаткан ураанга айландыруунун кереги жок! Бардык тилдердей эле биздин тил да билимдерге карата кеңири жол ачууга кудурети жетет. Эне тилин билбөө - өз элинин маданий мурастарынан айрылуу дегендикти билдирери бизге азыр даана болууда.

Бүгүнкү күндүн саясатына карата илимий, чыныгы илимий жана чыныгы тарыхый мамилени талап кылган маанилүү жана терең проблемаларды бир нерсеге жалгаштырууга болбойт. Мындай мамиле талантты басынтып, демилгенин демин кысат. Ал душмандардын чырагына май тамызгандыгы, доско оорчулук келтиргендиги баарынан кайгылуу. Элдердин ортосундагы достукка жарака келтирет. Мындай зыяндуу көрүнүштөр жөнүндө ачык жазуунун туура экендиги мына ошондуктан келип чыккан.

1972-жылдын сентябры,

Түгөлбай Сыдыкбеков».

Кыргыз тилинин жана кыргыз маданиятынын тарыхы боюнча романчынын Кыргызстандын жетекчилигине жазган каттары менен кайрылуулары республиканын Жазуучулар союзунда дайыма талкууланып турган. Аны ачык колдой албаса да, кыргыз адабиятынын аксакал жазуучусунун бушайман болуулары менен көпчүлүк макул болушкан. Кээ бирөөлөр, адабият жаатында кыргыздардан биринчилерден болуп 1949-жылы Сталин сыйлыгын алган Сыдыкбеков баяндагандай, баары эле жаман эмес деп ойлошкон. Калгандары маданият,

тилдик курулуш чөйрөсүндө партиянын саясаты негизинен туура деп терең ишенишкен. Алардын арасында адабият боюнча өзүнүн калемдешинин чыгармачылыгына зор урмат менен мамиле жасаган Чыңгыз Айтматов да бар эле. Ошондой талкуулоолордун биринде Чыңгыз Айтматов мындай деген: «Ар ким БКга кайрылууга укуктуу. Айрым жолдоштор мындай катты жазуунун өзү кылмыш, саясий бышып жетилбегендик дегенге басым жасайт. Кеп кат жазууда эмес, кеп козголгон проблемаларды түшүнүүдө, ой жүгүртүүлөрдүн жана көз караштардын тенденциясында. Партиялык багыттан адашып, Сыдыкбековдун биздин элдин маанилүү маданий жана улуттук проблемаларын тескери түшүнгөндүгү өтө өкүнүчтүү. Бул туура эмес. Тилдерди бири-бирине каршы коюуга Сиздин кандай акыңыз бар! Эгерде кыргыз тилин өнүктүрүүдө же аны пайдаланууда кандайдыр бир кемчиликтер болсо, буга орус тили күнөөлүүбү? Анын тескерисинче, орус тили кыргыз тилине биздин маданиятыбызга, анын философиялык мазмунуна өтө чоң, өтө прогрессивдүү таасир көрсөттү. Бул талашсыз. Эгерде бул мүмкүнчүлүктөрдү пайдалана албасак, анда өзүбүз күнөөлүүбүз. Азыркы тарыхый шарттарда биздин социалисттик интернационал коомдо менимче улуттук тилдердин өнүгүүсүнүн негизги жолу эки тилди билүү болуп саналат. Башкача айтканда, эки тилди бирдей билүү. Мен бул ойду эбактан бери айтып жүрөм. Ташкентте Азия жана Африка жазуучуларынын эл аралык конференциясында мен атайын билдирүү жасагам. Көпчүлүк аны жактыруу менен кабылдаган. Орус тили биз үчүн жалпы тил болгон. Ошол бойдон калат, башкача болушу мүмкүн эмес. Ошондуктан, биз ушул кезден тартып, жалпы иш катары эки тилдүүлүккө өтүүгө тийишпиз, мен буга ишенем»¹.

¹ Усубалиев Т. Надо знать прошлое, чтобы не ошибаться в будущем. - Бишкек: «Шам», 1996. - 2-т. - 274-275-беттер.

Талкуулоонун дээрлик бардык катышуучулары тил маселеси, орус жана кыргыз элдеринин өз ара мамилелери боюнча ошондой эле пикирде болушкан. Ал эми Турдакун Усубалиев орус тили маселеси боюнча өз пикиринде дайыма бекем турган: «Сыдыкбековдун бардык каалоосуна карабастан, орус тили Кыргызстандын көчөлөрүндө угулуусун токтотуп калган жок. Жакында токтотуп калары күмөн. Анткени, кыргыздар орустар менен эле эмес, кыргыз тилин түшүнгөндөй үзүл-кесил түшүнүүгө милдеттүү болбогон башка улуттардын өкүлдөрү менен сүйлөшүүгө кыйын болуп калганда, жакынкы убакта орус тилине төп келген ордун басуучуну алдын ала көрбөй турамын».

Бул жерден кыргыз адабиятынын аксакалын чынында эле өтө катуу таарынткан бир өкүнүчтүү эпизодду эске сала кетүү керек. Кептин баары анын 60 жылдыгынын урматына бийлик аны болгону Кыргыз ССР Жогорку Советинин Ардак грамотасы менен сыйлашкандыгында. Кыргыз жазма адабиятынын баштоочуларынын бирин – Сталиндик сыйлыктын ээсин, тирүү классикти грамота менен, башкача айтканда, эч качан жогору бааланбаган, сыйлыктын эң жөнөкөй түрү менен куттуктоону чегишкен. Бул кез көптөгөн ийкемдүү жан бактылар ордендерди жана мамлекеттик башка жогорку сыйлыктарды кадыресе алып жаткан кез болчу.

Мындай каргашалуу сыйлоонун тарыхы төмөнкүдөй. Жетекчилик классиктин, ал кезде боло жүргөндөй, мааракесине байланыштуу сөзсүз орден же кандайдыр бир наам менен сыйлоо керек экендигин эң сонун түшүнгөн. Маселе Москвада болгон, жогорку даражадагы сыйлык болсо, анда ал Кремлдин өзүндө гана чечилген.

Кремлдин кабинеттери боюнча өзүнүн кезектеги кыдыруусун Усубалиев мындай деп баяндайт: «1972-жылдын майында Түгөлбай Сыдыкбеков 60 жашка толду, бул албетте, жазуучунун жапшоо тур-

мушундагы маанилүү дата. Биз бул мааракелик дата тиешелүү түрдө белгиленишин каалаганбыз. Бул маселе БКнын бюросунда коллегиялдуу каралган. Бюронун мүчөлөрү жана мүчөлүккө талапкерлер пикир алмаштык. Ар кандай көз караштар айтылды: Айрым жолдоштор жазуучунун кыргыз совет адабиятын өнүктүрүүдөгү сиңирген эмгегин эске алып, аны союздук сыйлыкка көрсөтүү керек депти. Ал эми башкалары анын акыркы жылдагы олку-солку жүрүм-турумун белгилеп, мындай сунуштун максатка ылайыктуулугуна карата шек санагандыгын билдиришти. Баары бир бюро мүчөлөрү жана мүчөлүккө талапкерлердин көпчүлүгү жазуучунун мааракесин өкмөттүк сыйлык менен белгилөө өтүнүчү менен КПСС БКга кайрылууну сунуш кылышты. БКнын бюросу бул маселени борбордо сүйлөшүүнү мага тапшырды. Мен Москвада КПСС БКнын катчысы А. Сусловдун деңгээлинде биздин өтүнүчүбүздү баяндадым. Ал мени ошол замат кескин токтотту. Маектепүүнүн мазмунун эске тутуу боюнча баяндап берем.

— Жолдош Усубалиев, — деди ал — сиздин сунушуңузду мен колдой албайм. БКнын идеологиялык бөлүмүнүн пикири да ушундай. Биз жазуучу Сыдыкбековду жакшы билебиз. БКнын бөлүмүндө анын акыркы жылдарда сүйлөгөн сөздөрүнүн жана каттарынын тексттери бар. Ал улуттук тилди коргоо шылтоосу менен орус тилине түкүрүп, анын улуттар аралык байланышуу катары маанисин таптакыр жокко чыгарат, республиканын орус тилдүү калкына каршы сүйлөйт, ошондой эле республикада орус тилдүү калктын жашашын улут катары кыргыз элинин жашоосу жана андан ары өнүгүүсү үчүн коркунуч катары баалайт. Кыргыздардын кызыкчылыктары кемсинтилип жаткандай деп эсептейт. Орус тили кыргыз элинин турмушунда маанилүү роль ойнобойбу, орус тилдүү калк кыргыздар менен бирге республиканын жаратмандык

ишине активдүү катышпайбы? Бул адам жөнүндө андан ары айтпай эле коюңуз. Ал жөнүндө мага БКнын бөлүмдөрү кеңири маалымдаган, алардын справкасын окугам. Жазуучу Сыдыкбеков өзүн туура эмес алып жүрөт. Анын бузуку оозеки жана басма сөздөгү пикирлери менен каттары адамдарга, өзгөчө жаштарга бузуку таасир көрсөтөт. Союздук Өкмөттүк сыйлык менен сыйлоо маңызы боюнча анын улуттар аралык мамилелер жөнүндө, улуттук республикалардагы орус тилинин ролу жөнүндө терең ката пикирлерин БК тарабынан колдоо дегенди билдирмек. Биздин пикирибиз бекем, биз силердин сунушуңарды колдобойбуз, – деп кескин айтты БКнын катчысы».

«Сыдыкбеков жөнүндө маселени оң чечүүгө жетишүүнүн аракетин мен муну менен эле токтоткон жокмун, – деп улантат Усубалиев. – Адам катары, бизге деле өзгөчө жагымдуу болбогон менен, кеп жазуучу Сыдыкбеков жөнүндө гана эмес болуп жатканын мен жакшы түшүнгөм. Биз кыргыз совет адабиятынын беделди жөнүндө ойлогонбуз. Мен СССР Жазуучулар союзунун жетекчилиги менен жолугуштум жана биздин сунушту колдоону өтүндүм. Союздун жетекчилиги Сыдыкбековдун жүрүм-туруму бизге эбактан бери белгилүү. Бизди бир нерсе таң калтырат. Чыгармалары орус тилинин аркасында союздун элдери менен чет өлкөлөрдө окулган жазуучу өз республикасында орус тилин окутуунун ашынган каршылашы болуп калганы. Айтмакчы, бир дагы улуттук жазуучу орус тилинде Сыдыкбековдой начар сүйлөбөйт, андан ары бизге белгилүү болгондой, СССРдин мамлекеттик сыйлыгына татыктуу болгон «Биздин замандын киши-лери» аттуу китебинен кийин союздук масштабда окурмандардын көңүлүн өтө бурган бир дагы ири чыгарманы жарата элек»¹. Ушинтип, кыргыз ро-

¹ Усубалиев Т. Надо знать прошлое, чтобы не ошибаться в будущем. – Бишкек: «Шам», 1996. – 2-т. – 249-б.

манчысы өкмөттүк сыйлыкка татыктуу болбой калган.

Ошентип кыргыз романчысына өкмөттүк сыйлык берилбеди. Аны жок дегенде, Кыргыз ССР Жогорку Советинин Ардак грамотасы менен сыйлоону чечишкен, бул албетте, жазуучуну мазактоо болгон. Кыргыз классигинин буга жообу да татыктуу жана дээрлик хрестоматиялык болгон. Ал грамотаны алуудан бир нече жыл расмий баш тарткан. Аземдик тапшырууга ар кандай үмүттү жоготкондо аны почта менен жиберүүнү чечишкен. Жазуучу дээрлик ойго келбеген тайманбастыкка барган: мамлекеттик сыйлыктын бандеролун алып, ал грамотаны башка конвертке салган жана бийликтин дарегине бир нече куйкум сөздөрдү жазып коюуну унутпастан, Жогорку Советтин дарегине кайра жиберген.

Түгөлбай Сыдыкбеков бактылуу адам болуп чыкты – ал Кыргызстандын эгемендик алуусуна чейин жашады жана кыргыз жазуучуларынын улуу муунунун эң ардактуусу жана сыйлуусу катары жерге берилди. Кыргызстандын көз карандысыздыгын Т. Сыдыкбеков татыктуу – кыйкырык-өкүрүксүз, бирок чочубастан, өзгөчө жаалданбастан кабыл алды. Көз карандысыз Кыргызстандын алгачкы Президентин шайлаган кезде Аскар Акаевге бата берүүгө ал гана татыктуу деп эсептешти.

Дайым болуп жүргөндөй, убакыт бардыгын өз ордуна койду. Азыркы кыргыздар өлкөнүн Эл Баатыры жана «Ак шумкар» орденинин ээси болуп калган Кыргызстандын көп жылдык жана өтө ыйгиликтүү жетекчиси Усубалиевди да, ошондой эле Кыргызстандын Эл Баатыры, республиканын ошондой эле орденинин ээси Сыдыкбековду да бирдей сыйлашат.

Кыргыздарга филармониянын жана органдын кереги эмне?

Моюнда сыйыртмак тургандагы жооптор

Саясий мансабынын узакка созулган мезгилдинде Турдакун Усубалиевдин өтө көп көңүл чөгүүлөрү болгон, бирок ал жашаган бактылуу мүнөттөр, күндөр жана жылдар баары бир андан ашып түшкөн. Каптак менен айрым капага салган учурлары ушунчалык катуу тийип, жагымсыз болгондуктан, алар анын ден соолугуна таасирин тийгизип, адамдык басынуусуна жана чачтарынын агаруусуна алып келген. Кептин баары ар бир эле адам башка адамдар үчүн өзү жасаган жакшы иштери үчүн ыраазычылыкка татып же ырахмат айткан сөздөрдү уккусу келгендигинде эмеспи. Ал эми Усубалиевге мындай жылуу сөздөрдү угууга туура келген жок, баары тескерисинче болду. Ооба, ал кызматын таштап кетүүгө мажбур болгондо анын артынан эч ким таш ыргытпады, наалат айткан жок, өлкөдөн кууп чыкпады, бирок тапшырылгандарды ашыкча аткаргандыгы үчүн, ашыкча жан үрөгөндүгү үчүн жаза алуу ал үчүн чынында эле өтө ызалуу болгон деп айткым келет. Бирок баарын прети менен айталы.

Турдакун Усубалиев абдан тырышчаак, тартипти бек кармаган жана өтө иреттүү адам болгон. Дегеле, анын узак жашоосунун жана өмүрүнүн акыркы күндөрүнө чейин акылынын туруктуугун сактап калуунун сыры – бул тартип жана ыргактуулук. Ал өзүнүн бул турмуштук принциптерин өмүрүнүн аягына чейин таштаган эмес.

Анын башкы сүйгөн нерсеси – иш, иш жана дагы бир жолу иш болуучу. Жумуш анын жашоого болгон кумарын жоготпоого көмөк берген. Анын балдары эске алгандай, атасынын жумуштан эрте келүүсү дайыма чоң жаңылык болгон. Алар анын маанайы жакшы же жаман экендигин дайыма эле туя алган эмес. Анткени ал өзүнүн маанайы үй-бүлөсүнө

кандайдыр бир таасир этишин эч качап каалабаган. Ал эми үй-бүлөсүн жанындай көргөн. Өзүнүн шектенүүлөрүн жана капаланткан жагдайлар тууралуу жубайы Гүлжаке Ниязалиева менен гана бөлүшкөн, ал аны сүйгөн жана сыйлаган, өзүнүн өмүрлүк жолдошун эң татыктуу деп эсептеген.

Ал эми кубанычтары жана кабатыр болуулары баары бир өзүнүн алдына, республиканын алдына койгон пландар менен байланыштуу болгон. Пландары дайыма көбөйүп, өсүп турган. Анткени ошол жылдарда жалпысынан өлкө жава анын курамында Кыргыз Республикасы ургаалдуу өнүккөн. 1960–70-жылдарда СССР бардык жагынан алганда өзүнүн эң ийгиликтүү жылдарын башынан кечирип жаткан. Кыргызстандын экономикалык өнүгүүсүнүн билермандарынын бири академик Т. Койчуев жазгандай: «Өндүрүштүк дараметтин салмактуу топтолушу сапаттык жана сандык жактан алганда 1961–1985-жылдарга туура келет. Жалпысынан бул 25 жылдык мезгилде Кыргыз ССРинин экономикалык жана социалдык өнүгүүсүнүн эң маанилүү көрсөткүчтөрү боюнча жогорудоо камсыз кылынган. Республиканын экономикалык өсүшүнүн натыйжалуулугу көп жагынан эл чарбасынын чечүүчү тармагы болгон өнөр жайдын өнүгүшү менен аныкталган. Республиканын бүгүнкү күндөгү өнөр жайлык жүзү иш жүзүндө дал ошол 1961–1985-жылдарда ири өндүрүштүк кубаттуулуктарды пайдаланууга киргизүүнүн натыйжасында калыптанган. Бул мезгилдин ичинде республиканын коомдук өндүрүшүнүн жана анын өнөр жайынын жаңы түзүмүн аныктаган өнөр жай объектилери – машина жасоонун, түстүү металлургиянын, электр энергетикасынын, курулуш материалдар өнөр жайынын, тамак-аш жана жеңил өнөр жайынын өнөр жайлык объектилеринин курулушу жана пайдаланууга киргизилиши болгон»¹.

¹ Усубалиев Т. О нашем времени и о делах моей жизни. - Бишкек, 2003. - 451-б.

Ошол жылдардагы республиканын жаңы жетекчиси Турдакун Усубалиев бүткүл советтик өлкөнүн өнүгүшүнө, башка республикалардын өсүшүнүн негизги түрлөрүнө, багыттарына кунт коё көз салган жана мындай ургаалдуу өнүгүүнүн белгилеринин бири - көпчүлүк республикалык, крайлык жана облустук борборлорду кайра куруу болгон. Баарынан мурда Бүткүл дүйнөлүк олимпиада оюндарына байланыштуу жана Бүткүл «социалисттик» лагердин күзгүсү катары Москва кайра жаңыдан курулуу менен көрктөнө баштаган. Буга эч ким каршы болгон эмес, анын тескерисинче баары кубанган жана сыймыктанган. Башка жагынан алганда союздук республикалардын жетекчилери акчалар баарынан мурда кайда агып жаткандыгын жана жалпы бюджеттен өз пайдасына ким көбүрөөк жана тезирээк алып жаткандыгын баары бир эсептешкен жана кунт коюп талдашкан. Балким, мурда СССР кедей болгон кезде мындай үңүлүп жана кызыгып кароо болбогон чыгар. Бирок жер-жерлерде, анын ичинде союздук республикалардын экономикаларында өсүү көбөйгөн, өскөн сайын маданий муктаждыктар пайда болгон. Ошондуктан кезектеги беш жылдыкты жети жылдыкты пландоодо республиканын жетекчилери өз кызыкчылыктарын уу-дуу менен алдыга жылдырып, өз экономикаларын инвестициялоого бюджеттен жана союздук акчадан көбүрөөк алууга аракеттенип, борбордук мекемелерди жигердүү байырлашкан. Мисалы, Россия союздук федерациясынын өкмөттүк имараты болот деп арналган Москвалык Ак үй деп аталган имарат курулуп жаткан кезде республикалык жетекчилердин көбү Красная Преснянын жээгиндеги заңкайган үйдөй эле ак таштуу бараандуу курулмаларды өздөрүндө да куруу жөнүндө ойлоно башташкан жана курушкан. Киевдеги, Тбилисидеги, Алматыдагы, Бакудагы өкмөт үйлөрү ошентип пайда болгон. Мындай

ой Усубалиевде да болгондугун болжолдоо кыйын эмес.

Андан калса, 1960-жылдардагы Фрунзе - Союздун жакшы курулбаган шаарларынын бири эле. Турак-үйлөр жетиштүү жана активдүү курулуп жатканы чын. Бирок Алматыда же Бакуда пайда болгон бараандуу жана кымбат турган имараттар иш жүзүндө жок болчу. Бараандуу курулмаларды айтпаганда да шаардын өзү кадимки россиялык облустардын борборлоруна окшош эле. Эскерүүлөрүнүн биринде Усубалиев мындай деп жазат: «Мен партиянын Фрунзе шааркомунун биринчи катчысы болуп калганда кара «Волга» бөлүп беришкен жана мен аны менен шаардын көчөлөрүн, өнөр жай ишканаларын кыдырып, бир сөз менен айтканда, бара турган жерлерге баргам. Бир жолу шааркомго кайтып келе жатып, менин кызматтык терезелеримден кароого мажбур болгон жер төлөлөрдүн тургундары машинаны токтотуп, минтип кыйкыра башташты: «Эй катчы, токто, биз кандай шарттарда жашап жатканыбызды кара...». Албетте токтодум, сүйлөштүк. Мен жаңы шаар жөнүндө, өз борборубузду толук кайра конструкциялоо жөнүндө өз кыялымды, балким, ошондо биринчи айткан болушум керек. Азыр буга ишенүү кыйын, бирок, анда жада калса борбордук канализация да болгон эмес. Эң маанилүү имараттарда, шааркомдо да жергиликтүү канализация болгон. Бирок улам-улам иштен чыгып калчу, ал эми көпчүлүк учурда шаарды канализациянын «кереметтери» каптап турчу. Аны эске салгым келбейт. Бир жолу атактуу артист бизге мейман болуп келип калды, биз аны жакшылап тосуп алдык – ушунчалык кубангандыктан, бүгүнкү күндөгү борбордук аянттын районунда жайгашкан мейманканага жайгаштырдык, ал эми мейманканада «ыңгайлуулуктар» болгондугу түшүнүктүү. Ошол «ыңгайлуулуктар» баарын жокко чыгарды. Артист аларды көрүү менен ошол эле жерден артка,

үйүнө, Москвага жөнөп кетти. Азыр бул жөнүндө эске салуу күлкү келерлик. Эмне кыла алмаксың?»¹

Ошентип Кыргызстан КП БКнын Биринчи катчысы шаарды кайра курууга батынды. Республика ал кезде мурдагыдай «тилемчи эмес» болчу. Өлкөнүн казынасына өтө олуттуу салым кошуп, союздук экономикалык байланыштын ажырата алгыс тутуму болуп калган. Эми Кыргызстан жалпы союздук рынокко көптөгөн продукцияларды жөнөтүп турган. Урандан жана эталондук сурьмадан сымапка чейинки, пахтаны, тамекини, жүндү, этти, сүттү жана башкаларды өндүрүүдөн баштап, эң маанилүү стратегиялык чийки заттардын түрлөрүн камдап бергендиги тууралуу арбын кеп кылууга болор эле. 80-жылдардын ортосуна карата Кыргызстан жалпы союздук энергетика тармагында болуу менен арзан гидроэнергетиканын эң маанилүү жөнөтүүчүсүнө айланган. Ошондуктан, эгерде Усубалиев шаарды кайра куруу жөнүндө кыялданса же жалпы союздук таттуу нандан бюджеттик ассигнованиелердин олуттуу кесимин талап кылса, анда бул үчүн негиздүү жүйө жана салмактуу себеп бар эле.

Шаарды кайра куруу боюнча иш жогоруда аталгандай «ыңгайлуулуктардан», б.а. борбордук канализацияны куруудан, өлкөнүн борбордук көчөлөрүн оңдоодон, генпланын иштеп чыгуудан, андан кийин турак-жай, мектептерди жана бала бакчаларын куруудан башталган. Баары эле ошол замат жасала койгон жок, бирок иш кыйла активдешти. Улуттук филармониянын, цирктин, кыргыз жана орус академиялык театрларынын имараттары, бир катар жогорку окуу жайларынын имараттары ж.б. жөнүндө айтпаганда да, Фрунзени кайра куруудагы Усубалиевдин башкы жетишкендигинин туу чокусу – баш калаанын тарыхый борбору болуп калган.

Ал стратегиялык маанилүү объектилерди, маданият жана илим имараттарын курууга киришкен-

¹ <http://www.msn.kg/showwin.php?type=newsportal&id=4527>

де баары оңойго турдубу? Албетте, жок. Биринчи катчы бир жолу филармония куруу жана ага жакшы орган орнотуу жөнүндө идеяга Кыргызстандын Кремлдеги иш көзөмөлчүлөрүнүн бири кандай жооп бергендигин кыжырдануу менен да, мыскылдоо менен да айткан. «Филармониябы? Эмне кереги бар? Анан калса органбы... Силерге кыргыздарга мунун эмне кереги бар экенин айтыңызчы.» Суроо ушунчалык тике, жан кашайгыдай болгондуктан, Усубалиев адегенде, жада калса өзүн жоготуп койгон. Бирок баары бир ачуусун баскан. Эгер Кремлдеги буга окшогон дөөгүрсүгөн аткаминерлер Фрунзеде опера жана балет театрын куруу тууралуу сунушун ошентип шылдыңга алса, аларга Исхак Раззаков кандай жооп берерлигин элестетүү кыйын... Бул согуштан кийинки жылдар болгон. Усубалиев кайрадан күчүнүн жана сыпайылыгынын жетишинче сылыктык менен республикада Москвадан келген артисттерди кабыл алуу, маанилүү маданий иш-чараларды өткөрүү үчүн учурга шайкеш имараттарды курууга муктаждык өтө зор экендигин түшүндүргөн. Региондогу коңшулардын дээрлик бардыгы, Кавказдын ары жагындагы жана Балтика боюндагы республикалар мындай курулмаларды эбак курган деп кошумчалаган.

Анан калса, музыканын берилген күйөрманы болгон ал Фрунзеде филармония курууну өтө кыялданган. Мындай сабырдуу, ичимтап Усубалиев сыяктуу адам кыялкеч болгондугу кыйла акылга сыярлык эмес болуп көрүнөрү чын. Бирок ал ошондой болгон. Ал мындай деп жазат: «Филармония жөнүндө өтө кыялдангам, ал кыялды көксөп, ал үчүн баарына жан үрөгөм. Филармониянын айланасында эмнелер турарлыгы жөнүндө да ойлонгом. Шаарды куруунун башкы планы биздин көп күчүбүздү алган, бирок аны баштоо керек болчу. Анткени ал убакка чейин борбордо ар кайсы министрлик өзүнүн имаратын өзү билгендей кура башта-

ган. Эгер ошондой деп айтуу туура болсо, анда шаардын архитектуралык чечилиши кызыктуу же анча кызыктуу эмес айрым имараттардын төбөлөрү уңкул-чуңкул саздуу жерден шоңшоюп жогору чыгып тургандыгын элестеткен деп айтууга болот. Москвага отуз адам барып, алар биздин өкүлчүлүктө 4 ай жашап, бирок долбоор жасалган. Архитектор Печёнкин алардын үстүнөн иштеген. Кийин ал өзү таң калган: «Мындай имарат Башкыстанда 18 жылда курулган, аны куруунун ченеми 10 жылга созулууга тийиш болгон. Ал эми силер 5 жылда куруп салдыңар! Ал эми спорт сарайын курууга канча күч жумшалды дейсиң... Анын залы бөтөнчө, 3000 орунга эсептелген жана конструкциясы өзгөчө, анын үстүнө анын үстүндө инженер Кочнев иштеген, бирок, жасалган иш кынтыксыз болушу үчүн биз Уралдан дагы бир профессорду чакырганбыз, ал имараттын ар бир сантиметр жерине түшүүчү салмакты эсептеп чыккан.»

Бирок, Усубалиев: «Силерге, кыргыздарга, органдын кереги эмне?» - деген кыйды жоопту эч качан эсинен чыгарган эмес. Ал кыйды жооп бекер эмес эле. Анда СССРдин ири жана көп тажрыйбалуу партиялык ишмерлерин олуттуу чочуткан жана кабатыр кылган нерсе катылып жаткан. Бул капысынан айтылган москвалык типтүү аткаминердин кыйды кебинен империялык өткөндүн дагы эле жок боло элек саркынды ойлору камтылып, жашоонун чындыгынан четте калган жана чоң Союздун бирдиктүү турмушун сезбеген үн угулуп турган. Башка бир жагынан алганда союздук республикалар, өзгөчө «чет-жакалар» деп аталгандар, Россиянын жигердүү алга жылуусуна кедерги болуп жаткан имиш деген каргашалуу ынаным Кремлге да кирип калган. «Улуу жана кубаттуу» тил жөнүндө, улуу жана кубаттуу орус эли жөнүндө, Москва жөнүндө, жеңилгис улуу держава жөнүндө гезит-журналдардан, телекөрсөтүүдөн дайыма айта берүү алардын

аң сезиминде улуу орус шовинизмин купуя ойготуу менен супердержаванын офисинде олтургандардын көпчүлүгүнүн башын айланткан көрүнөт. Алар бир ирет: «Адамдардын бир туугандыгы жөнүндө жана бүткүл дүйнөлүк нерселерге, бүткүл адамзаттык-бир туугандык биригүүгө орус жүрөгү, балким, бардык элдерден ашыкча арналгандыгы жана анын издери биздин тарыхыбызда, биздин эң дараметтүү адамдарда, Пушкиндин көркөм даанышмандыгында көрүнүп турат», - деп айткан даанышман Достоевский сыяктууларды, өз классиктерин эч качан окуган эмес. Тилекке каршы, бул алааматтын башталышы, СССРди негиздеген-аталары ант катары айтып жана кайталап келгендер жөнүндөгү баалуулуктарга терең көңүл кайт болуунун негизи болгон.

Бул көңүл кайт болуу жада калса биздин китептин кейипкери сыяктуу берилген жана ынанымдуу партиячылдын сөздөрүнөн да угулуп турат, андан «шовинизм», «империячылдык» же «мазакталгандар жана кемсинтилгендер» деген мүнөздөмөлөрдү күтүү өтө кыйын. Бирок бул саптардын авторуна Усубалиев гана эмес, болжолу республикалардын башка башчылары тарабынан башынан кечирген Кремлдин жана Эски аяптын жогорку кабинеттеринде дал ошол кайт болуулардан жана кемсинүүлөрдөн тартып, улуу өлкөнүн ички, руханий ыдыроосу башталган сыяктуу көрүнөт. Усубалиев мындай деп эскерет: «1985-жылдын ортосунда мен Москвада болгон кезде БКнын жогорку кызматтагы партаппаратчысынын бири мени опузалап кирди. Жогору жакка чакыруу менен ал республиканын БКсынын жана өкмөтүнүн имараты өтө кымбат материалдар менен тышталгандыгына кыжырлана баштады. «Өз шаарыңарды ак мрамар таштуу кылгыңар келеби?» - дегендик анып жинденүүсүнүн жүйөсү болду. Өкмөт үйүн, аны азыр алде «Ак үй» деп аташат, эч кандай «өзүм билем-

дик» болбогонун кудай көрүп турат, бул үчүн мени бир нече ирет күнөөлөөгө аракеттенишкен. Менин ишиме көз салуучуларды социалдык кызыкчылыктар эмес, саясий дөөгүрсүү жетектеген деп ойлойм. Алар маселенин маңызына түшүнбөстөн, «кепелер», «ак сарайлар» деген сөздөрдү айта салып жатышты... Эгерде алардын көзүнө «ошол ак сарай» көрүнө калбаса, алар жада калса мага эмес, проблемаларга белгилүү бир мамиле аркылуу күрөш жүргүзүп, кандай далилдерди пайдалана ала тургандыгын билбейм».

Андан ары Биринчи катчы мындай деп улантат: «Ал убакта бул элге каршы кылмыш сыяктуу мүнөздөлгөн. Бирок биздин курулушка макул болбоонун фактысынын өзүнөн мен баарынан мурда империялык чет-жакаларда борбордогудан жакшы нерсе болушу керек эмес дегендей империялык дөөгүрсүүнү көрүп турам. Улуу француз жазуучусу Виктор Гюго: «Адамдын улуулугу анын бою менен ченелбегендей эле, элдин улуулугу да анын саны менен аныкталбайт», — демекчи, адамдын акыл-эстик өнүгүүсү жана адеп-ахлактык деңгээли гана аны аныктоочу жападан-жалгыз чен болуп саналат дегенди кезиктирдим. Мен аны менен толук макулмун».

Ошого карабастан, Турдакун Усубалиев өзү ойлогон эбегейсиз зор нерсени ишке ашырууга жетише алды. Фрунзе шаарынын борбордук бөлүгү толугу менен кайра курулду. Азыркы Тарых музейи (ошол кезде Ленин музейи деп аталган), жакшынакай филармония, борбордук китепкана, цирк, академиялык театрлар борбордун чыныгы сыймыгы, шаардын бирдиктүү архитектуралык ойлонуштурулган өзөгү болуп калды.

Бул ишти колго алып, Турдакун Усубалиев кандайдыр бир тыюу салынган чийиндерди же кандайдыр бир тыюу салууларды аттап кеткени чынбы? Балким, ал мунун эң зарыл экенин билип туруп

жасаган чыгар. Мындай мүмкүнчүлүк, ошол чийиндерден жана тыюу салынган нерселерден тартынбай аттап өтүү мүмкүнчүлүгү мындан кийин болбой турганын эч сонун аңдап сезген деп да ойлойм. Ал өзүнүн табияты, өзүнүн сезимтал саясий туюму менен жетекчилигинин мөөнөтү аяктап бара жаткандыгын, аны 70-80-жылдардын чегинде билгендей, Кремль ага түбөлүк оң саясий көз карашта болбостугун сезген. Кремлде генсектер биринин артынан бири көз жума бергендиги, ал эми улгайган жана оорукчал советтик жетекчилер республиканын ички чарбалык ишине өзгөчө кедерги боло албагандыгы оңдой берди болгон. Сталиндин кезиндегидей көз ирмебеген контроль да жок эле. Союздун субъектилеринин баарынын өз алдынчалыгы баары бир өсүп бара жаткан. Аны менен бирге эгемендүүлүккө берилүү, анын сөзсүз боло тургандыгын же зарылдыгын кыйла даана аңдап сезүү тымызын байкала баштаган. Союздун Конституциясында буга байланыштуу эмне жазылганын эч ким унуткан эмес.

Горбачевдук Кремлде Усубалиевди шаарды кайра кургандыгы үчүн жогору жакка чакырып, ал күнөөсүн мойнуна алуу менен, кол куушуруп ээлеген кызмат ордуна кетүү жөнүндө арыз жазууга кысым көрсөтө баштаганда, ал муюбай койгон. Анткени өз күнөөсүн сезген эмес. Баарын туура жасадым, республиканын мунун баарына мыйзамдуу укугу болгон деп эсептеген. Имарат өзгөчө зарыл болгондуктап жана КПСС БК менен СССР Министрлер Советинин макулдугу менен курулган деп жооп берген. Имаратты мрамарлап тыштоо экономикалык жактан пайдалуу экендигин түшүндүрүүгө аракеттенген. Сыртын шыбактоо тез-тез оңдоп-түзөөнү талап кылат. Ал эми тигиндей кылганда улам оңдоп-түзөөнүн зарылдыгы жок экендигин түшүндүргөн. Бул мрамар таштар ташып келинген эмес, жеринде өздөрү өндүргөн жана чоң өлчөмдө Москвага,

башка республикаларга жөнөтүлүп жаткан кыргыз мрамар ташы менен тышталгандыгын далилдеген. Москвадагы бир катар имараттар жана башка шаарлардагы көпчүлүк станциялардын метролору кыргыз мрамары менен тышталгандыгын айткан. Бирок эч нерсе чыккан эмес. Усубалиев жазгандай, жогорку кызматтагы адам өзүнүн жаалдуу сөздөрүн мындай деп бүтүргөн: «Кыргызстан - кичине, ал мындай имаратсыз эле жашай алат». Анда: «Өз республикамды мазактоого жол бергим келбеди жана ошондуктан сүйлөшүүнү кескин токтоттум, — деп жазат биздин китептин каарманы. — Акыркы укканым көрсөтүлгөн имараттардын сыртын жасалгалоо жана алардын аймагын көрктөндүрүү жөнүндө БКнын алдында расмий отчет берүүнү талап кылган КПСС БКнын катчысы Е.К. Лигачевдун көрсөтмөсүнө шилтеме жасоо болду» — деп жазат өз китебинде.

Бул долбоорлордун баары, жергиликтүү жетекчилердин кандайдыр бир пландар менен ойлорун өз алдынча ишке ашырууну каалоосу Кремлге жакпагандыгы кызык. Балким көнүмүш болгондор, балким бул көп тажрыйбалуу жана алчы-таасын жеген ишмерлердин акылында эмне бар экендигин баамдашкандык болгондор. Улуттук субъектилерге Москва негизинен республиканын чоңдугуна, алардын экономикалык өнүгүшүнө негизденип, ар кандай мамиле жасагандыгын эске алуу керек. Албетте, иш тааныштыксыз, жеке байланыштарсыз жана саясий эсеп-кысапсыз болгон эмес. Ошондуктан Кремль Ташкент, Алматы, Баку, Тбилиси, Киев сыяктуу борборлордо, андан калса гранит, мрамар, акиташ ж.б. сыяктуу баалуу курулуш материалдарын колдонуу менен буга окшогон өкмөттүк имараттарды жана маданият объектилерин курууга жан дили менен уруксат берген. Мрамар жана гранит үчүн Кыргызстанды ачык сындашкан, бирок Москвадагы россиялык Ак үй жөнүндө, анын курулу-

шуна чыгымдалган ондогон миллиондогон рублдар жөнүндө сөз болгондо бир добуштан дымып калышкан. Эмне үчүн? Бул суроого Усубалиев мындай деп жооп берет: «Россия Федерациясы чоң мамлекет, ал эми Кыргызстан — кичинекей, кечээги Россия империясынын колониясы болгондуктан, ошондой эле ага ак мрамар таш менен борбордук имараттарды тыштап көрктөндүрүүнү ага ким коюптур? Бул 5 жылга созулган сынды башка эч нерсе менен түшүндүрө албайм. Андан калса, өзүмдү эч качан күнөөлүү деп эсептеген эмесмин жана эсептебейм. Аны курууга катышканым үчүн бактылуумун. Эгемендүү Кыргыз Республикасынын мамлекеттик бийлиги жана парламенти бул татынакай имаратта иштеп жаткандыгына чын дилимден кубанам. Бул жерде башка мамлекеттердин башчыларын жана ишмерлерин кабыл алуу жүргүзүлүп, мамлекеттер аралык документтерге кол коюлат. Дүйнөдө өзүн сыйлаган бардык мамлекеттер баарынан мурда өз статусуна ылайык келген имараттын болушуна камкордук көрөт».

Усубалиевдин сөздөрүнөн улам саясатчылардын жаңы мууну аны барып турган партиячыл, советтик түзүлүштү нагыз сүйгөн тарапкери, жүгүнүүчүсүнө айлантып жана жада калса эгемендүүлүк жөнүндө ойдун дайыма каршылашы, кандайдыр бир улуттук өзүн-өзү таануу жөнүндө, кыргыз тили жөнүндө ойлобогон жетекчи катары сындап келген. Азыр биздеги өз алдынча эгемендүү мамлекет жөнүндө ойлор анда кандайча бышып жетилгендигин жана анда чыныгы мамлекетчилдик жаралгандыгын көрүп турабыз. КП БКнын Биринчи катчысына ачык кайрылып, аны «Фрунзе шаарынын башкы архитектору» деп айткан Чыңгыз Айтматовдун сөзү калетсиз чындык. Жазуучу нагыз чындыкты айткан.

In natura. Усубалиевдин саясий
көз караштары жана
турмуштук ынанымдары жөнүндө

Турдакун Усубалиевдин узак жана үзүрлүү саясий мансабынын үстүндө ойлонуп жатып, саясатта, ошондой эле турмушта да ынаным канчалык маанилүү экендиги жөнүндө тыянакка келбей коюуга болбойт. Идеялардагы, көз караштардагы, турмуштун негизги маселелериндеги негизги өзөк – ынанымдуулук. Ал адамга болуп көрбөгөндөй күч кошуп, берилгендикти жаратуу менен толкундатат жана ишке ашырууга багыттайт. Ансыз ар кандай жашоо бекер жана мазмунсуз болмок. Адамдык маанилүү жашоонун жана саясий мансаптын түзүүчүсү Усубалиевде ал абдан эрте калыптанып, иш жүзүндө өмүрүнүн акырына чейин коштоп жүргөндүгү, ага оңдой берди болду.

Ал коммунизмге толугу менен бекем ишенди. Марксизм менен ленинизмдин коомдук түзүлүш жана менчиктин түрлөрү жөнүндө окуулары ал үчүн дээрлик диндей эле болгон. Ал өзүнүн узак жашоосунда коммунизмдин белгилүү бир принциптерине жана өзгөргүс таңууланган нерселерине көп жолу шектенгендигине карабастан, ал өз өмүрүн саясий жана коомдук идеалдарды ишке ашырууга арнады. Ар бир маселе боюнча москвалык төбөлдөр менен азаптуу макулдашуулардан көп жолу көңүлү калып, салмагы оор советтик зор басымдын – бюрократтык конструкциясынын айрым нерселеринде өзүн жоготуп, көп жолу басынууну, ачууланууну, жаалданууну башынан кечирген. Эгерде мындай болсо эмне болмок деген сейрек ойлордун жана кыялдардын туткунунда капыстан калган учурлар да болгон... Ал бактылуу адам болгон, анткени ошол «эгерделерди» өз көзү менен көрдү жана алар менен 24 жыл жашады. Бирок бул кийинчерээк болот.

Турдакун Усубалиев алыскы советтик жылдарда өзү республиканын бийлигинин чокусунда турганда бир жолу Октябрь революциясына чейин кыргыздар дээрлик жапайы жашоо ыңгайын болбосо да, жарым-жартылай жапайы ыңгайын жүргүзгөн деген сөздөрдү айткан, кийин муну менен өзүнө солдон да, оңдон да асылгандарга жем таштаган. Бул сөздөрдү ал өзү ойлоп таппагандыгы, өзү жакшы көргөн В. И. Ленинден үзүндү келтиргендиги чын. Ал эми Ленин Совет бийлигинин алгачкы жылдарында жаңы большевиктик бийлик эмнени каалай тургандыгын баса көрсөтүү үчүн мындай деп айткан: «РСФСРдин картасына караңыздар, Саратовдон түштүккө карай, Оренбургдан жана Омскиден түндүккө карай, Томскиден ары ондогон сабаттуу жана маданий мамлекеттер баткыдай кучакка сыйбаган мейкиндиктер жатат. Бирок, ошол мейкиндиктерде патриархалдык, жарым-жартылай жапайылык жана чыныгы жапайылык өкүм сүрүүдө».

Чынында да 1921-жылы Владимир Ленин көрсөткөндөй эле калктар, анын ичинде орустар да билимдүүлүгү менен да, экономикалык өнүгүшү менен да башкалардан эч айырмаланган эмес. 30-жылдардагы Кыргызстандын алгачкы советтик жетекчилеринин бири Ж. Абдрахманов И. В. Сталинге жазган өзүнүн каттарынын биринде мындай деп белгилеген: «...Орто Азияда улуттук мамлекеттер бөлүнгөнгө чейин кыргыздарда өз эне тилиндеги китептер жана окуу китептери жөнүндө айтпаганда да, гезиттери дагы болгон эмес. Калктын 95 пайызы сабатсыз болгон. Алардын арасында жогорку билимдүү бир да адам, андан калса, калктын эң кедей катмарларынан чыккан даярдалган партиялык кадрлар жок.»¹

Турдакун Усубалиев Кыргызстандын бүткүл саясий жана социалдык экономикалык өңүтүн Совет

¹ Абдрахманов Ю. 1916. Дневники. Письма Сталину. – Ф.: «Кыргызстан», 1991. – 62-63-бб.

бийлиги өзгөрткөндүгүнөн эч качан шек санаган эмес. Ал эми Лениндин империянын улуттук чек жакаларынын тургундарынын жапайы же жарым жартылай жапайы жашоо ыңгайы жөнүндө сөздөрү советтик форматтагы социализм бүткүл Орто Азия регионунан, анын ичинде Кыргызстанга чыныгы саясий-экономикалык кайра жаралууну алып келди деген ойду бекемдөө үчүн идеяны жакшыраак түшүндүрүүгө гана керек болгон.

XIX кылымда бүткүл Орто Азияда күчөп бара жаткан демографиялык төмөндөө, социалдык жана башкаруучулук кризис абалында терең деградациялык абал болгондугу факт. Байыркы убактан бери мураска калган жана администрациялык реформалар менен жаңылануулар жагдайында таптакыр олуттуу өзгөрбөгөн хандыктар деп аталгандар, хан тактысы үчүн ички кармашуулар жана көмүскө күрөштөр менен коштолуп, ичинен ыдыраган. Натыйжада, карапайым адамдардын жашоосу эч жакшырбай, нааразылык көбөйгөн жана кандайдыр бир олуттуу экономика жөнүндө сөз болушу да мүмкүн эмес эле. Жашоо Россия тарабынан Орто Азия колонияга айландырылгандан кийин деле жакшырган эмес. Анткени империя регионду чийки зат берүүчү бөлүгү катары гана белгилеп, ал жерге Европадан башка геосаясий атаандаштарынын бирин да киргизбөө чечимин кабыл алуу менен, ага өз сарайынын арты катары мамиле жасаган. Орус бийликтеринде эч кандай социалдык программалар болгон эмес жана падышалык бийлик жергиликтүү калкты эмне кыларын жана анын көбөйүп бара жаткан көйгөйлөрүн кандай чечүүнү аныктай албаган. Жаңы шарттарда калк ошондой социалдык моралдык-психологиялык мүнөздөгү зор кыйынчылыктарды башынан кечирип жаткан. Бул Жети-Суунун – Кыргызстандын жана Түштүк Казакстандын семиз жерлери үчүн өзгөчө мүнөздүү болгон – XIX кылымдын аягында жана айрыкча XX кылымдын

башында Россиядан жери жок дыйкандардын агымы келген. Жер которуучулардын саны такай өскөн жана аларга жергиликтүү калктан тартып алынган мыкты жерлер берилип турган, ал эми жергиликтүү тургундар мезгилдүү гана шарттарда иштетилүүчү кыйла ыңгайсыз жана пайдасыз тоолуу же тоо этегиндеги үлүштөрдү иштетүүгө мажбур болгон. Жер которгондор бир катар салыктардан бошотулуп, аларга ар кандай коргонуу, анын ичинде куралдуу коргонууга уруксат берилип, жергиликтүү кыргыздарга андай шарттар таптакыр түзүлгөн эмес.

Өлкөнүн түпкү тургундары бүткүл Орто Азия регионунун элдериндей эле бара-бара өз жеринде экинчи сорттогулардан болуп калып, бул сөзсүз түрдө социалдык чыңалууну шарттап, ар кандай баш көтөрүүлөрдү, каршы чыгууларды, жада калса падышага каршы ири көтөрүлүштөрдү күчөткөн. Кезинде өтө каардуулук менен басылып, өзбектер менен кыргыздардын улуттук өзүн андоосунда өчпөс из калтырган 1898-жылдагы Анжиян көтөрүлүшү анын бир мисалы. Мунун катарына зор улуттук катастрофа менен аяктап, В.И. Ленин башында турган 1917-жылдагы большевиктердин Октябрь революциясынын аркасында гана токтотулган 1916-жылдагы кыргыздардын падышага каршы көтөрүлүшүн да кошууга болот.

Турдакун Усубалиев жазгандай, 1924-жылдагы калк каттоо боюнча азыркы Кыргызстандын аймагындагы кыргыз этносунун саны 200 000 адамдан бир аз гана ашып, ал эми калктын сабаттуулугунун рейтингги өтө төмөнкү деңгээлде болгон. Бул көрсөткүч көп жагынан мурдагы феодалдык кезеңди, жашоонун көчмөн ыңгайын, ошондой эле падышалык Россиянын саясатынын жыйынтыгын чагылдырган жашоонун ошол деңгээлин көрсөтүп турат. Бул Кытайга жапырт качуу аяктаган жана жазалоочулардын окторунан улам бир нече миңдеген адамдардын ачкачылыктан жана бийик тоолуу

кар баскан ашуулардагы катуу сууктан, оорулардан жана Кытайдагы жугуштуу оорулардан миңдеген адамдардын өлүмү менен бүткөн 1916-жылдагы улуттук-боштондук көтөрүлүшүнүн натыйжасы да болчу. Көтөрүлүш чыгарган кыргыздарды биротоло жана толук деградациядан, а балким таптакыр тукум курут болуудан В. И. Ленин башында турган большевиктер гана сактады.

1916-жыл маселеси Турдакун Усубалиев үчүн өзөктүү болгондугун айта кетүү керек. Ошол жылдагы окуялардан улам, ал саясатчы катары, инсан катары калыптанган. Анын маңызы 1916-жыл узак убакыт бою өзүнүн факты жагынан татаалдыгы жана кызуу кандуулук жаратуучу себеби боюнча толук жабык жана талкууланбай турган маселе бойдон калгандыгында турат. Эмне үчүн? Анткени кеп падышага каршы көтөрүлүш, анын аёосуз жана таптакыр ылгоосуз басылышы жөнүндө, адамдардын жапырт курман болуусу, жүз миңдеген кыргыз жана казак улутундагы адамдардын Кытайга орун которуусунда болгон. Совет бийлиги алгачкы жылдарда бул маселеге жигердүү киришип, өтө масштабдуу сот процесси башталганы менен В.И. Ленин өлгөндөн кийин аны андан ары талкуулабоо жана илимий изилдөө жүргүзүүдөн таптакыр алып салуу, тарыхый күн тартибинен сызып салуу чечими кабыл алынган. Мындай тыюу салуу өлкөнү Турдакун Усубалиев башкарып турган убакта да алынган эмес. Ала алмак да эмес, анткени мындай маселелерди Кремль гана чечкен.

Ошол кезде Кремлде иштегендер бул теманы ачык талкуулоодон өтө негиздүү четтеген деп ойлойм. Ал чынында эле коогалаңдуу болгон. Ал акыл-эсти кескин козутуп, Кыргызстандын жана Казакстандын жарандарынын гана эмес, бүткүл Орто Азиянын калкынын өтө негиздүү кыжырдануусун пайда кылмак. Айтмакчы, кайра куруу жана маалымдуулук жылдарында ошондой эле бол-

ду. Үркүн темасы басма сөзгө жарыялана башташы менен жергиликтүү журналисттер жана тарыхчылар аны гезит-журналдарга чагылдыруулардын башкы темаларына айландырышты. Жарандардын көпчүлүгү үчүн бул ачылыш, андан калса, өтө жагымсыз кыжыр кайнатуучу ачылыш болду. Эгерде Орто Азия регионунун тургундарынын эс-акылында кандайдыр бир шек саноолор, купуя сепаратисттик оош-кыйыштар болсо (андайлар дайыма болуп келген) 1916-жылдагы улуттук-боштондук көтөрүлүштү ачык талкуулоонун өзү башкы ролду ойной тургандыгына шек жок.

Бул маселе партиянын Турдакун Усубалиев сыяктуу берилген уулунун жан дүйнөсүнүн тереңинде айыкпаган жаракат катары жашырынып жаткандыгы белгилүү болду. Башка көптөгөн адамдардай эле ал советтен кийинки жылдарда бул окуялар жөнүндө бир нече жолу айткан. Кыргыздарга орус маданиятынын жана орус элинин зор цивилизациялуу таасиринин ынанымдуу жактоочусу болуу менен ал дайыма 1916-жылдын окуялары жөнүндө өтө катуу жана бир беткей айтып келген. 1991-жылы «1916-жыл: болуп көрбөгөндөй трагедия, бирок кыргыз эли Феникс сымал кайра жаралды» деген чоң макала жазган, ал бул китептин тиркемесинде берилет. Анда Усубалиев «падышалык жазалоочулардын болуп көрбөгөндөй өзүм билемдигин» чечкиндүү айыптап, аны жакырчылык, ачкачылык жана кулчулук күтүп жаткан Кытайга качууга мажбур болгон кыргыздардын азап-тозокторун көргөндөрдүн атынан баяндаган. Ошол эле убакта ал 1916-жылдагы трагедия үчүн «эмгекчил орус эли да, эмгекчил кыргыз эли да эч кандай жоопкерчилик тартпай тургандыгын» баса белгилейт. Макалада кыргыз элинин абалын жакшыртуу үчүн, ачкачылыктан өлүп жаткан качкындардын үйүнө кайтып келүүсүнө жардам берүү үчүн падышалык бийлик да, «демократиялык» Убактылуу өкмөт да

эч нерсе жасабагандыгы толук негиздүү айтылат. Муну Совет бийлиги гана жасаган.

Бул айтылгандардан эмне үчүн Усубалиев большевиктер партиясына жана коммунизмдин идеяларына ушунчалык бекем ишенгендигин, эмне үчүн Ленинди Кудайдай көргөндүгүн жана жапжаш кезинде коммунисттик партиянын катарына киргендигин түшүнүүгө болот. Көтөрүлүшкө байланыштуу Усубалиев элге тараткан жана В.И. Ленин башында турган Совет бийлиги кыргыздарга көрсөткөн жардам жөнүндөгү маалымат чоң илимий кызыгууну туудурат. Чынында эле Совет өкмөтү биринчи күндөн тартып качкын кыргыздарга ар кандай жардам көрсөткөн. Качкындарды Кытайдан кайтарып алуу жөнүндө иштер боюнча Атайын комиссия ошол замат түзүлгөн. 1918-жылдын августунда комиссия качкындардын Жети-Суунун чектерине жетип келүүсүнүн шарттары жөнүндө маселени кеңири караган жана алар үчүн өтө маанилүү болгон токтом кабыл алган. Бул документте улутуна карабастан, бардык качкындарга толук мунапыс жарыяланган жана аларга ар тараптуу жардам көрсөтүүгө сөз берилген.

«Бул саясий актыдан кийин, — деп жазат Усубалиев, — Совет өкмөтү кыргыз качкындарынын Кытайдан кайтып келүүсү, аларды ачкачылыктан сактап калуу жана чарбалык отурукташууга жардам берүү боюнча иш жүзүндөгү чараларды жүзөгө ашырган. 1919-жылдын ноябрында ачарчылык менен күрөшүү боюнча Борбордук Комитет Кытай аймагында жүргөн кыргыз качкындарынын өтө кыйын абалы жөнүндө маселени караган. БКнын чечиминде: «болуп көрбөгөндөй ачарчылык кембагал мусулман калкын каптап, аны өзүнө баш ийдирүү менен тагдырын чечип, тиги дүйнөгө жана Кытайдын сыртына түбөлүк кулдукка жөнөтүп жаткандыгы» көрсөтүлгөн. Ачарчылык менен күрөшүү боюнча комитет Кытайдагы ачарчылы-

ктагы кыргыз качкындарына токтоосуз жардам көрсөтүүнүн жана аларды кулдуктан бошотуунун зарылдыгын баса белгилеген. Бул максаттарда Борбордук аткаруу комитетинин, Жер иштетүү комиссияриатынын, Чет өлкөлүк иштер комиссариатынын, Социалдык камсыздандыруу комиссариатынын жана Ачарчылык комитетинин өкүлдөрүнөн атайын комиссия түзүү сунуш кылынган. Мындай комиссия түзүлгөн жана ага кыргыз кулдарын бошотуу, бошотулгандан кийин аларды өздөрү жашаган жерлерге жөнөтүү, алардын чачкынга учураган чарбасын калыбына келтирүү ж.б. маселелер жөнүндө кытай бийликтери менен сүйлөшүүлөрдү жүргүзүү ага жүктөлгөн».

Усубалиев жазгандай, 1920-жылдын февралында В. И. Лениндин көрсөтмөсү боюнча Совет өкмөтү качкын кыргыздарга жардам көрсөтүү боюнча төмөнкү иш-чараларды жүзөгө ашырууга Түркстан АССРинин БАКын милдеттендирген:

1. Жети-Суу облусундагы падышалык катал тынчтандыруулардан, Кытайдын чектеринде же болбосо башка жерлерде улуттук касташуунун айынан жашырынып жүрүүгө мажбур болгон Жети-Суу облусунун бардык мусулмандары толук коопсуздукта өздөрүнүн мурдагы жерлерине кайтып келиши жана өздөрүнүн мурдагы жерлери менен бакчаларын жайбаракат пайдаланышы үчүн бардык чараларды көрсүн. Жумушчу-дыйкан өкмөтүнүн тескемесинде болгон бардык каражаттар менен улуттук же таптык топтордун, ошондой эле айрым эзүүчүлөрдүн кыргыз элинин, өзгөчө мурдагы жерлерине кайтып келген качкын кыргыздардын үстүнөн мурдагыдай зомбулуктарды улантууга багытталган ар кандай аракеттерин токтотсун.

2. Ушул декретти турмушка ашыруу үчүн Түрккомиссиянын ТүркБАКынын төрагасы, мүчөлөрүн жана өкүлдөрү курамында болгон Өзгөчө комиссия түзүп, Өзгөчө комиссия кыргыз качкындарын

жайгаштыруу боюнча өзгөчө нускамага ылайык иш жүргүзсүн.

3. Бардык облустук, уездик-шаардык, станицалык, волосттук, айылдык жана аулдук ревкомдор менен аткомдор, ошондой эле жер-жерлердеги аскер бийликтери ТүркБАКтын Өзгөчө комиссиясына өтө кеңири көмөк көрсөтсүн, андан калса, комиссиянын ишине ар кандай каршылык көрсөткөндүк, анын мыйзамдуу тескемелерин аткарбагандык же анын ишине кийлигишкендик үчүн күнөөлүүлөр сотко берилет...

4. Кайтып келген качкындарга таандык үйлөр, чарбактар жана жер ээликтери эгер падыша бийликтери тарабынан күч менен тартып алынган болсо, бардык мыйзамсыз ээлик кылуучулар чыгарылсын жана алар мурдагы ээлерине өткөрүп берилсин.

5. Качкындарга алгачкы жардам акчалай, көлүктөр, азык-түлүк, кийим-кече, бут кийим ж.б. түрүндө көрсөтүлсүн.

6. Крайдан сырткары жерлерде жергиликтүү азүүчүлөрдүн азүүсүндө жүргөндөрдүн баары мамлекеттин эсебинен сатып алынсын.

7. Бир тараптан кыргыздар менен жана башка тараптан дыйкандар жана казактар менен болгон келишкис кастыкты четтетүүгө карата тиешелүү чараларды көрсүн.

8. Кайтып келип жаткан качкындарды айрым айылдарга жана волостторго топтоп, жер-жерлерде дыйкандар бирликтерин, коммунисттик ячейкаларды уюштурсун, айылдык жана волосттук аткомдорду түзсүн¹.

Совет өкмөтүнүн бул декрети качкын кыргыздардын турмушунда зор роль ойноп, кыйшаюусуз аткарылган.

Турдакун Усубалиевдин саясий көз караштары жөнүндө айтып жатып, СССРдин орус эмес адамдары кандайдыр бир колония болгонбу же жокпу

¹ <https://usubaliev.files.wordpress.com>

деген өтө маанилүү маселеден четтеп кетүүгө болбойт. Анткени көпчүлүк тарыхчылар, публицисттер, журналисттер бүгүнкү күнгө чейин көз каранды республикаларга карата Советтер Союзунун саясаты жөнүндө айтып жатып колония деген сөздү колдонушат. Усубалиев СССРдин курамында Советтик Республикалар, анын ичинде Кыргызстан да кандайдыр бир колониялардан болгон деп атоодон таптакыр баш тартып келген. Аныкы туура болгон. Эгерде маңызы боюнча алсак, анда СССР кандайдыр бир конфедерацияны, метрополиясы бар республикалар бирдигин түзүп, анда көпчүлүк бийлик ыйгарым укуктары союздук борборго берилип, калган маселелер, анын ичинде администрациялык, чарбалык, кадрдык маселелер негизинен жеринде чечилген.

Бул өңүттө эгемендүү Кыргызстандын алгачкы Президенти Аскар Акаевдин тең салмактуу айткандары бар, анын пикири боюнча Советтер Союзу бул сөздүн классикалык түшүнүгүндө эч качан империя болгон эмес. «Совет бийлигинин учурунда республика өнүккөн өнөр жайы жана айыл чарбасы бар азыркы типтеги мамлекетке айланган. Биздин коом билим алуунун жогорку деңгээлине жетип, улуттук интеллигенция өсүп чыккан жана чыңдалган. Эгерде партия тарабынан мажбурланган коммунисттик бул очоктун модели көп жагынан курук кыял болуп калса, жалпы советтик өтмүш биздин элге дал азыркы коомдук консолидацияны, кыргыз улутунун прогрессин берген». СССРдин саясий табиятын ушундай түшүнгөн көз караш Аскар Акаевдин пикири боюнча туура да, адилеттүү да болуп саналат¹.

Ошону менен бирге, Советтердин идеологиясына жана улуттук саясатына карата Кыргызстан КП БКнын атактуу Биринчи катчысынын совет мезгили-

¹ Акаев А. Кыргызская государственность и народный эпос «Манас». - Бишкек, 2002.

нен кийинки кескин айткандарынын баарына макул болуу туура болмок эмес. СССРди жактоочулар эмне айткандыгына карабастан, советтик коммунисттердин абийринде өтө көп кан жана өтө жагымсыз иштер болгон жана калган. Ийгиликтер көп сандаган терс нерселер, куру кыйкырык, тыюу салуулар, коомдук пикирди калчоолор, адамдардын эркиндигин жана саясий укуктарын басмырлоолор бири-бирин алмаштырып турган. Алар жөнүндө Усубалиев үн каткан эмес. Андан тышкары, тарыхый фактылар көрсөткөндөй, социалдык практика катары коммунизмди коммунисттердин өздөрү, Брежневдин, Андроповдун жана Черненкоун, кайра куруунун жана маалымдуулуктун заманындагы коммунисттер өлтүргөндүгүндө жана сандырактыкка жеткиргендигинде турат. Ошолор бардык жерде «тартыштыкты» уюштуруп жана жөнөкөй буюмдар үчүн бүтпөгөн кезек күтүүлөрдү пайда кылып, советтик экономиканы даана көрүнөрлүк натыйжасыз сандырактыкка айландырышкан. Ошолор жаңы муундардын башын эбак эскирип кеткен догмалар менен айландырбастан, замана эбак алдыга кеткенин жана дүйнөлүк экономиканын жаңы схемалары жана моделдери боюнча бир нерсе жасоо керектигин билбей, Ильичтин алгачкы иштерин, анын ичинде Разливде эптеп жасалган алачыкта шашылыш жазылгандарынан үзүндү келтире беришкен.

Ошол эле убакта бардык коммунисттерди бирдей деп кароо жана алар жасаган тарыхый чоң жана оң нерселерди эстен чыгаруу адилетсиздик болмок. Алардын жаратмандык умтулуусу жана социализмдин жаркын идеяларына берилгендиги эстен чыгууга тийиш эмес. СССР ыдыраган убактан тартып дээрлик чейрек кылым өтүп кетти. Бул убакыттын ичинде көп нерсе баштан кечирилип, сыналды. Бирок Совет өлкөсүн эстөө даде улантылып келет. Кимдир-бирөө «СССРдин ыдырашы жөнүндө өкүнбөгөндөрдүн жүрөгү жок, бирок аны

кайтанып алууну жана калыбына келтирүүнү каалагандардын башы жок», — деп жакшы айткан.

Усубалиевдин көз караштары жөнүндө сөз кылуу менен, тилдер сыяктуу маселеден да айланып өтүүгө болбойт. Мурдагы бөлүмдөрдө СССРде орус тилин ролу эмне себептен жана кандайча жогорулагандыгы айтылган жана ошого байланыштуу Турдакун Усубалиевдин Кыргызстандын жашоосунда жана тарыхында бул фактыга мамилеси баса көрсөтүлгөн. Ал ачык эле оң жактуу, жада калса, ашкере мерчемде оң жактуу болгондугу шексиз.

Бул мезгилди мен Кыргызстанда Пушкиндин жана Толстойдун тилине ар кандай жагымдуу абал түзүүнүн усубалиевдик-айтматовдук мезгили деп атамакмын. Бул эмнеликтен? Эгерде Усубалиев саясий-экономикалык деңгээлде бул тилдин үстөмдүк кылышына ар тараптуу көмөктөшсө, орус тилинин аркасында таң каларлык жазуучулук таанууга жана чыгармачылык ийгиликке жеткен Чыңгыз Айтматов баары үчүн орус тилинин тирүү жарнамасы болуп калган. Бул реклама «улуу жана кубаттуу» орус тилине карата эч кимди бейтарап калтырган эмес жана акыры келип Кыргызстан бүткүл Союздагы эң орусташкан республикалардын бири болуп калган. Андан тышкары, Айтматов орус тилинде жазган жападан-жалгыз кыргыз эмес болчу. Орус тилдүү кыргыз жазуучулары деп аталгандар 80-жылдын акырында жок дегенде 20га жакын эле. Айтматовдун таасири Кыргызстандын сыртында да зор болчу. Башка этностордон орус тилдүү жазуучулардын саны көп болгон жана орус тили адабий чыгармачылыктын тили катары зор советтик империянын бардык элдери түшүнгөн жана билген тил катары орус тили берген мүмкүнчүлүктөрдү эске алганда, мында таң каларлык эч нерсе болгон эмес. Убакыт ошондой болчу, айкын тарыхый-маданий контекст ошондой эле. Усубалиев да, Айтматов да өз мезгилинин инсандары, өз заманынан жуурулуп

чыккандар болчу. Башка факторлор менен катар дал орус тили атактуу кыргыз «Күмүш кылымынын» же Айтматовдун кылымынын жаралышынын жана кийинки өнүгүшүнүн жагымдуу шарттарынын бири болуп калгандыгын эстен чыгарбоо керек.

Турдакун Усубалиевдин орус тилине карата мамилеси жөнүндө айтып жатып, ал өзүнүн кыргыз тилине өтө салкын мамиле жасаган деп эсептөө чоң адилетсиздик жана катачылык болмок. Албетте, бул андай болгон эмес. Бул жөнүндө баягы эле фактылар айтып турат.

Баарынан мурда, кыргыз тилиндеги китептерди жана журналдарды чыгаруу боюнча эч кандай тыюу салуулар же чектөөлөр таптакыр болгон эмес. Тескерисинче, ал гезиттердин жана журналдардын нускасы көп болгондуктан, аларды бардык жерде, ар бир үйдө, ар бир китепканада окуу мүмкүн эле. Ошол эле убакта мезгилдүү басылмаларга жана сүрөттүү журналдарга жазылуу өтө модалуу болуу менен, ар бир үйдөн ал басылмалардын кайсы бирин көрүүгө болмок. Гезиттер менен деле ошондой болгон. Маселе башкада – көп нускалар менен чыгарылып жаткан ал басылмалардын мазмунун жакырлыгында, идеологиялык алдын ала көрсөтмөлөрүндө жана пропагандалык багытынын көптүгүндө болчу.

Эгерде кыргыз тилиндеги көркөм адабият жөнүндө айта кетсек, XX кылым – бул ата мекендик сөз өнөрүнүн гүлдөп өсүшүнүн кылымы, кыргыз көркөм маданиятынын «Алтын кылымы» болгон. Биздин көркөм адабиятыбыз мурдагы өтүп кеткен кылымдарда эч качан мынчалык бийиктикке, мынчалык көп эл аралык таанууга, мынчалык идеялык-стилдик, жанрдык мазмундук көп түрдүүлүккө жана чыгармачылык эргүүгө жеткен эмес. Кыргыз адабиятынын теориячылары бул көрүнүштү «тездеп өнүгүү» деп аташат. Биздин көркөм сөз өнөрүбүз кандай болсо да, дүйнөнү көр-

көм чагылдыруунун ал тарыхый учурундагы кыйла белгилүү, кыйла төп келген ыкмаларын кандай кылса да пайдаланып көрүп, бүткүл дүйнөлүк адабияттын негизги «каттамы менен» салыштыргыс кыйла жүйүрлөнүп, топтоштурулуп, өткөрүп жиберүүлөр жана секириктер менен «кадамдап өтүү». Мунун баары адабиятыбызда чагылдырылып, анда баары – социалисттик реализмдин адабий азыктарынан тартып, чыныгы реализмге, романтизмге чейин, модернизмдин жана постмодернизмдин көрүнүштөрүнө чейин, импрессионизмден экзистенциализмге чейин болгондугу мыйзам ченемдүү жана өзүнчө бир кызыктуу көрүнүш.

Бул жөнүндө өз макалаларынын биринде Айтматов минтип өтө так айткан: «Убакыттын кыймылы жөнүндө биз өзүбүз боюнча айта алабыз. Мурдагы, бүткүл дүйнөнү сабалап өткөн XX кылымдын ылакабы болуп калган Орто Азиядан революцияга чейин болгондорду жана андан кийин болгондорду теңдештирип салыштыруу дал биздин көз алдыбызда жаңы нерселерге тарыхты талдоонун жана ченөөнүн жаңы түрлөрүнө бара-бара ордун бошотуп жатат. Бүгүн биз өзүбүздүн чындыгыбызды жетишилгенден жетишилгенге чейин – кечээ кандай жашагандыгыбызды, эмгектенгенибизди, бүгүн калчалык алга кеткендигибизди, эртең алдыда эмне тургандыгын өлчөйбүз...»¹.

Баары туура. Бирок, өткөн Советке бериле ынанган лидер Усубалиев эгемендүү Кыргызстандын аймагында кыргыз тили ошол замат мамлекеттик тил болуп калышына узак убакыт бою каршы болуп келген. Ал кыргыз тилин бардык жерде расмий жүгүртүүгө, документ жүгүртүү деп аталгандар ошол тилде жүрүгүзүлүшүнө каршы болгон. Жок, ал жалпысынан каршы эмес эле. Ал мындай өтө аяр маселеде шашылуууга жана жапырт дүрбөлөңгө каршы

¹ Айтматов Ч. Статьи, выступления, диалоги, интервью. – М.: «АН», 1988. – 195-6.

болгон. Ал бул үчүн материалдык, усулдук, кадрдык базаны даярдап алып, аны бара-бара тутумдуу негизде киргизүүнү жактаган. Бирок эгемендүүлүктүн алгачкы жылдарында – көңүл көтөрүлүүнүн демократиялык жапырт дүрбөлөңүнүн жылдарында аны ким укмак эле? Эч ким. Ал кыргыз тилин расмий жүгүртүүгө киргизүү менен Кыргызстандан орус тилдүү калктын бара-бара сүрүлүп чыгышынан корккон, анан ошондой эле болду. «Өкмөттүн кыргыз тилин расмий жүгүртүүгө токтоосуз киргизүү жөнүндө токтомун окуганда бийлик каалаган нерсени ишке ашырууга өтө шашып жатышат деген сезим, калыбы, жеке менде эле болгон эмес чыгар. Маселе, бүткүл Кыргызстандын аймагында ошол замат эмес, региондор боюнча улуттук курамды эске алуу аракети менен этап боюнча башталганы менен бир аз жумшарганы жакшы болду», – деп жазган ал ошол кезде.

Турдакун Усубалиев ынанган интернационалист болгонун айтуу керекпи? Бул баарынан – тил маселеси боюнча да, кадр саясаты боюнча да, улуттук маселеде да көрүнгөн. Бул үчүн анын: «1990-жылдагы Ош трагедиясын болтурбоого мүмкүн болмок», – аттуу жаалданган макаласын өз көзүң менен окуу керек. Анда ал Кыргызстанды башкарып жүргөн жылдарда мындай болмок эмес экендигин баса көрсөтүп, Кыргызстандын түштүгүндөгү кандуу кырылыштын себептери менен кесепеттерин жазган.

Аныкы туура болчу. Усубалиевдин заманында мындай болушу мүмкүн эмес эле. Бирок ал кеткенден кийин өлкөдөгү турмуш бат өзгөрүп, кайра куруунун процесси ар кандай кадрларды, тил маселелерин сыртка чыгарды. Баары бир кеп улуттук саясаттагы аша чабууларда, көчөнүн кыйкырыктарын, жалган демократчылардын каалоолорун колдоодо эле. Ошентип, көп кан акты. Өлкөдөгү бийликти улутчулдар басып алган 2010-жылы да ошондой эле болду. Себеп кайрадан эле Усубалиев

жазгандын өзүндө болчу. Тарыхтын сабактарынан таптакыр пайдалуу натыйжа алынган жок.

Ал көз карандысыздыктын алгачкы ийгиликтерин, атап айтканда, Аскар Акаевди тил маселеси боюнча да, кыргыз тилин мамлекеттик тил катары киргизүүдөгү шашылыштык боюнча да эскертип турган. Анын ынанымы боюнча кыргыз тилин киргизүүнүн жүйүр мөөнөтүн белгилөө, кыргыз эмес улуттардын коомдук кызматтык абалын, алардын кыргыз тилин билүүсү боюнча аныктоо терс саясат болгон. Ал мындай катуу мөөнөт – ажыдаар мөөнөтү деп эле айткан. «Ал орус тилдүү калк Кыргызстанды таштап кетишине гана эсептелген болот. Бул өтө оор кесепеттерге алып келет. Эгерде орус тилдүү калк Кыргызстандан кетип калса, анда негизинен орус тилдүү калк иштеген биздин заводдор менен фабрикалар, ошондой эле курулуш өндүрүшү токтоп калат. Ошондуктан, кыргыз тилин үйрөнүү боюнча түпкүлүктүү эмес калк үчүн кыска мөөнөттөрдү белгилөөнүн кереги жок. Бул үчүн жетиштүү убакыт берүү зарыл»¹.

Анын көз караштары ушундай болгон. Бирок Турдакун Усубалиев тилдер маселеси боюнча гана эмес, саясаттын жапа экономиканын башка урунттуу малелери боюнча да өз ынанымдарын эч качан өзгөрткөн эмес деп эсептөө чоң каталык болмок. Ал кыргыз тилинин конституциялык бекитилген мамлекеттик статусу болушуна баары бир макулдук берген. Ынанган мамлекетчил болуу менен ал Кыргызстандын эгемендүү статусун кандайча чыңдоону, экономиканы кандай өнүктүрүүнү, өлкөнүн көп улуттуу элини бириктирүүнү бардык убакта ойлогон. СССРдин ыдырашы ага өтө катуу тийгенине карабастан, өзү чексиз сүйгөн Кыргызстандын көз карандысыздыгы, анын улуттук кызыкчылыктарын коргоо үчүн бекем турган.

¹ Усубалиев Т. Надо знать прошлое, чтобы не ошибаться в будущем. – Бишкек: «Шам», 1996. – 426-6.

Анын суу маселеси боюнча терең ойлорун жана идеяларын өзүнчө талдоого болмок. Суу маселеси бүткүл Борбордук Азия региону үчүн өмүр менен өлүмдүн ортосундагы маселе болуп келген жана ошол бойдон калууда. Анын 2002-жылдын 5-майында Алматыдагы Казак парламентинде сүйлөгөн сөзү негиз болгон «Кыргыз Республикасынын суу ресурстарын мамлекеттер аралык пайдалануу жөнүндө» жакшы белгилүү макаласы – суу бөлүштүрүүнүн экономикалык эң туура усулу боюнча акылга сыярлык жана Борбордук Азиянын суу-энергетика проблемасынын философиялык мааниси боюнча терең ой айтылган макалалардын бири. Усубалиев бул маселелер менен узак алектенген жана бул тема боюнча мыкты адистердин бири катары саналары бышык.

Жогоруда ал Россияга, орус маданиятына, адабиятына канчалык жакын экендиги жөнүндө айтылып өттү. Ошого карабастан, Россия тарабынан Кыргызстандын тышкы карыздарын кечирүү жөнүндө сөз болгон кезде, Россиянын алтын корундагы кыргыз үлүшүн кайтарып берүү жөнүндө маселени тике койгон кезде ал өтө принциптүү турган. Ал Россия Федерациясынын президенти Борис Ельцинге расмий кат жазуу керек деп эсептеп, анда мындай деп жазган: «Биздин эл, Союз бир заматта, аны түзгөн субъектилерди эскертпестен туруп жоюлган, деп эсептейт. Мындан улам көптөгөн жылдардын ичинде мурдагы бардык Совет элинин күч-аракеттери менен бышырылган жалпы союздук таттуу наңдан чоң республикаларга көбүрөөк, майлуураак жана таттуураак кесимдер тийип, ал эми чакан республикаларга анын күкүмдөрү гана туура келип калган. Жалпы союздук экономикалык дараметке калыс баа берүү жана адилеттүү бөлүштүрүү болгон эмес. Мурдагы союздун экономикалык кубатын түзүүгө бардык республикалардын катышкандыгын эч ким талаша албайт. Башка республи-

калардай эле Кыргызстан да өзүнүн материалдык ресурстарын Тюменде, Татарстанда, Башкырыстанда, Түркмөнстанда жана Өзбекстанда мунай жана газ кендерин өздөштүрүүгө, Россия федерациясынын кара топураксыз жерлерин өнүктүрүүгө, Байкал-Амур темир жолун курууга, Казакстандын дың жерлерин өздөштүрүүгө өз салымын кошкон. Жада калса, ар кандай жалпы союздук жана эл аралык форумдарды өткөрүү, эреже катары, бардык республиканын салымдарынан түзүлгөн жалпы союздук фонддун каражаттарынын эсебинен каржыланып келген. Буга байланыштуу бир окуя эске түшөт: 1980-жылы Москвадагы олимпиадалык объекттерди курууга жана олимпиада оюндарын өткөрүүгө жалпы союздук бюджеттен 19 миллиард рублдан ашык чыгымдалган. Курулган бардык спорттук курулмалар, социалдык-маданий объектилер Москванын, мурдагы союздун борборунун менчиги болуп калды. Бүгүн мындай көп миллиарддаган чыгымдарга байланыштуу Совет өкмөтү ошол кезде беш жылдын ичинде спорттук курулмаларды курууга бардык союздук республикаларга тыюу салгандыгы жөнүндө бүгүн эч ким эстебейт. Ошонун айынан биздин республиканын көптөгөн проблемалары чечилбеген бойдон калды.

Жогоруда баяндалгандар сизге, Борис Николаевич, азыр «Росалмаззолото» сактагычында турган кыргыз алтынынын корун биздин мамлекеттердин ортосунда калыс баалоо жана адилеттүү бөлүштүрүү жөнүндө өтүнүч менен кайрылууга бизге негиз болот. Кыргызстанга анын үлүшүнө туура келген алтынды кайтарып берүү Кыргызстандын көп улуттуу элинин кыйын абалын жеңилдетүүгө чоң жардам болмок. Биздин өтүнүчтү канааттандыруу басма сөздө айтылгандай, миң тоннага жакын алтын кору бар Россия Федерациясы үчүн зыян келтирбейт»¹.

¹ Усубалиев Т. Эпоха. Созидание. Судьбы. – Бишкек: «Шам», 1995. – 529–553-бб.

Өз кайрылуусунда Усубалиев Россия Федерациясы өзүн мурдагы СССРдин укугун мурастоочу деп жарыялап, советтик түзүлүштүн жылдарынын ичинде, союздук мезгилдин ичинде түзүлгөн андагы бардык байлыктардын 70 пайызынын ээси болуп калгандыгын эске салган. Андан тышкары, 1992-жылдын акырында мурдагы СССРдин тышкы карыздары боюнча «нөлдүк вариант» деп аталган нерсе макулдашылганын эстеген. Анткени бул вариантка ылайык Россия мурдагы СССРдин бардык тышкы карыздарын кайтарып берүү милдетин өзүнө алып, ал эми башка мамлекеттер (мурдагы республикалар) башка чет өлкөлүк мамлекеттердин мурдагы СССРге карыздарындагы өз үлүшүнөн жана анын чет өлкөлүк мүлкүнөн баш тартышкан. Усубалиев ушундай адам болгон.

Ал сөзсүз өз өлкөсүнүн патриоту болгон. Бирок улутчул эмес эле. Белгилүү этнограф С. М. Абрамзон менен болгон анын ачык талашы жакшы белгилүү. Окумуштуунун илимий эмгегине жалпысынан оң баа берүү менен, Усубалиев кыргыздын улуу эпосу «Манастын» жанрдык өзгөчөлүгү жөнүндө Абрамзондун пикирине таптакыр макул болгон эмес. Профессордун пикири боюнча «Манас» кыргыз урууларынын бири, атап айтканда, Чекир-Саяк уруусу тарабынан ойлоп табылган жомок гана болуп саналат. Ал эми Усубалиев эпос – жомок эмес, тарыхый өткөндөр менен да, алдин чыгармачыл кыял чабыты менен да терең байланышкан улуу байыркынын аңгемеси. Анан калса, орус окумуштуусу төмөнкүдөй айткан: «Манас» эпосу феодалдык мезгилге чейин пайда болгон жана ал анын алгачкы айтуучусу болгон, деп айтууга эч кандай негиз жок, бүткүл кыргыз эли үчүн бирдиктүү «Манас» эпосу болгон эмес. Ал эки вариантта: бири элдик демократиялык, ал эми экинчиси – панисламизмдин жана пантүркизмдин идеяларына каныккан феодалдык байлык болгон. Манасчылар кедейлер, эмгек адамдары үчүн «Мана-

стын» демократиялык вариантын, ал эми бай-манап эзүүчүлөр үчүн «Манастын» панисламдык-пантүрктүк вариантын айткан¹. Мындай пикир менен Биринчи катчы эч качан макул боло алмак эмес. С. М. Абрамзон элдик эпосто жада калса, айрым сюжеттик багыттардын «идеялык мазмунунун» элге каршы мүнөзүн тапкандыгы менен, бүткүл кыргыз элинин жашоосун жана күрөшүн, ойлорун жана сезимдерин чагылдырган жалпысынан бирдиктүү «Манас» эпосунун болбогондугу менен да макул болгон эмес. Абрамзон кыргыз эпосунан монгол адабий эстеликтерине композициялык-түзүмдүк белгилери боюнча да, айрым эпизоддорду чечмелөө боюнча да, эпикалык баатырлардын образдарын сүрөттөө жааты боюнча да жана бир катар табигый адабий ыкмалар боюнча кандайдыр бир жакындыкты көргөнү, аны абдан кыжырдапкан.

Албетте, бул талаштарда замананын түсү, ошол убактын сезимдери жана каалоолору баары бир көрүнүп турат, бирок бир нерсе даана: Усубалиев өтө ар тараптуу билим алган адам, маңызы боюнча талашууну билген жана өз ойлору менен тыянактарын далилдей алган чыныгы полемисттин кызуу кандуулугуна ээ болгон энциклопедиялык билимдүү инсан болгон. Ал эми фактылар менен цифраларды эч ким андай билген эмес.

Тактан кетүү же доордун бүтүшү

1980-жылдардагы СССРдеги өтө оор экономикалык кризистин себептери жөнүндө азыр саясий, ошондой эле экономикалык себептерди сунуш кылып, ар кандай божомолдорду айтууда. Бирок бир нерсе талашсыз: Советтик державанын бара-бара күнүнүн батып кетиши бир катар өтө олуттуу,

¹ Усубалиев Т. Эпоха. Создание. Судьба. – Бишкек: «Шам», 1995. – 224-б.

анын ичинде тутумдук себептер менен факторлорго байланышып, алар өлкөнү экономикалык кыйроого жана ички идеялык саясий жана руханий ыдыроого алып келген.

Негизги себептердин бири тутумдун чаалыккандыгы, артта калгандыгы, советтик пландуу экономиканын ийкемсиздиги, атаандашууга жөндөмсүздүгү болгон. Отуз жылдан ашыкка созулган, чаалыктырган куралдануунун жарышы, кансыз согуштун кесепеттери, элдеги ой-пикирдин олку-солку боло башташы, экономика маселелерине карата, саясий жана жарандык эркиндиктерге карата мамилелердин иригендиги өзүнүн кыйратуучу ролун ойнобой койгон эмес. СССРдин жактоочулары эмнени айтпасын, ал чынында бүтпөгөн кезектердин жана адамдык ар-намысты мазактаган такай тартыштыктын өлкөсү болгон. Мурдагыдай эле экономикалык гигант болуу менен, ал куралдануунун, анын ичинде ракеталык-ядролук куралдануу жагынан алганда дүйнөдөгүлөрдүн баары корккон милитаризацияланган чыныгы монстр бойдон калса дагы өнүгүүсүнүн арымы улам төмөндөгөн.

1980-жылдары Советтер Союзу деп аталган бүткүл зор өлкө үчүн жетишерлик татаал убакыт келип жеткен. Кептин баары бийликке жаңы адамдар, жетекчилердин башка мууну келгендигинде гана эмес эле. Башка нерсе маанилүү болчу – доорлордун алмашуусу, тарыхтын айрылышы жакындап калган. Бардык тармактардагы – космостук мейкиндиктен тартып ядролук физикага чейин, опера жана балет менен көркөм муз тебүүгө чейин туруктуу, ишенимдүү өсүүнүн жылдары артта калып, ал эми советтик адамдар батыш дүйнөсүнүн жетишкендиктерине барган сайын көбүрөөк жана ачык таң кала баштаган. Анын көзгө көрүнөрлүк ийкемдүүлүгүнө, анын демократиясына, керектөөчүлүк бейишине, технократиялык ийгиликтерине таң калышкан жана мындай жаатта советтик коом үмүтсүз

артта калуучу жана эски болуп көрүнө баштаган. Ал ичинен ирий баштаган – баарынан мурда идеялык жактан ириген. Тарыхты лидерлер жана жетекчилер эмес, катардагы адамдар, өзгөчө советтик маданий-илимий интеллигенция алга жылдырып, Батыштагы адамдар жашап жаткан тартиптерге жана ченемдерге ачык эле өз артыкчылыктарын бере баштаган.

Бул он жылдыктын башталышында эле дээрлик бардык билимдүү советтик адамдар СССР – артта калган эскирген өлкө деп эсептешип, ал эми көптөрү Батышта жакшы экендигине, биздин Союзда баары жаман жана туура эмес дегенге эми бериле ишенип калышкан. Советтик маданий-илимий интеллигенциянын арасындагы кыйла алдыңкы чөйрөлөрү гана эмес, рок-н-роллго кызыгып, советтик адабий андеграундду, советтик диссиденттердин китептерин окуган, «Америка үнү» «Азаттык», «Немец толкуну» ж.б. деп аталган «душмандардын үнү» уккан жаштар да ошондой ойлогон. Адамдар байкаларлык өзгөрүп, алардын жакшы жашоо жөнүндө көз караштары өзгөрө баштаган. Кремлдин өзүндө кооптонууга жана өзүнө ишенбөөгө окшош сезим пайда болуп, Сталиндин убагында эле калыптанган демейки жана тааныш нерселердин баары кайрылбастан жоголо баштаган. 1980-жылдары эле борбордогу, ошондой эле жер-жерлердеги ойлоно билген, маалыматтуу адамдар өлкөгө жаңыруу керектигинен, белгилүү бир олуттуу реформалоо зарылдыгынан шек санабай калган.

М. С. Горбачевдун кайра куруу жана маалымдуулук саясаты ушинтип пайда болгон. Ошентип ал маңызы боюнча, тутумду ооруксунтпастан өзгөртүүнүн мүмкүнчүлүгүнө ишенген, зор жеке бийликти алган бир адамдын эле эмес, бүткүл коомдун каалолорунун чагылдырылышы болгон. Көпчүлүк советтик жашыруун сырлар, каталар жана бийликтин кылмыштары маалым боло баштап, ошол

убактын эң актуалдуу туюндуруусу «Мындай жашоого болбойт» болуп калган. Барктуу гезиттердин беттеринде бул тема ачык жарыяланган жана эң алдыңкы жана маалыматтуу журналисттер менен публицистер мунун аркасында өздөрүнүн атын чыгарышкан.

Бул чыныгы акыл-эстин боркулдоосу болгон жана жыл өткөн сайын күчөй берген. Ошондуктан, мындай саясий идеялык-психикалык толкунда таптакыр карылыгы жеткен советтик генсектер өлгөндөн кийин бийликке келген Михаил Горбачев жана анын тарапкерлери өлкөнү жаңыртууну, кандайдыр бир таза аба киргизүүнү, советтик авторитариялык режимди бир аз жумшартууну, либералдаштырууну каалагандыгы толук адилеттүү жана акылга сыярлык болгон. Натыйжада коом болуп көрбөгөндөй жанданган. Баары жашоо оңолоруна жана экономиканы кайра жаратуу колдон келерине үмүттөнгөн. Бирок ар бир колхозго айдоо аянттарынын ар бир гектарына эсептегенде 61 трактор жана 13төн оруп-жыйноочу комбайн туура келген кырдаалды кайра кайтарууга мүмкүн болбой калды. Баары улам төмөндөй гана берди. Так пландын жоктугу жана реформанын максатын түшүнбөө улуу державанын бирдиктүү саясий жана экономикалык организминин тез эле башкарылбай кыйроосуна алып келди.

Иш жүзүндөгү экономикалык атаандаштык үчүн түзүлбөгөн советтик социализм индустрия заманында Батышка бардык жагынан уттурду, ал өз кезегинде советтик либералдуу маанайдагы интеллигенциянын, анын ичинде экономисттердин да көз карашында идеал болбосо да кандайдыр бир социалдык-саясий долбоор катары көрүнгөн. Гезиттерде жана журналдарда батыштык либералдуу баалуулуктарды ачык көкөлөтө мактаган күчтүү маалыматтык бороон каптады жана ошол эле убакта союздун жашоосунун бардык жактарына карата

сыңдоону күчөттү. Жада калса, КПССке тыюу салуу демилгеси көтөрүлүп, көптөрү адамдарды башкача ойлогондугу үчүн, ойдун эркиндиги үчүн жасалган жапырт куугунтуктоолор жана артынан түшүүлөр үчүн кечирим суроону талап кылды. Эгерде элестүү айтсак, бул советтик империянын кандайдыр бир өлүм алдындагы күүсү, латындыктар айткандай, *mori licet, cui vivere non placet* («Жашоо жакпагандарга өлүүгө болот») болчу.

Дал москвалык интеллектуалдык чөйрөлөрдө өлкөнүн улуттук республикалары социалдык ашыкча жүк жана оорчулук деген маанай күчөгөндүгү жана ал ынаным бекемделгендиги баарынан кызык, анан алардын өзүн-өзү каржылоосуна өтүүсү жана союздук дотацияларды токтотуу жөнүндө сөздөр башталды. Орто Азиялык «чет-жакалар» жөнүндөгү сөздөр асмандан келип түшкөн жок. Эми Россияны бул артыкбаш жүктөн бошотуу өтө активдүү талкууланып жаткан темалардан болуп калды.

Кыргызстанда иш кандай болду? Мемуардык, документтик жана саясий таануу адабиятында айрым бурмалоолор менен болсо да Кыргызстанды демократиялаштыруу кантип жана кандай жагдайларда башталгандыгы, альтернативасыз партиялык, башкача айтканда, коммунисттик бийлик көп партиялуу, либералдык, болгондо да, тырмакчасыз демократиялык бийликке кандай алмашкандыгы жөнүндө жетиштүү кеңири айтылган.¹

1980-жылдарда тараган «унутта калган республика» деген аталышка карабастан, Орто Азиянын

¹ Акаев А. Памятное десятилетие, 2002; Джумагулов А. Что отдано взамен, 2008; Шеримкулов М. Парламент независимого Кыргызстана, 1998; Чынгышев Т. Люди, годы, время, 2008; Эркебаев А. Приход к власти Аскара Акаева, 2003; Сааданбеков Дж. Моя жизнь, 2012; Ибраимов О. Испытание историей, 2008; Ибраимов О. Киргизская одиссея: До и после империи, 2011; Абдырахманов Т. Киргизская Республика в период демократического транзита: власть и общество. – Бишкек, 2009; Галиева З. Политическая трансформация суверенного Кыргызстана: динамика и особенности. – Бишкек, 2007 ж.б.у.с.

башка республикаларына караганда дал Кыргызстан өзгөрүүлөргө карата, демократиялык процесстерге карата кыйла кабылдагыч болуп чыга келгендиги баарынан кызык. Тилекке каршы, эч ким атайын изилдөө жүргүзгөн эмес, бирок көпчүлүк демократиялык саамалыктарда Кыргызстан бардык биздин коңшуларыбыздан кыйла активдүү жана чечкиндүү болгон: коомдук кыймылдар да баарынан мурда пайда болгон, көптөгөн митингдерди, каршылыктын көчөдөгү түрлөрү ж.б. айтпаганда да, партиянын катарларын таштап кеткен коммунисттер да, башка республикаларга караганда көп болгон. Кыргызстандагы кайра куруунун башталышы Кыргызстан КП БКнын көп жылдык Биринчи катчысы Т. Усубалиевди кетүүгө мажбурлагандыгы менен бүткөн. Бул бүтүндөй бир тарых жана ал кыйла кеңири айтып берүүгө татыйт.

Кыргызстан КП БКнын Биринчи катчысынын жумушчу кабинетине түз эле кандайдыр бир канаттуулардын тобу учуп кирип келгендиги жөнүндө дээрлик чындыкка коошпогон сырдуу уламыш бар... Жайкы таң мезгили болчу, аткаминерлер, анын ичинде эч нерседен шек санабаган жана өзүнүн чечүүчү кызматында дээрлик чейрек кылым кармагып турган республиканын башчысы да жаңы гана ишке кирише баштаган... Канаттуулардын бири килейген кабинеттин борборундагы оор люстрага конуу менен өзүнүн күрөң мойнун ары-бери койкоңдотуп, карап калды... Жада калса, көздөрү кабинеттин ээсиники менен саамга чагылыша түштү. Ал калыбы, Эдгар Алан Понун «Каргасына» же Альфред Хичковдун «Канаттууларына» окшогон адабий чындыкка коошпогон сырларды жактырбагандыктан, жаман эч нерсе жөнүндө ойлонгон жок.

Бирок ал канаттуулар капыстан кандайдыр бир түшүнүксүз чочуу менен тышка чыгуучу жылчык издеп, кабинетти айлана башташты. Адегенде, кабинеттин ээси өзү чочуп кеткен канаттууларга жол

таап берүүгө жана терезенин чоң форточкасынан чыгып кетүүгө жардамдашкан дешет. Иш онунан чыккан эмес. Канаттуулар ого бетер коркуу менен, дубалга, өзгөчө марксизм-ленинизм классиктеринин, партиялык жетекчилеринин томдоруна толгон текчелерге будуң-чаң болуп урунушкан. Кабылдамадагы жардамчы кызды чакырууга туура келген. Кабинеттен эки кишини көрүү менен, канаттуулар ого бетер коркуп, жүндөрү бырпырап, терезелерге, шыпка урунуп, тынчтанган эмес. Кайтаруучулардын дагы бирин чакырып, кабинеттин ээсине убактылуу чыгып турууга туура келген... Кызматкерлер келип, терезелерди ачып, жинденген канаттууларды араң чыгарышкан.

Эгерде бул учурдан кийинки иштеги өтө олуттуу жагымсыз нерселер болбогондо, албетте, канаттуулардын бул таң калыштуу келип-кетүүсүн эч ким эсине алмак эмес. Ал эми жагымсыз нерселер болсо биринен-бири өтүп Биринчи катчыны булуттай баса баштады. Мунун баары борбордон сын үчүн, андан калса, маселени кабыргасынан коюу үчүн көзгө көрүнөрлүк себептер жокто болуп жатты — анткени республика экономика чөйрөсүндө да, идеологиялык майданда да башка союздук республикаларга салыштырмалуу кыйла жакшы бараткан. Ошол мезгилге карата Турдакун Усубалиев — таанылган лидер, коррупциянын, казына уурдоочулуктун, ачуу ичимдиктерге жакындыктын же болбосо кандайдыр бир жеңил ойго берилүүлөрдүн байкаларлык көрүнүштөрү менен өзүн булгабаган, Кремлге кирип жүргөн салмактуу партиялык ишмер болгон, жогоруда айтылгандардан башка чоң жетекчилер четте калган эмес эле. Салыштыргыс эс тутумга жана таң каларлык иш жөндөмдүүлүгүнө ээ болуу менен ал республикадагы бардык иштерди баамдап, бардык цифраларды жатка билип, бардык кадрларды — колхоздун төрагаларынан тартып, ар бир депутатты жана министрди жеке тааныган. Ал

бардык нерседе аша чаап кетпей, кол алдындагыларды бекем карап, ошол эле убакта ички сезимдерин жана кызуу кандуулугун билдирген эмес. Мунун баарынын натыйжасы боюнча ал кыйла тажатма, бир түрдүү, жада калса, үн кырааты тажатма болгон. Бул мааниде алганда, жалпы катардан тышкары эмес болчу – ал кездегилердин баары Леонид Брежневден Андрей Громыкого чейин баары ушундай болушчу. Бул союздук, ошондой эле республикалык деңгээлдердеги советтик жетекчилердин иштелип чыккан стили эле.

Бир сөз менен айтканда, канаттуулар менен бирге кабинетке тынчсыздануу кирип келип, туруктуу жана ишенимдүү партиялык мансаптын узак жылдарынын ичиндеги эң жагымсыз жана кооптуу күндөр башталды. Кийин кимдир-бирөө: «Жок дегенде бир канаттууну кармап, анын тумшугун шилекейлөө менен «Түбөлүк доспуз!» деп айтуу керек эле», – деген ырымды эсине салды... Ал эми Усубалиев чынында эле өтө көптү жасады жана республиканын жүзү таанылгыс өзгөргөнүн баары көрүп турду. Бирок Кремлдик ишмерлердин акылында башка нерсе болгон, хрущевдук-брежневдик мезгилдин кадрлары аларга жолтоо болуп, көзгө көйгөк болуп аткан...

Өзү өстүргөн катардагы кызматкерлерден жогорку кызматтагы жетекчилерине чейинки кадрлары, эң жакын кызматташтары сатып кете баштагандыгы баарынан оор тийди. Айрымдары менен тигил же бул маселелер боюнча пикири келишпеген. Бирок акыркы убакта коңшу кабинеттерде отурган айрым партиялык катчылар акырын Москва менен сүйлөшүп, маалымат «жылдырып», республикалык жетекчиликти алмаштыруу үчүн негиз даярдоого жардамдашып жаткандыгын ал жон териси менен сезип турду. Албетте, мында алардын ар бири мурдун желге тосуп, өздөрү үчүн орун даярдап, кыртышты текшерип жаткан. Ошол күндөрү Усубалиев

баштан өткөн бир мезгилди эстебей коё албайт эле... Өзү башканы – бул кызматтагы Исхак Раззаковду алмаштырганда да аткаминерлер ушундай эле иш жасаган жагдай болгон... Эми тарых кайрадан кайталануу менен, жашоонун жана саясаттын сөзсүз болуучу буйругу менен анын өзүн, узак жыйырма беш жылдын ичинде Кыргызстанды жеке башкарган Турдакун Усубалиевди дал кылды.

«Горбачев Башкы катчы болуп калары менен, – деп жазган Усубалиев, – анын мага карата жактырбаган мамилеси ошол замат күчөп, андан калса ачык сезиле баштады. Биринчи күндөн тартып бул жөнөкөй маселелерден көрүндү. Мен Н. С. Хрущевго, Л. И. Брежневге, Ю. В. Андроповго, К. У. Черненко республиканын турмушунун тигил же бул маанилүү маселелери менен көп жолу телефон чалчумун жана дайыма сүйлөшчүмүн. Мен чалган кезде аны менен ошол замат байланыштырышчу. Эгерде алар бош эмес болсо, алардын мүмкүнчүлүгү болгон кезде алар сүйлөшүүгө мени өздөрү чакырышчу. Алардын союздук республиканын жетекчиси катары мага карата сый мамилесин мен дайыма сезчүмүн. Бирок Горбачев андай эмес болчу. Ага телефон чалсаң, ал трубканы өзү албайт, анын катчысы: «Михаил Сергеевич өтө бош эмес», – деп жооп берет. «Михаил Сергеевичке менин чалганым жөнүндө жана мен аны менен сүйлөшүүнү каалагандыгым жөнүндө айтып коюңуз», – дейм мен. Катчы, албетте, айтпай коймок эмес. Бирок ал мага чалчу эмес. Эки-үч жолу өтүнүч жасагандан кийин эки-үч күн өткөн соң мага аны менен сүйлөшүүгө боло турган. Мен генсек Горбачев менен сегиз ай иштештим. Ал бара-бара мактанчаак, кекирейген боло баштады.

«Өзбек иши» (1983) деп аталган нерсе башталары менен биздин республикага москвалык текшерүүчүлөрдүн келүүсү көбөйүп кетти. 1983–1984–1985-жылдарда КПСС БКнын

бөлүмдөрүнүн, КПСС БКнын алдындагы ПККнын, СССР Элдик контроль комитетинин, Союздук прокуратуранын, Жогорку соттун, СССР БСБнын, Курулуш банкынын ВЦСПСтин жана башка союздук органдардын багыты боюнча республикада элүүдөн ашык текшерүүлөр жүргүзүлдү. Союздук органдардын 170 жооптуу кызматкерлеринин катышуусу менен текшерүүлөрдүн убактысы жалпысынан 580 күндү ээледі. Алардын талабы боюнча мындай текшерүүлөргө республикалык жооптуу кызматкерлердин жана адистердин андан көп саны катышты. Эл чарбасынын бардык тармактарын республикалык министрликтер менен ведомстволордун ишин, партиялык-уюштуруучулук жана идеологиялык иштин абалы боюнча жапырт текшерүүлөр жүзөгө ашырылды. Москвалык текшерүүчүлөрдөн биз эч нерсе жашырганыбыз жок, эч нерсени катпадык. Кыргызстан КП БКнын жана республиканын Өкмөтүнүн республиканын жашоо ишиндеги кандай кемчиликтер жана өксүктөр болгондугу жана ал чечимдер кандайча аткарылып жаткандыгы жөнүндө өзүбүз ачык айтып, алардын столуна алып келип берип турдук. Москвалык текшерүүлөр кандайдыр-бир чуулгандуу терс көрүнүштөрдү тапкан жок. Бирок текшерүүчүлөр казуусун улантып, республиканын жашоосундагы тартип бузуулардын өздөрүнө керектүү фактыларын издей берди. Бул аракеттерге биз, анын ичинде мен, сабырдуу карадык, бизде бүтпөгөн москвалык текшерүүлөргө байланыштуу кабатыр болуу үчүн негиздер жок эле. Бирок биз макул болбогон, макул боло да албаган нерсе – республиканын партиялык, советтик жана чарбалык органдарынын күчтөрүн XI беш жылдык пландын тапшырмаларын аткаруудан мерчемсиз чоң алагды кылуусуна каршы чыкканыбыз болду. Бул КПСС БКнын уюштуруу-партиялык иш бөлүмү тарабынан жагымсыз кабыл алынып, мындан мен тарабынан партиялык тартипти кандайдыр бир одоно бузуу катары каралды.

1982-жылы КПСС БКнын катчылыгында эл керектөөчү товарларды өндүрүүнү жана калкка турмуш-тиричилик кызматтарын көрсөтүүнү көбөйтүү боюнча БКнын иши сыяктуу маанилүү маселе боюнча Кыргызстан Компартиясынын БКсынын отчету угулду. Москвадан КПСС БКнын айрым бөлүмдөрүнүн жетекчи кызматкерлери башчылык кылган чоң бригада келди. Текшерүү дээрлик алты ай уланып, ал кызматкерлердин арбын санын өздөрүнүн түздөн-түз милдеттерин аткаруудан алагды кылды. Эмне кыла алмаксың, КПСС БКнын бөлүмдөрүнүн эркине баш ийүү керек. Андай болбосо мындай каршы болуу сенин өзүң үчүн каршы чыгып, уюштуруу бөлүмү сага жазган досьеге сени терс жагынан мүнөздөгөн факты катары киргизилип калат. 1983-жылдын аягы - 1984-жылы КПСС БКнын катчылыгынын отурумдарында каралуучу маселелер жөнүндө КПСС БКнын катчылыгынын чечимин кайрадан алдым. Ал маселелердин ичинде Кыргызстан Компартиясынын БКсынын республикадагы идеологиялык иштин абалы жөнүндө отчеттун кароо каралган. Отчеттен мен корккон жокмун, бирок КПСС БКнын катчылыгындагы Кыргызстан Компартиясынын БКсынын отчетторун мындай дээрлик туруктуу угуу эмнеге байланыштуу болууда деп өз ичимден ойлондум.

Биз 1976 жана 1982-жылдарда КПСС БКнын алдында отчет бергенбиз. КПСС БКнын катчылыгы мурда да Кыргызстан Компартиясынын БКсынын отчетун эки жолу уккан. Ал эми азыр 1984-жылы, б.а. Кыргызстан Компартиясынын БКсынын КПСС БКнын катчылыгындагы акыркы отчетунан бир жылдан кийин БКнын отчетун угуу белгиленип жатат. Эмне болду? Идеологиялык иште үзгүлтүккө учуроолор болгон жок эле. Мындай суроолорду мен өзүмө дагы берип жаттым. Республикалык Компартиялардын көпчүлүк БКлары 10-15-20 жылдын ичинде бир да маселе боюнча КПСС БК-

нын катчылыгында жана саясий бюросунда бир да жолу отчет бербегендигин билчүмүн. Мен КПСС БКнын жалпы бөлүмүнүн башчысына телефон чалдым жана: «БКнын катчылыгында идеологиялык иштин абалы жөнүндө Кыргызстан Компартиясынын БКсынын отчетун угуу жөнүндө КПСС БКнын катчылыгынын чечими кимдин демилгеси боюнча кабыл алынгандыгын айтыңызчы?» – деп сурадым. Албетте, ал менин суроома жооп бере алган жок. Буга КПСС БКнын мүчөсү катары менин укугум бар эле. БКнын жалпы бөлүмүнүн башчысы: «Бул КПСС БКнын катчысы Зимьяниндин жана БКнын партиялык-уюштуруу иши бөлүмүнүн сунушу», – деп айтты. Уюштуруу партиялык иш бөлүмү жана Зимьянин кандай максатты көздөп жаткандыгы мага даана болду. Алар эң жок дегенде мага катуу сабак берүүнү чечишкен... Эгерде оңтою келсе, мени биротоло жазалагысы келген. Бул айдан ачык болуп калды.

1984-жылдын ноябрынын аягында республиканын мааракесин майрамдоодон кийин КПСС БКнын кезектеги Пленумунун жана СССР Жогорку Советинин сессиясынын ишине катышкандан кийин КПСС БКнын Башкы катчысы К. У. Черненко мени мепен маектешүүсү жөнүндө мурда айткам. Мен ошондо республиканын иштери жөнүндө ага маалымат берип, өзүмдүн пенсияга кетүүнү каалагандыгым жөнүндө айткам. Мында БКнын Биринчи катчысы болуп, өтө көптөн бери иштеп жатканымды бул жогорку кызматты курагы боюнча кыйла жаш, партиялык башка кызматкерге бошотуп берүүнү каалаганымды айткам. «Акыркы убакта өзгөчө «өзбек пахта иши» ачылгандан кийин союздук органдар КПСС БКнын бөлүмдөрү Кыргызстанды, ал чарбасынын бардык тармактарын, илим жана маданият мекемелерин, саламаттык сактоо органдарын үзгүлтүксүз текшерүүлөрдү жүргүзүп, бир сөз менен айтканда, республиканын жашоо ишин

жапырт текшерүүнү жүргүзүүдө. Текшерүүчүлөр кыштык издөөдө, бирок азырынча өзгөчө бир нерсе таба алыша элек. Бизде кемчиликтер, терс фактылар бар, алар негизинен республикалык органдар тарабынан ачылган жана аларды четтетүү боюнча тиешелүү чаралар көрүлүүдө. Биз текшерүүлөргө каршы эмеспиз, бирок москвалык бригадалар жергиликтүү кызматкерлердин көп санын өздөрүнүн түздөн-түз кызматтык милдеттерин аткаруудан алагды кылууда», – деп дагы айттым.

Константин Устинович:
«Сиздин ден соолугуңуз кандай? – деп сурады.
«Ден соолугума азырынча даттана албайм», – деп жооп бердим мен.

«Анда иштөөнү уланта бериңиз, БКнын саясий бюросунда Сизди кызматтан жылдыруу жөнүндө маселени кароону каалоо азырынча жок. Кандай болсо да Сизге он биринчи беш жылдыкты аяктоо керек. Андан кийин көрөбүз. Ар кандай текшерүүлөр келсе, коркпоңуз».

1985-жылдын мартында саясий бюронун мүчөлөрүнүн арасынан Усубалиевге эң жакын адам Константин Устинович Черненко каза болду. Аны жерге бергенден кийин Турдакун Усубалиевичке менен дайыма тыгыз байланышта болгон БКдагы кесиптештери айткандай, экинчи күнү эле КПСС БКнын уюштуруу партиялык иш бөлүмүндө Кыргызстан Компартиясынын БКсынын 25 жылдын ичиндеги, б.а. Усубалиев БКнын Биринчи катчысы болуп шайланган учурдан тартып, ишин текшерүү үчүн атайын чоң бригада түзүлө баштаган.

М. С. Горбачевду Башкы катчы кылган КПСС БКнын апрелдеги пленумунан кийин эки ай өткөндө ал бригада республикага келген. Бригада КПСС БКнын бөлүмдөрүнүн сегиз жооптуу кызматкеринен жана СССР Прокуратурасынын, СССР ИИМинин, СССР ЖОЖмининин, СССР ИАсынын жана башка союздук органдардын 15 кызматкеринен турган.

Бригадага «түрмөгө камалгандар менен» иштөөнүн көп жылдык тажрыйбасы бар, ал эми кийин партиялык-уюштуруу иши бөлүмүнүн инспектору болуп иштеген, партиянын Магадан обкомунун идеология боюнча мурдагы катчысы Г. Н. Киселев башчылык кылган. Бул адам 1985-жылдын аягында Кыргызстандагы «терең текшерүүнү» жүргүзгөндүгү үчүн БКнын партиялык-уюштуруу иши бөлүмүнүн колдоосу менен Кыргызстан Компартиясынын БКсынын Экинчи катчысы – Кыргызстандагы москвалык «көзөмөлчү» болуп калган. Ал «көзөмөлчү» кандайча кожоюндук кылганы, өзүнүн «губерниясын» эмне үчүн тез таштап кеткендиги жана өзүнөн кийин кандай из калтыргандыгы – бул жөнүндө республикалык гезиттердин жана журналдардын беттеринде кыйла көп жазылган. Киселев жана анын тобу текшерүүнүн жол берилгис, жада калса, чагымчыл ыкмаларын колдонушкан. Киселев жана БКнын аппаратынын кызматкерлери акыркы 25 жылдын ичинде кызматтан алынган же татыксыз кылык-жоруктары үчүн жазаланган мурдагы жетекчи кызматкерлердин баарын бирден чакырышкан. Алар менен ишенимдүү маектешүүлөрдү жүргүзүп, анын ичинде аларды БКнын Биринчи катчысына каршы тукурган ар кандай чагымчыл суроолорду берген. Алардын баарына Киселев азыркы жетекчиликке каршы мүмкүн болушунча көбүрөөк жазгыла, муну менен БКнын бригадасынын ишине чоң жардам бересиңер деген. Өзгөчө жан үрөгөндөрдү ал мурдагы кызматтарына калыбына келтирүүгө же мурда ээлеген кызматтарына теңтайлаш иш берүүгө сөз берген.

Комиссия Москвага кеткенден жарым жылдан кийин 1985-жылдын 2-ноябрында Фрунзеде БКнын кезексиз Пленуму ачылган. Пленумда сүйлөгөндөрдүн дээрлик баары өздөрүнүн кожоюнуна карата өтө катуу сын айткан. Москвадан келгендердин дээрлик бардыгы Усубалиев тарбиялагандар

болуп саналган жергиликтүү кадрлар менен жакшылап иштеп койгондугу көрүнүп турду. Алар борбордун пикирине каршы чыгуу – майнапсыз иш, жада калса, партиялык жетекчилердин катарынан чыгып калуу тобокелдиги бар экендигин эң сонун түшүнүшкөн. Ошондуктан эч ким Биринчи катчыны өзгөчө коргогон эмес. Бирок кыргыз лидеринин узакка созулган жетекчилик иши жөнүндө болушунча тартынып сүйлөй алгандар болгон.

Белгилүү советтик ишмер, кийин республиканын эки жолку Премьер-министри, ошол кезде Кыргызстан КП БКнын өнөр жайы боюнча катчысы Апас Жумагулов ушундай маанайда сүйлөгөн. Атап айтканда, ал төмөнкүлөрдү айткан: «Жолдош Усубалиевдин демилгеси боюнча, активдүү катышуусу жана жетекчилиги менен экономиканы жана маданиятты өнүктүрүүдө көп нерсе жасалгандыгын адилеттүүлүк үчүн айта кетүү керек. Ал өзүнө да, иш боюнча башка жолдошторго да тынчтык бербей, өтө көп, коомго пайдалуу жана чымырканып иштеген. Терс көрүнүштөргө каршы курч мамиле жасаган. Кээде өз алдынча чечим кабыл алгандыгы балким ушуну менен түшүндүрүлөт. Менин көз карашымда, бир катар себептер боюнча көп маселелерди кереги жок болгон кезде деле Сиз өзүңүзгө аласыз, ошону менен бул участок үчүн жооп берүүгө тийиш болгон адамдарды бошотсуз. Ошону менен республиканын экономикасын, маданиятын өнүктүрүүнүн ири проблемалуу маселелерин чечүүгө Сизде убакыт аз болуп калгандыгы табигый нерсе. Менин көз карашымда айрым кемчиликтердин, өксүктөрдүн, айрым бюро мүчөлөрүнүн, өкмөттүн, борбордук органдардын жетекчи кызматкерлеринин жеке жоопкерчилигинин бошоңдошунун себептери ушунда жатат. Биз баарыбыз мындан туура тыянактарды чыгарабыз деп ойлойм...»

Алты жылга жакын БКнын катчысы болуу менен мага жолдош Усубалиев менен көптөгөн ма-

селелерди чечүүгө туура келген. Жагдай жөнөкөй болбогондугун, тигил же бул маселе боюнча же кандайдыр бир маселени чечүүгө дайыма эле ынаандыра албаганымды, маселени кийинкиге калтырып, ага бир нече убакыттан кийин кайрылып келүүгө туура келген, бирок эреже катары, алар дайыма чечилип турган, менимче туура чечилип турган... Бул жерден бир каалоону айта кетким келет. Бюронун дээрлик баардык мүчөлөрү Сизден кыйла жаш, бюродо жакында эле иштеп жаткандыгын жана алар Сиздин бай тажрыйбаңызды, билимиңизди, мээнетке тигиңизди эске албай кое албагандыгын эске алып, аларга мээримдүүрөөк мамиленин болушу, кайсы бир жерде иштеп жатып, «муну Сиз өзүңүз жасого тийиш болчусуз» деп капыстан айтылган кине болбошу керек эле. Бюронун курамы талкууланып жаткан бардык маселелер боюнча өз оюн ачык айтууга тийиш. Бюро чыгармачылык менен иштөөгө тийиш. Биз ошондой иштөөгө аракеттендик. Мында жолдош Усубалиевге кылапат айтууга болбойт. Эгерде андай болбосо, белгилүү деңгээлде буга бизди күнөөлөө керек...

Бир кадр маселесине токтоло кетким келет. Өнөр жайында, транспортто, байланышта, капиталдык курулушта иштеген кадрларга карата алар тарабынан кандайдыр бир тартипсиздиктин, кызматтык абалын кыянаттык менен пайдалануунун кенедей эле көрүнүшү болгондо БКнын катчылыгы жана бюросу өтө чечкиндүү, катуу чараларды көрүп турган. Мисалы, кызматтык абалынан кыянаттык менен пайдалангандык, иштеги кемчиликтер үчүн акыркы эки-үч жылда эле министрлер Аблесов, Коңурбаев, Сатаров, ведомствонун жетекчиси Сыдыков жана башкалар кызматынан алынган. Кадрларга карата кандайдыр бир жооткотуп мамиле жасоого биз жол бербөөгө умтулганбыз».

Ошол кезде БКнын идеология боюнча катчысы Аманбек Карыпкулов да болжол менен ошол эле

жаатта сүйлөгөн. Өз шефин колдогондугу үчүн ал толугу менен жазаланган – аны жөн гана иштен алып коюшпастан, «Литературная газетага», жергиликтүү гезиттерге жана журналдарга жаманатты кылган жарыялоолор аркылуу аны куугунтукка алышкан. Ал көз карандысыздык алгандан кийин Аскар Акаевдин доорунда гана актала алган. Жалпысынан жогорку кызматтан Усубалиевдин кетишинин тарыхында баары болгон – айрым чогуу иштегендеринин сатып кеткендиги да, башкалардын аяр колдоосу да, өтө драмалуу кесепеттер да болгон. Аны кызматынан алып коюу өтө татаал иш эле: кантсе да анын жетекчилик стажы, жеке аброю, эл арасындагы кадыр-баркы, чынчылдыгы, сатылбаган жетекчи экендиги текшерүүчүлөр үчүн оорго турган. Бирок Кремлдик аткаминерлер аны өз кызматынан кетүүгө жана «татыктуу ас алууга» чыгууга көндүрө алышты. Муну эске алуу менен сентябрь Пленумунда (1986) аны жалпысынан жетишерлик сый менен узатышып, узак жана ак ниет кызматы үчүн ыраазычылык билдиришкен. Ыктыярдуу кетүү жөнүндөгү өтүнүчтү Усубалиев өзү жазган. Кызматтан кеткенден кийин аялы менен Москвадагы «Барвиха» санаторийине барган.

Бирок бул Усубалиевден «толук кутулуунун» биринчи этабы гана болуп чыкты. Экинчиси чынында эле көңүл чөгөрлүк жана жасалма иштен бошотуудан кийин туштуура эки айдан кийин болду. Бул 1986-жылдын 25-сентябрында болгон БКнын атайын чакырылган бюросу эле. Бюро «Коммунисттердин каттарын жана Кыргызстан Компартиясынын XIII съездинде жана БКнын Экинчи Пленумунда сын-пикирлер менен чыгып сүйлөгөндөрдүн аныгын текшерүүнүн натыйжалары жөнүндө, иштеги олуттуу кемчиликтер жана каталыктар, Кыргызстан Компартиясынын БКсынын мурдагы Биринчи катчысы жолдош Т. У. Усубалиевдин, ошондой эле В. А. Макаренко, А. К. Карыпкулов жолдоштордун

кызмат абалынан кыянат пайдалануулары жөнүндө бир гана маселени караган. Карыпкулов, мурда айтылгандай, идеология боюнча катчы, ал эми Вячеслав Александрович Макаренко – БКнын Экинчи катчысы болчу (бул кызматка 1985-жылдын декабрында Геннадий Киселев келген).

Көп тажрыйбалуу жана эс тутуму мыкты Усубалиевди жок кылуу жөнөкөй эмес экендигин билип, кызматкерлердин бүтүндөй бир бригадасы эми мурдагы Биринчи катчы болуп калган адамга каршы көбүрөөк каралоочу материалдарды табуу максатында эмгектенген. Бюродо ага каршы чабуул коюу жана жаалдуу өкүм жана ар тараптан чабуул коюу чечилген. Мисалы, Фрунзе шаарынын борборун кайра кургандыгы үчүн аны мактоо керек болсо – тескерисинче, жогоруда айтылгандай, аны күнөөлөштү. Чынында эле ак мрамр менен капталган өкмөттүк имараттардын курулушу, мыкты жабдылган Ленин музейи, партиялык кассадан акчаларды пайдалангандыгы үчүн күнөөлөштү. Албетте, күнөөлөө негиздүү жана олуттуу болуп көрүнүшү үчүн ар кандай экономикалык, идеологиялык жана башка себептерди табышты.

Бардык күнөөлөр 23 пункттан турду. Бул пункттардын баарына дайыма ырааттуу жана тактыкты сүйгөн Усубалиев жооп берди. Чынында цифраларды жана фактыларды, жада калса, жер-жерлерден справкаларды келтирүү менен бир аз кийин жооп берди. Алар эмне жөнүндө болгон? Алар жогорку кызматтагы атасынын аркасында балдары кызматка орноштурулгандыгы, кадрларды тандоодо ал кадрларды кызматка өзү билип чоңойтуп, жердешчиликке жол берилгендиги, анын өз районундагы жолдун асфальты калың жабылганы, анын убагында курулган Ак үйдөн өзүнө «жеке лифт» курулгандыгы, туугандарына ардак наамдарды бергендиги, карындашынын турак-жайын кеңейткендиги ж.у.с. тууралуу болду. Жогоруда саналып өткөн

күнөөлөрдөн көрүнүп тургандай, алардын көпчүлүгү баары бир майда, маанисиз, эптеп табылган, бирок айран-таң калтыруучу, айла кетирүүчү деле эмес болуп көрүндү. Андан калса, сарамжалдуу бюрократ катары Усубалиев материалдарды топтой берип, үйүндө бүтүндөй архивди түзгөн, анда ар кандай справкалар, дүмүрчөктөр, каттардын көчүрмөлөрү, жеке кайрылуулар, буйруктар жана Пленумдун чечимдери, жада калса, Усубалиев кеткенден кийин аны катуу сындай башташканда Биринчи катчыга абийри кеткен жазуучулардын мурда белекке берген китептериндеги элсиз жойпулган, жагынган кол тамгаларын ачыкка чыгарган.

Ал кийин эсине салгандай, бул демейки бюро эмес, чыныгы жанчуу болгон. Чыгып сүйлөөлөр чынында эле жаалдуу жана катаал эле. Мансаптык тепкичте бийликтин баш айланткандай жогорку бийиктигине чейин тарбиялаган жана өстүргөн өз кадрларын ал тааныбай калды. Аларды кайра жасагандай же капыстан алар сыйкырлангандай, башкача болуп чыга келишти. Анын жаңы пенсионердик бейкапар күндөрү ушинтип бүттү. «Кызматтап кеткенден кийин 20 күндөн кийин мени кара булут каптап, күн өткөн сайын ого бетер коюулана берди, – деп жазат Усубалиев. – Мага чабуул башталды. Мен Горбачевдун жана горбачевчулардын «жалпы революциялык кайра куруусуна» коошпой калгандыгым баарынан көрүнүп турду. Республикада, бардык жерде биринчи адамдардын ар кандай тартип бузуулары табылып, ал эми Усубалиевде... эч нерсе жокпу?! Горбачевдук кайра куруунун москвалык жана жергиликтүүлөрү ушундай ойлоду. Ошол эле менин ордумду баскан көп жыл тарбиялаган А. Масалиев жана анын тегерегиндеги адамдар жакында БКнын Пленумунда менин жасаган ишине ыраазычылык билдирип жаткан адамдар эми менден кемчиликтерди издей башташты. Андан калса,

алар өтө арамза ыкманы колдонушту – кызмат ордумдан кеткен кезде, куралсыз болуп калганымда, артымдан караңгы бурчтан сокку урушту»¹.

Чынында эле бюронун мүчөлөрү өзүнүн мурдагы жетекчисине белгилүү мультитеги огр-мутант сыяктуу жамааты менен чогуу асылып, темаларды жана ролдорду бөлүштүрүп алып, басмырлоону чечишти. Ушундайга жетишти. Усубалиевди абдан тепкилешти жана мазакташты. Ал мындайга, андан калса караңгы бурчтан, капталдан жасаган соккуга даяр эмес болуп чыкты. Мына ошентип, ал ошол замат өз партиясы үчүн бөтөн, бир дагы жогорку кабинеттерге кире албаган адам болуп калды. Ал кимдир-бирөөлөргө телефон чалып, бир нерсе жөнүндө билгиси келди. Бирок эч кимиси трубканы көтөргөн жок, эгерде телефонду көтөрүшсө, суроого жооп бербестен, ошол замат коё салууга шашып жатышты.

Жеңилип бербөөнү чечип, ал КПССтин XXVII съездинин иши башталганда Москвага жөнөгөн. Ал БКнын уюштуруу бөлүмүнүн башчысы Разумовскийди ошол замат тапкан жана ага мындай дооматтар эч качан коюлбагандыгын, КПСС БКда буга окшогон документтердин жок экендигин, БКнын катчыларынын ичинен эч ким бул маселе боюнча сүйлөшпөгөндүгүн баса көрсөтүп, БКнын саясий отчетунда камтылган сын боюнча өзүнүн таң калуусун айткан. Ал бул маселе боюнча өзүн кабыл алыш үчүн Михаил Сергеевичке айтууну өтө өтүнгөн. Разумовский Усубалиев эскергендей, унчукпастан, камаарабай аны уккан жана өтүнүч жөнүндө Горбачевго маалымдоого сөз берген.

«Маектешүүдөн кийин мен БКнын бөлүм башчысынын орун басары Могильченкога баруу менен баындамада камтылган сын боюнча өзүмдүн таң калуумду айттым. Могильченко бул темада олуттуу

¹ Усубалиев Т. О важном времени и о делах моей жизни. - Башк. инж. 2003. - 527-б.

сүйлөшүүдөн четтеп, сын туура имиш, бөлүм муну далилдей алат, болуп өткөн Кыргызстан Компартиясынын XVIII съездинде сөз дал ошол жөнүндө жүргөн, – деп мени менен катуу сүйлөшө баштады. Эгерде андай болсо, бул жөнүндө мурда мен Биринчи катчынын кызмат ордунда турганымда эмнеге бул темада эч ким мени менен сүйлөшкөн эмес? Бул милдеттүү эмес, – деди ал. Бизде керектүү учурда пайдаланылуучу материалдар дайыма топтолуп турат. Таң каларлык! Кырк жылдан ашык партиялык иште иштеп, КПСС БКнын партиялык-уюштуруу иши бөлүмү кандай экенин өзүмө биринчи жолу ачып отурам. Көрсө, анын иши НКВДнын Кылмыш издөөсүнүн жосунуна окшош тура. Дал ошол бөлүм коммунисттердин жана коомчулуктун көз алдында иштин укукка сыйбаган усулдарын пайдаланып, партиянын беделин кетирип жатыптыр. Эки жолу Разумовскийге телефон чалдым. Бирок ал мени менен сүйлөшүүнү каалабай, трубканы көтөргөн жок. Разумовский Горбачевго менин өтүнүчүм жөнүндө эч нерсе айтпаганын түшүндүм».

Усубалиев баары бир Башкы катчынын кабылдамасына жеткен. Катчы менен сүйлөшүүдө ал Михаил Сергеевич жок дегенде бир нече мүнөткө кабыл алуусун өтүнгөн. Өзүнө жакшы тааныш кабылдамада 20 мүнөт отуруп, катчы кабинеттин кожоюнунун коңгуроосу боюнча ичкери кирип кетип, эки мүнөттөн кийин чыгып, мындай деди: «Мен Сиздин өтүнүчүңүздү айттым, бирок ал Сизди кабыл ала албайт». Дээрлик 24 жыл КПСС БКнын мүчөсү болуу менен Усубалиев жаңы башкы катчы тарабынан өзүнө мындай кемсинткен мамилени алгачкы жолу баамдады.

Кийин өзү эскергендей, ошондон соң өзүн жамаат сизди. «Москва» мейманканасына келип, дарылоочу врачка телефондон кайрылып, ал Мичурин атындагы көчөдөгү бейтапканага кароого тезинен келүүнү өтүндү. Мени карап көрүү менен врачтар оорукана-

га жаткырууну чечип, съездин отурумуна барууга тыюу салышты. Врачтар мага жардам беришти. Ооруканада жаңы Башкы катчынын колунун оордугун башынан кечирген мага окшогон мурдагы жетекчи кызматкерлер көп болуп чыкты. Мурда мен БКнын аппараты – бул биз БКнын мүчөлөрү бир добуштан жана чын дилден шайлаган партиянын жогорку жетекчилигинин эркин аткаруучу деп ойлоп жүргөм. Мен, эгерде алар маселелерди кароодо калыс эместикке, адилетсиздикке жол берсе, аппараттан, анын кызматкерлеринен өтө катуу талап болот деп ойлогом. БКнын мүчөлөрүнүн тигил же бул маселелер боюнча өтүнүчтөрү, макул эместиктери кунт коюу менен калыс каралат деген ойдо болчумун. Бирок азыр, сен иштен четтеп калганда мындай болот деп ойлоо жөнсүз, сенин өткөндөгү иштерин эске алынбай тургандыгын, сен эми эч кимге керек эместигинди, партиядагы жаңы бийлик ээси үчүн керектүү нерсенин баарын жасаша тургандыгын түшүндүм. Баары бир чындыкты, адилеттүүлүктү белгилөө үчүн күрөшүүнү чечип, өзүмдүн ар намысым жана кадыр-баркым үчүн күрөшүүгө, БКнын аппаратчыларына күрөшпөй багыттоого даяр элем».

**Кайра куруу жылдары – Кош бол,
коммунизм – Салам, кейиш!**

Усубалиевди кызматтан алып, партиядан чыгарып салышты. Бат эле анын аты брежневдик сенектиктин синоними болуп, акыркы он жылдыктардын ичинде Кыргызстанда топтолгон бардык терс нерселерди ага түртүп салышты. Мурдагы бөлүмдөрдө айтылган Султан Ибраимовдун курман болуусун анын эсине салып, Түгөлбай Сыдыкбеков менен болгон анын узак идеологиялык кайым айтышуусун ачыкка чыгарышып, кыргыз тили анын күнөөсү боюнча кысылган имиш деген жоромолдорду эске

салышты. Республиканын гезиттеринде жана журналдарында жаңыдан пайда болгон ооздуксуз маалымдуулук өз ашкерелөөлөрүндө куугунтукталган Биринчи катчыны негизги бута кылып алды.

Мурдагы кызматташтарынын айрымдары аны, албетте, терс – жада калса, адабий каарман катары чагылдырды. Усубалиевдин мурдагы жардамчысы А. Ивановдун мурда аталган «Верхом на облаках» повести мунун мисалы боло алат. Бул жазылманын көркөмдүк жетишкендиктери жөнүндө айтпай эле коелу, бирок повесттин башкы каарманы болгон мурдагы Биринчи катчынын кыжырлануусунун чеги жок болду. «Ивановдун жана ага окшогондордун маркум Султан Ибраимович Ибраимовду мен ээлеп турган Кыргызстан Компартиясынын БКсынын Биринчи катчысынын жогорку кызматына «башкы атаандаш», «талапкер» катары көргөндүгүм жөнүндө жалган ойлору боюнча, – деп жазган кийин Турдакун Усубалиевич, – ылайык сөздү жөн гапа таба албайм. Буга окшогон таптакыр чындыкка коошпогон, ойдоп чыгарылган нерсени эч ким таба албайт. Эгерде менин Султан Ибраимовичке карата чыныгы адамгерчилик, терең камкордук жана ошол эле убакта партиялык-принциптүү мамилем жөнүндө учкай эске алышса, мындай жалган жаманаттылоодон эч нерсе калбайт.

Жаманатты кылуучу барган сайын арылап, өз каалоосун чындык катары көрсөтүп, ого бетер бетпактыкка барат. Далил катары Биринчи катчы негизинен түпкү улуттан башкаларды «жаман көргөн» деп белгилейт. Алар БКнын Экинчи катчысы орус Разин, МККнын төрагасы Кременчук, Курулуш өнөр жай министри еврей, жада калса, улуту боюнча орус катчы Зиночка жана башкалар. Республикада В. И. Лениндин музейине, лениндик мурасты пропагандалоо, калкты Лениндин идеяларында тарбиялоо боюнча анын ишине карата жаман мамиле жасаган бир да адам болгон эмес.

Бирок тилекке каршы, ага музейдин имаратынын өзү да, анын экспозициялары да, анда жүргүзүлүп жаткан чоң тарбиялоо иши да жакпаган бир адам табылды. Мындай адам А. Иванов болуп чыкты. Баары мүмкүн болгондугуна, жоопкерсиз демократияга жана маалымдуулукка мас болгон ал, эч тартынбастан өз окурманын музейдин имаратын жана башка социалдык-маданий объектилерди талкалап, аларды урандыга айландырууга ачык чагым жасоого чейин тизгинин тартпады. Ал адабияттан чагымчы катары чыкты. Мунун баары анын жазгандарын окугандарга өтө даана көрүнүп турат. Ал бул үчүн моралдык гана эмес, андан башка кыйла олуттуу жоопкерчилик тартууга тийиш эмеспи?».

Андай болгон менен, Турдакун Усубалиевди кызматтан кетируүнүн себеби таптакыр башкада болчу. Ал Кыргызстандын жогорку кызматында узак отуруп калган. Ошондуктан, эгерде элди көптөн бери тажатып бүткөн ыкмасы менен башкарган бир эле адам кызматта көпкө отуруп же улгайып калса, аны алмаштыруу керек. Анын үстүнө адилеттүүлүк үчүн айта кетүү керек: адамдар Советтер Союзунун эң начар жетекчиси болгондугу үчүн Леонид Ильич Брежневден өтө чарчагандай эле, чынында андан да тажап калышкан. Өлкөнү дээрлик 15 жыл башкарган жана мунун эсесинен адамдар акыл-эстеги өзгөрүүлөрдү, жаңы адамдардын келүүсүн катуу каалоонун фактысын пайда кылган эгемендүү Кыргызстандын алгачкы Президенти Аскар Акаев менен да ушундай эле нерсе болду. Албетте, узак жылдардын ичинде ар кандай болмуштар жана ушактар топтолуп, кадимки психологиялык чарчоо жана ошого окшогон нерсе пайда болот. Мындай учурларда бардык терс жана жаман учурлар Биринчи жетекчи менен тике байланыштырылып, ал бардык таарынуулардын жана нааразычылыктардын чекити болуп калат, андайлар дайыма болот жана бул иш жүзүндө баарын чечет.

Ошентип, ал кетти. Ал эми жогорку бийликтен кетүү, өзгөчө ал бийлик өтө көпкө созулганда, өтө кыйын болот эмеспи. Ошентип, Усубалиевдин кетүүсү уу-чуулу болгонуна карабастан, Усубалиевге чейинки мезгилдеги Кыргызстандын жагымдуу лидери Раззаковдун кеткенине караганда кыйла жеңил болгондугу чын. Кептин баары Усубалиевди кызматтан алып, партиядан чыгарып салганында эле. Бирок аны Раззаковдой өлкөдөн чыгарып жибербестен, үйүндө – өз квартирасында үй-бүлөсү менен калтырышты...

Баса, Турдакун Усубалиев капилет келип калган кандайдыр бир иш-чаранын бириндеги таптакыр жапайы кырдаалды да айтып жүрүшөт. Адамдар ага жакын келүүдөн, учурашуудан жана сүйлөшүүдөн коркушкан. Анда алар жаңы жетекчилик көрүп каларынан коркушкан да, өлкөнүн мурдагы лидери холлдун борборунда кайда барарын билбей жалгыз туруп калган. Калгандар шыбырашуу менен ага аяр карап, алысыраакта топтошуп турушкан. Албетте, адамдар ага үйүнө барып турушкан. Бирок иш жүзүндөгү жалгыз калуу дээрлик Советтер Союзу ыдыраганга, Кыргызстан эгемендүүлүктү алганга чейин уланган.

Бул ал үчүн өзгөчө оор жылдардан болгон. Өзгөчө анын акылдуу жана өмүрүнүн акырына чейин берилген жубайына оор болгон. Республиканын эң жогорку кызматынан түртүп салынган соң, ага бардык тепкичтерден аркага кетүүгө туура келген. Басма сөздө жана интеллигенциянын арасында анын инсандыгы жөнүндө ар кандай болмуштар айтылгандыгы баарынан оор болгон. Аны ошол кездеги белгилүү партиялык ишмер Султан Ибраимовду өлтүрүүнү уюштурган, партиянын БКсынын өтө келечектүү катчысы Бейше Мураталиевдин көзүн тазалаган имиш дегенге чейин барышты. Республиканын негизги калкынын генезисин жана этностук түзүмүн иликтөө үчүн көп иштерди жасаган бел-

гилүү этнограф-кыргыз таануучу С. М. Абрамзонду куугунтуктагандыгы жана кууп чыккандыгы үчүн күнөөлөшкөн. Бир жолу СССРдин колдонуудагы Конституциясы боюнча ар бир союздук республика чоң союздун курамынан чыгууга укуктуу деген ойду айта салган белгилүү юрист-укук таануучу К. Нурбековду жаманаттылагандыгы жана куугунтук көрсөткөндүгү үчүн аны күнөөлөштү. Ооба, жектөөчү партиялык-советтик элитаны дал кылган мындай айтылбоочу нерсени капыстан айткандан кийин юрист кыйын кезендерге туш болгон, бирок ал университетте, андан кийин республиканын Илимдер академиясынын Философия жана укук институтунда иштесүн уланткандыгы факт болуп саналат.

Ооба, Турдакун Усубалиев улуттар арасында карым-катыштын куралы болгон орус тилин пропагандалоонун ынанымдуу тарапкери болгон. Ооба, ал кыргыз элинин маданий жана руханий кайра жаралуусундагы Совет бийлигинин ролун баса көрсөтүү үчүн кыйла күч-аракетин жана жигерин жумшаган. «Авроранын» залпына чейин биздин эл кандай көзгө сайгыс караңгылыкта жана орто кылымдык социалдык-экономикалык жакырчылыкта болгондугун баса көрсөтүү үчүн таң калардык мисалдарды келтирген. Ооба, тарых илими катуу идеологиялык чектөөлөрдүн муундурган чектеринен эч чыга алган эмес, атактуу Арстанбектен жана Калыгулдан (Усубалиевдин өзүнүн бабасынан) тартып, К. Тыныстановго, Ж. Абдрахмановго жана Б. Исакеевге чейинки бир катар ысымдарга тыюу салуунун адилеттүүлүгүн жана укукка жатарын кайра кароонун жада калса аракеттери да болгон эмес. Мында Турдакун Усубалиевдин жеке күнөөсү болгонбу? Жарым-жартылай болгон деп ойлойм. Бүткүл Совет өлкөсү ушундай жашаган жана ушундай кырдаалда болгон. Эгерде Москванын өзүндө Булгаковду жана Платоновду, Гроссманды жана

Шаламовду актоо Горбачевдун жылдарында гана туура келсе, ага баш ийген советтик республикалар жөнүндө эмнени айтууга болот? Өзүнчө алганда республикада маалымдуулукту жана кайра курууну уюштуруу үчүн, жада калса, теориялык жактан да эч кандай мүмкүнчүлүк болбогондугу түшүнүктүү.

Бир жолу ал жөнүндө сөз болуп жатканда аксакалыбыз мага, жада калса, республикада ары-бери жүрүүнү москвалык Эски аянттын партиялык аткампнерлери менен макулдашууга мажбур болгондугун айтып берген. Идеологиялык жактан аяр маселелер боюнча чечимдерди эркин жана өз алдынча кабыл алууда ал иш жүзүндө кандай даражага ээ болгондугу ушундан көрүнүп турат.

Бул жана башка күнөөлөрдүн арасында анын орус тилине карата саясаты кыйла маанилүү болуп көрүнөт. Ал Пушкиндин жана Толстойдун тилин жапырт үйрөнүүнүн ынанымдуу тарапкери болгондугу талашсыз. Интервьюлардын биринде журналист андан мындай деп сураган:

— Сиз орус тилин улуттар аралык карым-катнаштын тили катары киргизүүнүн демилгечилеринин бири болгонсуз. Ал идеянын тарапкери бойдон калдыңызбы?

Суроого БКнын мурдагы Биринчи катчысы болуп калган Усубалиев мындай деп жооп берген:

— Ооба, чынында эле, биздин республикада орус тилин киргизүүнүн демилгечилеринин бири болгом жана бул идеянын тарапкери катары калам. Кыргыздардын улут катары калыптанышындагы бул сонун тилдин зор ролу жана маанилүүлүгү жөнүндө айтуунун зарылдыгы жок. Орус элинин жана улуу орус тилинин, улуу Толстойдун жана Достоевскийдин тилинин аркасында бизди бүткүл дүйнө тааныган өнүгүүнүн деңгээлине жеттик. Муну эч качан четке кагууга жана унутууга болбойт. Убакыт өткөн сайын орус тили англис тили ээлегендей эле орун ээлейт. Орус тили, биз -кыргыздар жапа башкалар

үчүн да дагы эле узак убакыт бою маанилүү роль ойнойт. Анын жардамы менен гана биз дүйнөлүк маданияттын жетишкендиктерин аңдап биле жана тышкы дүйнө менен байланыша алабыз.

Аны коңшу республиканын Кыргызстандын аймагына терең кирип кетүүсүнө мүмкүнчүлүк берип, Анжиян суу сактагычын Өзбекстанга бергендиги үчүн күнөөлөшкөн. Бирок бул Никита Хрущев башкарган мезгилде нагыз россиялык аймак болгон Крымды Севастополь шаары менен бирге Украинага берүү сыяктуу эле маселе болгон. Бир кезде СССР ыдырайт жана ошол Севастополь менен Крым көз карандысыз Украина менен Россиянын ортосунда бүтпөгөн араздашуунун себеби болуп калат деп Хрущевдун оюна да келбегендиги түшүнүктүү. Башка жагынан алганда, аны акысыз берүү жөнүндө эч качан сөз болбогондугу жана болушу мүмкүн эместиги мага даана белгилүү – коңшу республиканын экономикалык жана эл чарбачылык муктаждыктары үчүн гана курулган суу сактагычты (объектини техникалык жана башка тейлөөнү кошуп алганда) Өзбекстан тарабынан убактылуу пайдалануу жөнүндө республикалардын ортосунда келишим болгон жана бар. Анан калса, маселе Фрунзеде чечилген эмес, аны Усубалиев өз бетинче чечпестен, маселе Москвада чечилгендиги түшүнүктүү иш. Бул маселени көтөрүүгө, болгон документтерди алып чыгууга жана суу сактагычты андан ары эмне кылууну аныктоого убакыт эбак келип жетти.

Усубалиевди бат кол куушурбагандыгы жана ындыны өчпөгөндүгү сактап калды. Ал күрөшүү үчүн күч тапты. Анткени өзүн сатып жиберген партиялаштарынын алдында жана өз элинин алдында, эң негизгиси аны эң терең берилүүсүнүн жана сүйүүсүнүн жүйөсү болгон Кыргызстандын алдында өзүн таза деп эсептеген. Ошондуктан столго отуруу менен жазууга киришти. Өзүнүн узак саясий жашоосунун ичинде зор санда топтогон архивди кайра

аңтарып, кагаздарды каза баштады. Бул жылдардын ичинде жазылган сегиз калың том ушинтип пайда болгон.

Ооба, аны өзүнүн убагында курулган Лениндин музейинде иштөөгө уруксат бербей, унутта калтырууга ар кандай аракет жасашты. Ага жаратылышты коргоо коомунун кабылдамасындагы ишти... сунуш кылышты, андан албетте баш тартты. Бирок бул чыныгы кара ниеттик жана саясий маңкүртчүлүктүн көрүнүшү болгон. Ал өзүнө карата кыйла жакшы мамилеге татыган. Бирок аттиң, бул Иосиф Сталиндин заманында белгиленген жана брежневдик сенек мезгил мураска алган коммунисттердин өзүнүн байыркы салт-санаасы болгон. Сталиндик убакта иш кыйла жамаан – камоолор же атуулар менен бүтүп, Батыш чалгындарынын «шпиондору», «буржуазиялык улутчул» ж.б. сыяктуу салтка айланган кинелер тагылган. Мындай учурларда дайыма Маяковский айткандай, «жолдош маузер сөз алчу» же болбосо мындай адамдарды түптүз Гулаг – жердеги тозок жутуп кетчү. Аны демейдеги партиялык Пленумдун чечими менен ордунан түшүргөн Никита Хрущевдун кийин коомдон толук четтетүү менен гана чектелип калышкан. Турдакун Усубалиевге да ошондой мамиле болгон.

Партияга калыбына келтирүү эч жакка алып барбаган жол катары

Анын ортосунда чаалыкпаган жана чымырканган Усубалиев өзү үчүн, өзүнүн ар намысы жана кадыр-баркы үчүн күрөшүүнү улантты. Бул оңойго турбайт. Бул анын көп күчүн жана чыдамын алды. Документтерге жетүүдө эч кимден жардам алуунун зарылдыгы болгон жок. Бирок, баары бир москвалык партиялык жогору жактагыларга өзүн партиядан чыгарып салуунун адилетсиздигин жана өзүнүн

күнөөсүз экендигин далилдей алды. Москва менен болгон тажатма кат жазышууларга, баарлашууга туура келген Эски аянттагы аткаминерлерди атап отурбайбыз, анткени бул өтө кейиштүү, ошол эле убакта кызыксыз тарых. «Мен каттарымды толук жалгыздыкта жазгам жана мен үчүн терип басууга макул болгон кызым гана алардын ар бирине канчалык күч короткондугумду билет», – деп эске салган бул жылдар жөнүндө пенсионер Усубалиев.

Ал ошол кездеги КПССтин Генсеги Михаил Горбачевго, КПСС БКнын алдындагы ПККнын төрагасы М. С. Соломенцевге кат жазган. Өзүнүн өтө кеңири каттарында ал көп сандаган фактылар жана далилдер менен өзүн партиядан чыгаруу адилетсиз экендигин далилдеп, өз өлкөсүнө жана өз партиясына берилип кызмат кылган ардагерди партияга калыбына келтирүүнү өтүнгөн. Жооп болгон эмес. Буга карабастан, М. С. Горбачевго апелляция менен дагы бир жолу жазууга мажбур болгон. КПСС БКнын алдындагы ПККнын төрагасы М. С. Соломенцевге даректелген каттарында ал далилдерди дээрлик толугу менен келтирген жана өзүнүн апелляциясынын кечигип жаткандыгына даттанган. М.С. Горбачевго каттарынын биринде ал мындай деп жазган: «Улуу Октябрдын – бүткүл дүйнөлүк тарыхый окуянын 70 жылдыгы жакындап келе жатат. Мен анын катарында 45 жыл болгом. Дээрлик бардык жылдары активдүү эмгектик, коомдук-саясий, чарбалык иште иштегем. Мен Сизге, Михаил Сергеевич, КП БКга мага карата ак ниет, адилеттүү мамиле көрсөтүү менен, КПССтин катарына калыбына келтирүү өтүнүчү менен кайрылам.

Терең урматтоо менен,

Т. У. Усубалиев

20.08.1987-ж.»

Акыры аны калыбына келтиришти. Турдакун Усубалиевден бул канчалык күч-аракеттерди жана

чыңалууну талап кылгандыгын руху мурдагыдай эле бекем болгону менен анын чачтары таптакыр агарып кеткендиги боюнча айтууга болот.

Партияга калыбына келтирүү өзүнчө алганда окуя болгон, бирок республикада ага толук үн катышкан жок. Бул жок дегенде мурдагы Биринчиге тагылган айыптардын баары адилетсиз, ал эми аны партиядан чыгарылышы кыянаттык болгондугун билдирмек. Усубалиев моралдык жеңишке жетишти. Эми ал башын жогору көтөрүү менен өзүн акталды деп эсептей алмак, бирок, мунун баары БКнын мурдагы Биринчи катчысынын жеке өмүрүндө эч нерсени өзгөрткөн жок. Усубалиевдин убагында салынган, адамдар Өкмөт үйү деп атай баштаган жактан – кыргыз Ак үйүнөн эч кандай телефон чалуу болгон жок. Албетте, А. Масалиев башында турган жаңы жетекчилик тарабынан эч кандай кечирим суроо болбоду. Бул бийлик үчүн жаман кабар экендигин болжолдоого болот, бирок аны чакыруу менен адамча сүйлөшүүнү мүмкүн эмес деп эсептешти. Эгерде алар баары бир чакырыпса, адамча кечирим сурашса, ал муну кабыл алмак. Бирок алар мындай кечирим суроо – эки жактуу нерсе экенин түшүнүшкөн, анткени мындай кечирим суроо менен аларга өз күнөөлөрүн, өз чечимдеринин адилетсиздиктерин моюнга алууга туура келмек.

КПССтин мүчөлүгүнө калыбына келтирилгенден кийин Усубалиев андан ары эмне кылуу керектигин – эсепке туруп, баары бир төлөөнү улантып жаткан мүчөлүк төгүмдү төлөөнү улантып, акчаны почтадан жөнөтүү менен, «Доордун акыл-эси, ар намысы жана абийири» деп эсептелген партиянын ишине кызмат кылууну улантууну ойлонду. Бул партиянын катарына кыйналып калыбына келтирүүдөн кем эмес маселе болчу. Усубалиев баштапкы ячейкага «кызмат кылган» жок, партиянын чогулуштарына барбай да койду. Ыдыраган, моралдык жак-

тан жок кылынган, өз социалдык жана моралдык идеалдарынан баш тарткан КПСС анын партиясы эмес эле. Өзүнүн көп жылдык жетекчисине жана жол көрсөтүүчүсүнө жардам бербей койгон А. Масалиев башында турган Кыргызстандын партиялык уюмуна келсек, ал ага жап дили менен да акыл – эси менен да берилген жок. Өзү чейрек кылым жетектеген, адамдык жашоосун толук жана таптакыр этибарга албаган партия тарабынан толук жана таптакыр четке кагуунун жылдарындагы башынан кечиргендеги ыза унутулуп кеткен жок. Ал өтө терең ыза, өтө ооруксунтуучу жана бүтпөгөн жараат эле. Ал партиянын башкы штабынан БКдан телефон чалууну күткөн. Бирок мындайдын ишараты да болгон жок. «Этибарга албагыла!» командасын эч ким жокко чыгарган эмес.

Усубалиевдин эскерүүлөрүнөн келип чыккандай, сатып кетүү аны кадам сайын тосуп алып турган. «Мен партияга калыбыма келтирилгенден кийин Москвадан кайтып келип райкомго кирдим. Биринчи катчы менен жолугушууга үмүттөндүм, баары бир менин «окуям» – бул катардагы окуя эмес болчу. Ошону менен алардын менин «партияга кайтып келишим» боюнча милдетин жеңилдетүү үчүн өзүм бардым. Бул жылдардын ичинде мен почтадан райкомго жиберип, партиялык мүчөлүк төгүмдөрдү дайыма төлөп келгенимди айта кетмекчимин. Республикага Москвадан чалуу менен мага партиялык билетимди беришин айтуунун зарылчылыгы болгон эмес: партиялык билетим өзүмдө болчу. Бирок мени кабыл алышпады. Бир жумадан кийин жазылыңыз дешти, бирок бир жумадан кийин да кабыл алынган жок. Андан кийин бир аздан кийин келиңиз, балким шеф кабыл алышы мүмкүн дешти. Ошону менен мында келбеңиз жана Сизди кабыл алат деп үмүттөнбөнүз дегенди түшүндүрүштү. Ушул партиянын райкомубу! Ошону менен коммунисттик партиянын жетекчилиги менен сүйлөшүү укугу бузул-

ду. Албетте, мындай чечимди райкомдун биринчи катчысы кабыл албагандыгын мен түшүнгөм. Шоона БКдан бери созулуп жаткан. Ошондо мен Кыргызстан Компартиясынын БКсынын Биринчи катчысы А. Масалиевдин кабыл алуусуна жазылдым. Анан эмне болду? Толук үп катпоо. Акыры БКнын катчысы, БКнын парткомиссиясынын мурдагы төрагасы М. Шеримкулов кабыл алды.

Биздин жолгушуубуз БКнын коомдук кабылдасамасында болду. Ошону менен мага, Сизди БКга катардагы карапайым келүүчү катар кабыл алышты дегенди түшүндүргөн өңдөнүштү. Болуптур, муну суна да рахмат. Өзүмдүн иштөөнү каалаганымды, менин уюштуруучулук жана идеологиялык иштеги тажрыйбам республикага кызмат кылышы мүмкүн экендигин айттым. Алар мени угуу менен, жаратылышты коргоо коомунун төрагасына катчы болууз деген чечимин айтышты. Бул маскаралык эмеспи. Иштөөнү каалайсыңбы – катчылыкка бар. Мен ким менен сүйлөшүп жатканымды түшүнгөм. Бул иш мен үчүн эмес деп токтоо айттым. Бирок мен үчүн алардын башка сунушу, албетте, жок болчу.

Ошондо мен айрым иштерди атадым. Атап айтканда, коомдук башталыштарда В. И. Лениндин борбордук музейинин Фрунзедеги филиалынын консультанттыгына жиберүүнү өтүндүм: *коомдук башталыштарда* деп баса белгиледим. Өз практика боюнча музей ишин өтө жакшы билерлигим жөнүндө да айттым. Өз кезегинде музейдин имаратын курууга, лениндик жана тарыхый-партиялык документтерди, башка маанилүү документтерди даярдоого жана музейдин экспозициясын түзүүгө катышкам¹. Жооп тетири болду.

Көп кийинчерээк жаңы жетекчиликтин абийири ойгонгонсуду – эгерде муну абийир деп айтууга мүмкүн болсо – кыргыз саясатынын алпын республика-

¹ Усубалиев Т. Надо знать прошлое, чтобы не ошибаться в будущем. – Бишкек: «Шам», 1996. – 2-т. – 215-б.

лык китепкананын катардагы кызматкери катары, албетте, эмгек акысы жок «эмгекке орноштуруу», башкача айтканда, мынчалык эмгеги сиңген адамды атайлап, дээрлик мыскылдап басмырлоо улантыла берди. Өзү үчүн чыдап күрөшүү улантылып жатты.

Бул Турдакун Усубалиевдин өмүр таржымалындагы кайгылуу болбосо да өтө көңүл чөгөрлүк окуя болгон. Партияга калыбына келтирүү ага карата мамилени эч өзгөрткөн жок. Эркин басма сөз деп аталгандардын көпчүлүгү бир аздан соң жалаачыл боло баштады. Өч алуу, демейки жүзүкаралык деген эмне экенин Усубалиев өзүнүн жеке тажрыйбасынан билди. Мындай өч алуучулукту өзү гана эмес, өзү туулган Кочкор районунда жашап жаткан туугандары да башынан кечирди.

Бирок Т. Усубалиев, жада калса, кызматынан алынгандан жана партиянын катарынан чыгарылгандан кийин да коммунизм менен ошо замат кош айтышкан жок. Өзүн, ошондой эле өмүрлүк жарын ушунчалык абыгер чектирген, бушайман кылган, кайтарып берилген партбилет эми өзүнүн алгачкы маанисин таптакыр жоготту – замана өтүп бара жаткан. Иш жүзүндө кайтарып берилген партбилет эч жакка алып барбаган мандат болуп калды. Советтик Социализмдин жана идеологиялык коммунизмдин күнүнүн даңазасыз батуусу анын көз алдында болду. Советтер Союзу таң каларлык тез кулады. Мурдагы коммунисттик катчылар демократиянын жана либералдык экономиканын бекем чептерин багындыруу боюнча жүрүштөрдүн башында турду. Алар Союз ыдыраган убакта тагдырдын эрки боюнча башында туруп калып, эгемендүү республикаларды башкарып калышты. Жаңы тарыхый заман башталды. Жаңы шарттарда кечээги биринчи катчылар өзгөргөндүгүн жана эң таң каларлык адаттан тышкары нерселерди – орто кылымдык диктаторлордон тартып, бүтүндөй жүз

кылым да аз болгондой ууруларга жана коррупционерлерге айланууну көрсөткөндүгүн көрүүгө жана байкоого туура келди... Жаңы шарттарда деле чындыгы эбактан берки ачкөздүк, жада калса дүйнөлүк тарыхтагы сейрек колу туткактык гүлдөп өстү. Сапармурад Түркмөнбашынын феномени гана эмнеге татыйт. Түркмөндөр андан Кудайдын кудурети менен гана ажырады.

Андай болгон менен Турдакун Усубалиев баары бир коммунист болчу жана коммунист бойдон калды. Бирок мында ал акылынын тунуктугун жоготкон жок жана кээ бирлерчилеп идеялык алжуудан же өзүнүн партиялык сапатында идеологиялык фундаментализмден жабыр тарткан жок деп ойлойм. Ал жаңы идеяларга ачык болду жана реформалардан чочубады. Муну турмуш көрсөттү. Ал өзүнүн кээ бир кесиптештериндей, Кыргызстан көз карандысыздыкты алган күндү каргап-шилеген жок, бирок болуп жаткандарга эстүү көз карашы менен карады. Ал реформалардын зарылдыгын түшүндү, өзүнүн убагында өлкөнүн экономикасына суудай агылып келип жаткан союздук дотациялар келбей калганда өлкөгө акчаны өзү иштеп табуусу керек экендигин көрдү. Мунун баарын ал жакшы түшүндү, бирок таптакыр даяр эмес жана бул үчүн даярдалбаган адамдарга бүткүл өндүрүштүк чынжырды жана жаңы негиздеги укуктук мамилелерди иштеп чыкпастан, оңдогон жылдардан бери топтолгон мамлекеттик мүлктү бөлүп берүүдөн реформанын бүткүл маанисин көргөн кезде таңданды. Практик, башкаруучу катары ал, мисалы, агроөнөр жай секторундагы башаламандыкты кабылдаган жок, бирок рыноктун эмес, натуралдык чарбанын заманасына өлкөнү кайра алып келген «реформатор-дарвинисттерге» таасир бере алмак эмес.

Турдакун Усубалиев Кыргызстан КП БКнын Биринчи катчысынын кызмат ордуна кеткенден кийин дүйнөдө эбегейсиз өзгөрүүлөр болду. Алар Кыр-

гызстанда да болду. Дүйнөлүк мунай рынокторунда конъюнктуранын начарлашына байланыштуу СССРде бара-бара экономикалык дымуну башталып, Кыргызстанда Т. Усубалиевден кийин бир нерсени куруу, социалдык-маданий тиричиликти жакшыртуу, белгиленгендерди эптеп улантуу кыйынчылык менен ишке ашты. Андан кийин төмөндөө тездеди – одоно реформаторлор кайра куруунун ордуна ошол кезде ачуу тамашалап айткандай, союздун элдерин кайра курууга эмес «кайра атууга», ондогон жылдардын ичинде түзүлгөн республикалар аралык экономикалык байланыштарды ыдыратууга дуушар кылды. Куруу өтө кыйын, ал эми талкалоо өтө оңой иш болуп чыкты... Муну Усубалиев көрдү, муну баары көрдү.

Экономикалык кризистин айынан илим жана маданият, адабият баарынан көп жабыр тартты. Мисалы, «Кыргызстан маданияты» адабий жумалыктын нускасы гана азайбастан, 1980-жылдардын аягында эле бара-бара жабылып калды. Бир айлык «Ала-Тоо» адабий-көркөм журналына да ошондой мамиле болду. Ал улуттук адабий процесстин чыныгы кыймылга келтирүүчүсү болгон. Театрлар ээн калып, китепканалар мамлекеттик дотациядан айрылып, мектептерди ар жылдык ремонттоо көбүнчө үзгүлтүккө учураган же таптакыр жасалган эмес. Шампунь же самын сыяктуу тиричилик жана гигиена үчүн жөнөкөй продукцияларга тартыштык байкалды. Баарын көмүскө, «тааныштык» боюнча табууга туура келди. Ичинен кыйла ыдыраган, «социалисттик лагерь» деп аталган өз өнөктөштөрүнөн айрылган, девальвацияланган «жыгач» рубли жана иш жүзүндө интеграцияланбаган, пландык-командалык экономикасы бар советтик өлкө өзүнүн 90-жылдагы тарыхый чегине мына ушинтип жетип калган.

Жада калса, мындай кырдаалда да экономикадагы жана саясаттагы буулган куугунтуктоочу

курларды кичине болсо дагы бошотуу СССР үчүн чыныгы кыйроо болуп калды. Ооба, айтканынан кайтпаган коммунисттер көтөрүлүш чыгарып, өлкөнү артка кайтарууга аракеттенди, ал эми дөгүрсүгөн Б. Ельцин жана анын радикалдуу Батыш рынокчуларынын командасы Россиянын мамлекеттик көз карандысыздыгын жарыялоо менен СССРдин бардык калган субъектилеринен бурулуп кетип, зор өлкөнү сөздүн түз маанисинде жардан кулатып, он жылдыктарда калыптанган экономикалык жана маданий байланыштарды талкалады.

Усубалиев эң көп нускалуу беделдүү гезиттер жана журналдар тарыхтын «ак барактары» боюнча материалдарга жык толуп, белгилүү журналисттер менен публицисттер советтик саясий жана экономикалык тутумду ачык же көмүскө сындап жатканын көрдү жана окуду. Ал мунун баары көпчүлүк саясатчылар, республиканын партиялык жетекчилери, катардагы интеллигенттер, өз алдынча, көз карандысыз жашоо жөнүндө олуттуу ойлонуп жаткандыгын көрдү. Ошол убакта өзүнүн көз карандысыз мамлекетин түзүү чыныгы ойго келбеген окуя болчу. Эгерде мурда бул жөнүндө ойлоо гана коркунучтуу болсо, эми бул ойлор өзүнөп өзү пайда болуп жатты. Советтик республикалардын катарынан капыстан улутчулдук жаралып, ошол эле жерден олуттуу чыр-чатактарга өтүп кетип жаткан этностор аралык кагылыштар пайда болду. Бул борбордон качуу процесстерине өз экономикасын жана саясатын «финляндиялаштырууну» каалаган Балтика боюндагы республикалар дем берди, ал эми Балтика боюндагы жана Түштүк Кавказдагы ачык көчө каршылыктарын күч менен басуу аракеттери эч нерсеге алып келбестен, Москвадан четтөөнү жана Кремлдеги бийликти жек көрүүнү күчөттү.

Советтик чек араларды кайра кароо, СССР элдеринин тарыхын кайра аңтаруу процесстери башталды. Армения жана Азербайжандагыдай илимий

күчтөр ишке киришип, эң атактуу журналисттер, академиктер андан кийин саясатчылар күч сынашты. Иш, эреже катары, ачык чыр-чатак, кан төгүү, ал эми айрым учурларда согуш менен бүттү. Тоолуу Карабах боюнча армян-азербайжан чыр-чатагы эң ири жана кандуу болуп, ошондой эле проблема Грузияда, Абхазия менен Түштүк Осетияда келип чыкты, Ферганадагы окуя баарын таңдандырды.

Кыргызстан мындай чыр-чатактардан четте калган жок. Өзбек сепаратчылары, албетте, тарыхка апелляция жасоо менен автономдошуунун кандайдыр бир планын алып чыгып, жада калса өздөрүнүн «Адолат» уюмун түздү, ал бийликтегилерге карата талаптардын кыйла узун тизмесин даярдады. Бул коочулукка бат эле белгилүү болуп калып, өлкөнүн түштүгүндө өтө кооптуу абал түзүлдү. 1990-жылдын майынын аягында, атап айтканда, майдын 27синен баштап 31ине чейин Ош шаарында Кара-Суу районунун Ленин атындагы колхозуна таандык болгон жана Ош шаарына жакын жаткан аянты 32 гектар жер участкан кыргыз улутундагы жаштар өз бетинче басып алгандыктан, кыргыздар менен өзбектердин ортосунда кандуу кагылыш орун алды. Буга өз алдынча басып алуу мыйзамдаштырылган учурда жер үлүштөрү жок жергиликтүү өзбектер каршы чыкты. Чыр-чатак болуп, кан төгүлдү. Окуя андан кийин ошондой эле натыйжа жана кан менен Өзгөн шаарына өтүп кетти.

Башка нерсени да белгилей кетүү керек: Турдакун Усубалиев дайыма сындап келген терс жагынан белгилүү болгон кыргыздын көчө демократиясы иш жүзүндө ошол талаада пайда болгон. Демократия жана сөз эркиндигине, жүрүштөргө үйүр алган өлкө башаламандыкка да туш болду. Карапайым жана маалыматы аз угуучулардын кол чабуусуна жетишүү жана алардын көз алдында баатыр болуп чыга келүү оңой эле иш болчу. Бирок чыр-чатак-

ташып жаткан адамдарды тынчытуу, тынчтыкты жана бейпилдикти калыбына келтирүү, эбактан бери бир жерде жашап келген бир тууган элдердин ортосундагы мамилелерди жөнгө салуу өтө оор, шай оодарган, кай бир учурларда чоң тобокелдикке салган иш болгон.

Кыргыз ССР Жогорку Советинин сессиясы ачылган 1990-жылдын 22-октябры эсте каларлык күн болуп калды, анын депутаттары Совет убагында шайланган эле. Бирок күн таптакыр демейдегиден тышкары болуп, адамдар көчөдө митингге чыгып, ачкачылык жарыялашты. Ал эми адамдардын колдорунда «Биз президенттик башкарууну каалайбыз!», «Басма сөзгө эркиндик!», «Ош окуяларына ким күнөөлүү?» ж.б. сыяктуу ураандар болду.

Тарых кээде өзүн чырлуу аял катары алып жүрөт деп айтышат. Бул дал ошондой экендигине биз Советтен кийинки Кыргызстандын мисалында бир нече жолу ынандык. Бирок ошол октябрь күндөрү тарых өзүн чынында эле өзгөчө алып жүрдү. Логика боюнча Т. Усубалиевдин ордун баскан, өлкөнүн иш жүзүндөгү биринчи адамы, башка республикаларда болуп жаткандай эле А. Масалиев же болбосо Өкмөттүн Төрагасы А. Жумагулов Кыргызстандын башчысы болушу керек эле. Бирок бийлик биринчисине да, экинчисине да тийген жок. Ошентип, советтик Кыргызстандын алгачкы Президенти академик Аскар Акаев болуп калды.

Усубалиевдин көз алдында улуу совет держава-сы, анын сүйгөн өлкөсү өзүнүн акыркы күндөрүн жашап жаткан. Күндүн бара-бара батуусу анын көз алдында болду. Мунун баары таң каларлык, кандайдыр бир ойго келбеген иш болчу, анткени айтылып калгандай, мынчалык кубаттуу, табигый ресурстары бай держава жалпы кризистин, башкача жашоону жана өз чарбасын башкача жүргүзүүнү каалаган адамдардын алдында туруштук бере албай калат деп эч ким ойлогон эмес. Өлкө иш жүзүндө

башкарылгыс болуп калды, мындайга ар бир республика, жада калса, жалпы союздук, СССРдин Конституциясы менен макулдашпай, өзү үчүн иштеп, өзү үчүн пайдалуу жана керектүү мыйзамдарды кабыл ала баштагандыгы буга зор даражада түрткү берди. Мына ошентип өлкөнүн ыдырашы үчүн юридикалык жактан жагымдуу кыртыш даяр болгон.

СССРдин мамлекет катары кыйрашы жөнүндө Усубалиевдин өз пикири болгон. Ал Советтер Союзунун кыйрашы Горбачевдун таң каларлык саясатынан башталды деп эептеген. «Союз бир саатта талкаланды, — деп жазган кийин Турдакун Усубалиевич. — Бардык улуттук республикалар өздөрүнүн улуттук квартираларына бекинип алып, бардык улуттук республикаларга бактысыздык, эбегейсиз турмуштук каргашалар, жабыр тартуулар, кастыктар тарады. Горбачевдун алааматтуу кайра куруусунун жылдарында россиялык көпчүлүк саясатчылар бүткүл Совет мезгилинин ичинде мурдагыдай Россия башка улуттук республикаларды өзүнүн тегерегине бириктирген жана чогулткан жагымдуу күч болбой калышына жетишипти.

Россия улуттук республикаларды өзүнөн четке сүрүп, барган сайын борбордон окчундатуу жаатына өттү. Көпчүлүк россиялык саясатчылар маалымдоо каражаттарынын беттеринде, радио жана телеканалдар аркылуу Россия — саан уй (бул сөз үчүн кечирип койгула, бул менин сөзүм эмес) болуп калган имиш, алардан эч нерсе албастан, Россия гана улуттук республикалардын баарын багып келген жана багып жатат дегенге күнү-түнү ынандырды. Эгерде Россия өзүнүн улуттук «арам тамактарынан» айрылса, анда ал эң сонун, тез эле толук жетиштүү жана бай жашай баштайт, — дешти. Россия улуттук республикалардан алгандары жөнүндө болсо таптакыр айтылбай калган».

Усубалиевдин ою боюнча «улутчулдук саясатын жарыялоо, өзүнүн кара өзгөй ишин жасап, милли-

ондогон россиялыктарды туура жолдон адаштырып, алардын башын айландырды. Шовинисттик пропаганда улуттук республикаларда чынжырлуу жооп берүүнү пайда кылды. Улуттук республикалардын улутчул-сепаратчылары Россия - орус эмес элдердин байлыгын талап-тоноп жаткан жаалдуу империя болуп савалат деген ооздуксуз пропаганданы баштады. Падышалык империянын мураскору болуп калган Советтер Союзу улуттук республикаларга, алардын экономикасын, маданиятын, саламаттык сактоосун, билим берүүсүн, илимин өнүктүрүүдө жана алдин жыргалчылыгын жогорулатууда олуттуу жардам көрсөткөн эмес, улуттук каада-салттарды, улуттук тилдерди басмырлап, орус эмес элдерди орусташтырууну жана ушуга окшогондорду жүзөгө ашырган имиш.

...Мен өзүмө Россия, башка улуттук республикалар жайынча ажыраша алмакпы, — деген суроону берем. Өз элдерин дүйнөлүк тажрыйбаны аркалап, жабыр тартууларга жана азаптарга дуушар кылбастан, сөзсүз ошенте алышмак. Ал эми мындай тажрыйба дүйнөлүк практикада бар... Жайынча чечкемде биздин элдер — мурдагы советтик республикалар — азыркы көз карандысыз мамлекеттердин ортосундагы экономикалык байланыштарды капыстан талкалоонун айынан болуп көрбөгөндөй турмуштук алааматтарды башынан кечирип, азыркыдай жабыр тартмак эмес».

Советтик Кыргызстандын көп жылдык лидери СССРдин эбегейсиз байлыгын бөлүштүрүү фактысынан зор адилетсиздикти көргөндүгү кызыктуу. Ал кийин Союз ыдыраганда бардык союздук республикалар тарабынан ондогон жылдар бою түзүлгөн жалпы союздук экономикалык дараметти адилеттүү бөлүштүрүү болбогонуна бир нече жолу капаланган. «Россия өзүн жалпы союздук байлыктын 70%нын мурасчысы деп жарыялады, — деп жазат Усубалиев. — Россиянын калкынын зор санын

жана анын эбегейсиз аймактык мейкиндигин эске алганда, буга макул болууга болот. Бирок негизги балакет башкада турат. Союз ыдыраганда, мисалы, Союздун көз ачып-жумгуча ыдырашы өзүнүн минералдык ресурстарын эл чарбасына толук жүгүртүүгө үлгүрө элек республикалар үчүн келип чыккан оор турмуштук кыйынчылыктар сыяктуу маселелер эске алынган эмес. Бул баарынан мурда, Союздун убагында эмгекти бөлүштүрүү боюнча бүткүл союздук программа көптөгөн ондогон жылдардын ичинде иштелип чыккандыгы жана жүзөгө ашырылып жаткандыгы менен түшүндүрүлгөн. Ар бир республиканын эл чарбасы минералдык-чийки заттык жана табигый, ошондой эле эмгек ресурстарын эске алуу менен ал программага ылайык өнүккөн.

Мисалы, башка республикалардай эле Кыргызстан жалпы союздук эл чарба комплексин чыңдоо үчүн зарыл болгон продукцияны биринчи кезекте өндүргөн. Кыргызстан бардык жергиликтүү керектөөлөрдү канааттандырууга гана эсептелген, көп тармактуу, өзү менен чектелген чарбаны түзүүгө эч качан умтулган эмес. Кыргызстан Союзга көп нерсе берип жана өзү өндүрбөгөн нерсенин баарын Союздан алып турган. Союздун ыдырашы менен иштеп жаткан экономикалык интеграция көз ачып жумгуча жок болгон. Бул Кыргызстанды өтө оор экономикалык абалга дуушар кылган».

Эгемендүү Кыргызстанда болуп жаткандардын баары Турдакун Усубалиевге жаккан эмес. Ал баары жөнүндө башкача ойлоого көнгөн. Бирок ал өз заманы, советтик социализм заманы өтүп кеткендигин түшүнгөн. Тарыхчы катары, Маркстын диалектикасын окуган адам катары, эми ал бул жерде эч кимге көз каранды болбогон чоң тарыхтын мыйзамдары иштеп жаткандыгын эң сонун андап сезген.

Баары бир кайрадан жаралып бара жаткан жапайы капитализмдин катаал жүзүнө карабастан,

жаңы реалдуулук анын жан дүйнөсүн бүтпөгөн азап тартууларга дуушар кылган. Анткени, коомдо баары бир өткөндүн белгилүү бир баалуулуктарынын маанилүүлүгүн аңдоо тез эле пайда болду. Өзгөчө туруктуулуктун, Усубалиевдик туруктуулуктун. Анткени ал кезде курулуп, жасалып жаткандардын баары жайма-жай болуп, айрым нерселер жөнүндө жандуу айтылып жаткан. Ал эми азыр баары токтоп калган. Жаңы бийликтер айткан жана сайрап жаткан жаңы нерселер өтө оор эмгек менен пайда болгон.

1990-жылдардын башталышында Кыргызстандагы саясий көрүнүш иш жүзүндө өзгөрдү. КПССтин Генсегиинин кызматын өткөрүп берүү менен СССРдин Президенти болуп калган М.С. Горбачев эми башында турбай калган партиянын «башкы багытынан» жада калса бир кадам да чыкпаган, өтө кыйшаюсуз көз караштарды жактаган Кыргызстан КП Борбордук Комитетинин Биринчи катчысы А. Масалиев Т. Усубалиев иштен алынгандан кийин республиканын башында туруп, ал эми партиячылар өтө консервативдүү жапа догматтык көз караштарда болгон. Башка Союздук республикалардын Биринчи катчыларынан айырмаланып, А. Масалиев республиканы эгемендештирүүнүн ынанымдуу каршылашы болгон жана ошол бойдон калган. Ал бийликти партиядан арылтууну каалаган эмес, ошол эле убакта партиянын лидери бойдон гана калууну артык көрүү менен мындайды жетиштүү түрдөгү ардактуу жана жакшы парыз деп эсептөө менен Кыргызстандын Президенти болуп шайланууну апчейин каалаган эмес. Бирок республикадагы саясий жагдай катуу өзгөргөн жана анын мүчөлүгүнөн жапырт чыгуу менен коштолгон Компартиянын белинин өтө түшүп кетүүсү башкаруунун тизгинин мудагыдай кармап калууга анчалык мүмкүнчүлүк берген эмес.

Ошол жылдардагы Өкмөттүн Премьер-министри А. Жумагулов эске салгандай, республика ошол

күндөрдө толкуп-ташып, ага чейин да, андан кийин да ага окшогон эч нерсе болгон эмес. Ал эми демократиялык талаптар менен саясий активдүүлүктүн жогорку чеги эң жогорку деңгээлге жеткен. Кыргыз ССРнин Компартиясынын акыркы съезди 1990-жылдын 14-15-июнунда жана 30-августунда Фрунзеде болуп, андан кийин партия иш жүзүндө жашоосун жана өзүнүн жетекчилик ролун аткаруусун токтоткон.

1990-жылдын жалпы союздук референдуму көрсөткөндөй, СССРдин, анын ичинде советтик Кыргызстандын калкынын көпчүлүгү Советтер Союзунан бөлүнүүнү, өзүнчө жашоону каалаган эмес. Анткени чоң ядролук-космостук державанын курамында баары өздөрүн коопсузураак, корголгондой ж.б. сезишкен. Ошого карабастан, Беловеждеги макулдашуулар союздун элдеринин тарыхындагы, жада калса жалпы дүйнөнүн тарыхындагы жаңы доорду баштаган – иш жүзүндө СССРдин ыдырашы болгон. 73 жылдын ичинде чынында эле улуу, бирок аларга марксчилер жана ленинчилер, марксизмдин жана ленинизмдин негиздөөчүлөрү жөнүндө айтпаганда, Томас Мор жана Кампанелла, Оуэн жана Сен-Симон ыйык ишенген идеяларды жана схемаларды ишке ашырууга аракеттенген улуу, көп улуттуу державанын ыдырашы болгон.

Советтер Союзунун кулашы болбой койбос, ошол эле убакта чыныгы трагедия болгон. Дагы жакшы, бардык империялар кулаганда боло келгенден айырмаланып, кан төгүүлөр аз санда болду жана узакка созулган согуштарсыз болду. Бирок мунун баары белгилүү бир түрдө трагедия эле. Анткени өткөн жылдардын ичинде адамдар жана элдер сөз жүзүндө эмес, иш жүзүндө биригип, бирге жашашкан жана эмгектенишкен, кубанычтарды жана жалпы кайгыларды бөлүшүп, экономикалык жана руханий жактан байланышта болгон. Бирок токтоосуз экономикалык жакырланууну жана анын

натыйжасы катары борбордон качууну каалаган саясий процесстердин тездешин эч ким токтото алмак эмес. Азыр кимди болсо да – Горбачев менен Ельцинди, «түбөлүк душмандардын» сүйлөшүп жасгандарын, советтик «чириген» интеллигенциянын сатып кеткендигин, «ЦРУнун кылган ишин» ж.б. күнөөлөөгө болот. Бирок бир нерсе даана: тутумдун тышкы жана ички кысымдарга, кыйынчылыктарга каршылык көрсөтүү жөндөмү таң каларлык солгун, ал эми жашоо жөндөмү андан да начар болуп чыга келди. Улуу өлкө ушинтип ыдырады, ал эми аны менен бирге бүткүл ХХ кылымдын көптөгөн социалдык көз бөмөчүлүктөрү жана адамдардын үмүтү көмүлүп калды.

Турдакун Усубалиев бул кайра куруудан кийинки жылдары жаңы, өзүнө тааныш эмес чөйрөдө жашады, анткени тутумдун өлүмүнүн тыбырчылагандыгы жана «кыргыз демократиясы» деп аталган таптакыр жаңы нерсенин төрөлүшүнүн кыйындыгы анын көз алдында болду. Бирок ал бул өтө драмалуу кырдаалда өзүн жоготкон жок, анткени ал өз өмүрүндө 20-жылдардагы ачкачылыкты, кооптуу-коркунучтуу 30-жылдарды, согуштун каардуу жылдарын алганда, андан да жаман нерселерди көргөн. Ал карт тарых акылынан адашканын жана каалаганын жасап жатканын түшүнгөн. Жаңы күндү ал сын көз менен карап, бирок киргизилип жаткан жаңылыктарды кол шилтеп, четке какпастан тосуп алган. Ал жаңылыкка ачык болгон жана бул анын жаңы турмушка карата жаңы кызыкчылыгын жаратып, спорт адамдары айткандай, жаңы демге өз болуусуна жардам берген. Ал чоң саясатка кайтып келе баштаган.

Мындай дээрлик таң каларлык көрүнүш баарынын эсинде: өлкөнүн жапдуу тарыхы, курагы боюнча бабасы болбосо да чоң атасы, бирок тынчы жок кыргыз көчмөн жан дүйнөсү бар, ошол эле убакта таптакыр кайрылгыс болуп өтүп кеткен

доордун ак чачтуу улуу саясатчысы, парламентчи Усубалиев, демократиялык жаздын жаңы балдары, Кыргызстандын кайнап жаткан көчөлөрүнүн Гавроштору, Блоктун саптарынан чыккан «Катькалар жана Ванькалар» менен бирге болгон... Бул толук кубанычтуу, ошол эле убакта эстен кеткис мезгил болгон. Мунун баары Усубалиевге өтө жаккан деп айтууга болбойт. Бирок ага жаңы жигер, кандайдыр бир көңүл чабытын берген жана ал жаңы кыргыз саясатынын чордонуна баш оту менен кирип кеткен.

Ушинтип ал публицист, эң беделдүү мемуарчы, бир эле убакта тили курч полемист жана фактологиянын дөөсү, туулуп келе жаткан кыргыз улуттук мамлекеттүүлүгүнүн патриоту болуп калган.

Аскар Акаев жана Турдакун Усубалиев: кайтарылган статус

Жогоруда айтылгандай, Кыргызстандын мамлекеттик көз карандысыздыгынын фактысын Турдакун Усубалиев ураалап кыйкырбастан, бирок ашыкча жээликпестен кабыл алды. Аны менен эсептешүүгө керек болгон иш катары кабыл алды. Жогорку деңгээлдеги тажрыйбасы бар мамлекеттик ишмер өз өлкөсүнүн көз карандысыз болушун элестете да алмак эмес. Эгерде Тарыхты урушчаак аялдай элестетсек, анда ал эмнени кааласа, ошондой болот эмеспи. Кандай болсо да, Тарых дал ушундай кылды: Кыргызстан эгемендүү мамлекет болуп калды. Байыркы гректер ойлогондой, асман жарылып кетти, дүйнөнү башкарган добулдун жана чагылгандын кудайы Зевс асмандан калканын жаркылдатып, балтасын шилтеди жана ССР Союзу ага Кудайдын жазасы же дүйнөлүк каар тийгенден бетер белгилүү бир күнү жана белгилүү саатта бырын-чырын болду. КПСС толугу менен банкрот болгон саясий күч

катары тынчы жок болуп, анын ордун кайдагы бир эргежээл, кагаз партиялар ээлөөгө шашты. Алардын мүчөлөрү, кыргыз саясатчысы Феликс Кулов айткандай, бир автобусту да толтура алмак эмес. Капыстан күчүн жоготкон партия, анын Биринчи жана Экинчи катчылары күлкүнү жана шылдыңды гана пайда кылып, жок болду, анткен менен кулакка угумдуу жана үрөй учурган кызмат – Президенттин кызматы пайда болду. Анан Аскар Акаев Президент болуп калды.

Акаев менен Усубалиевдин өз ара мамилеси жөнүндө айтуудан мурда тагдырдын эрки боюнча эгемендүү Кыргызстандын алгачкы Президенти болуп калган Аскар Акаев ким жана кандай адам, саясатчы болгондугу жөнүндө жок дегенде кыскача айта кетүү зарыл. 1990-жылдардын үлгүсүндөгү Советтик Кыргызстан эң чукул өзгөрүүлөрдүн жана алмашуулардын босогосунда турган. Ал республиканын түштүгүндөгү Оштогу жана Өзгөндөгү этностор аралык кандуу чыр-чатактын жылы болгон, ал эми ага чейин Баткенде чек арага жана жаткан жерлерде олуттуу кагылышуулар болуп, Бишкекте митингдик оош-кыйыштар күчөп жаткан. Мунун баары республикадагы коомдук климатка өтө катуу таасирин тийгизип, кандайдыр бир ички чукул кыймылдар менен багыттарды тездетип, саясий процесстерди жапдантып жиберди, алар эки жыл мурун эле көмүскө абалда болуп келген. Коом жаңырууга жана демократиялык кайра түзүүлөргө чацкагандыктан, баары бул жүктү өзүнө ким ала тургандыгы жана республиканын башчысынын милдетин татыктуу аткара алары жөнүндө ойлой башташты. Андан тышкары, өлкөнү демократиялаштыруу, төмөндөп бара жаткан экономикадагы жалпы ыдыроону токтоткондой саясатты жүргүзүү жөнүндө маселе жетиштүү курч турган. Ошондуктан баары өлкөгө кандайдыр бир жаңы аба киргизүүнү жана режимди алмаштырууну ка-

алаган. Эгерде майда-чүйдөлөрүнө жана ар кандай жактарына көңүл турсак, бул өзүнчө эле тарых. Бирок Чыңгыз Төрөкуловичтин ысымы башка биринчи келгендигин айта кетүү керек. Бирок ал ар-намысын сактап, Кыргызстандын Президенти болуудан таптакыр баш тарткан.

Президенттик кызматка жарай турган талапкерди издөө, Жогорку Советтин депутаттарынын чогулуусу, региончулардын күбүр-шыбыры, топтошо калуулар ж.б. ушинтип башталган. Жыйынтыгында баары ошол кездеги республиканын Илимдер академиясынын Президенти, математик-электрончу, СССР Жогорку Советинин депутаты болуу менен саясий асманда даана байкалып калган академик Аскар Акаевдин талапкерлигине токтошту. Аны А. Масалиевди ачык сындагандардын бири, союздук парламенттин трибунасынан бир нече жолу өтө ийгиликтүү чыгып сүйлөгөн жана ошонусу менен өзүнө көңүл бурдурган депутат катары билишчү. Жалпысынан А. Акаев Кыргыз СССР Жогорку Советинде жөнөкөй көпчүлүктүн добушу менен алгачкы жолу өлкөнүн президенттигине шайланган убак күрдүү, кайра куруучулук, тарыхый бурулуш убагы болчу. Баары кандайдыр бир өзгөрүүлөрдү күтүп жашаган. Мындай кырдаалда «жаңы ой жүгүртүү» (горбачевдук кайра куруу жылдарындагы модалуу саясий сөз) деп аталганды карманган интеллектуалдарга жана окумуштууларга коомдук суроо-талап өтө чоң болгон жана алар эстрадаанын же кинонун артисттериндей эле ал арасында кеңири белгилүү жана тааныш эле.

1990-жылдын 27-октябрында Президенттик кызматты ээлөө менен Акаевге сөздүн так маанисинде бүт баарына – өлкөнү башкарууга, саясатчы болууга, интригалар менен да, экономика менен да алектенүүгө жана эң оорчулук келтирүүчү реформаларды жүргүзүүгө, бийлик үчүн күрөшүүгө үйрөнүүгө туура келди. Буга ал жетише алды, анын үстүнө

ал мектепти алтын медаль, Ленинграддык техникалык ЖОЖду (ЛИТМО) артыкчылык диплому менен бүтүргөн, ошол эле Ленинградда кандидаттыгын жактап, 36 жашында ошол эле жерде докторлукту коргогон. Ал эми алгачкы убакта, президенттиктин алгачкы жылдарында, өзгөчө Москвадагы мамлекеттик төңкөрүшкө биринчилерден болуп каршы чыккан жана мыйзамдуулук менен СССРдин Конституциясын коргогон биринчилерден болуп калган, белгилүү ГКЧПнын күндөрүндө тагдыр ага өзгөчө жылмайган.

Тарыхтын бул эпизоду жөнүндө А. Акаевдин өзүнүн эскерүүсү бар. «Президент катары мага, – деп жазат ал, – өзүмдүн тандоомду аныктоом керек болчу. ГКЧПнын аракеттеринин Конституциялык эмес мүнөзүн, СССРдин мыйзамдуу Президенти М.С. Горбачев жөнүндө маселени даана эместигин аңдап-сезип, абийиримди сатпоону ичимден чечтим. «Президенттин элге кайрылуусу» тез даярдалды. Анда Конституцияга ылайык шайланган жана өз ишин Мамлекеттик эгемендүүлүк жөнүндө декларациянын негизинде жүзөгө ашырып жаткан республиканын Президенти катары жарандык тынчтыкты жана улуттук ынтымакты ж.б. чыңдоо багытын жүргүзөм деп ГКЧПдан чечкиндүү четтедим». 21-августта түнкү саат 3тө жалпыга маалымдоо каражаттарында Кыргыз Республикасынын Президентинин Вилдирүүсү жайылтылган. Анда Москвадагы козголоңго Конституцияга каршы төңкөрүш катары баа берилген. БУУнун атынан дүйнөлүк коомчулукту, БУУнун Башкы катчысы Перес де Куальярды биздин эгемендүүлүгүбүздү коргоодо жардам берүүгө чакырдым, «бизде танктар жана самолеттер менен куралданган армияга каршы турууга эч кандай мүмкүнчүлүк жок экендигин баса белгиледим».

Чынында эле ал күндөрү өлкөнүн алгачкы Президенти өзүн демократиялык маанайдагы лидер жана чечкиндүү жетекчи катары көрсөттү. «Кыр-

гызстан Компартиясынын БКсынын аппараты жана Ленин атындагы борбордук музейдин филиалы ээлеп турган имараттарды Кыргыз Республикасынын менчигине өткөрүп берүү жөнүндө» Жарлык, ошондой эле 1990-жылдын 19-августундагы «Кыргыз Республикасынын Президентинин республиканын элине кайрылуусу» чыкты. Бир сөз менен айтканда, ГКЧПчылардын 1991-жылдын августундагы козголоңу коммунисттердин өздөрү казган көргө СССРди көөмп салууга катуу көмөктөштү. Улуу империя дээрлик шылк кулады. Советтик адамдар өзүнүн жалпы ата мекенинен айрылды, бирок жаңы, мурда «кичине» деп аталган жаңысына тез эле ээ болду. Ал эми чыныгы чоң жана жападан жалгыз болуп калды. Көз алдыда бир заман кетип, жаңы аттары, асманьнда жаңы «жылдыздары» бар башкасы келди.

Биздин Кыргызстанда жаңы, таптакыр тааныш эмес тарыхый заман төрөлө баштады. СССРде «белгисиз» катары бир кыйла белгилүү болгон республикада алар жөнүндө эки жыл мурда эле кыялданууга мүмкүн болбогон окуялар болуп жатты. Гезиттердин жагымсыз көнүп калган аталышына карабастан, дал «белгисиз» Кыргызстан өзгөрүүлөрдүн жана чечкиндүү демократиялык кайра түзүүлөрдүн заманынын чындыгын кабылдоо үчүн кыйла даяр болуп чыкты. Кыргызстан Беловеждеги макулдашууларга чейин эле өзүнүн мамлекеттик эгемендүүлүгүн эки жолу жарыялоого үлгүргөнү да чын. Алгачкы жолу - 1990-жылдын 15-декабрында, андан кийин 1991-жылдын 31-августунда, мурда айтылган Беловеждеги макулдашуудан 4 ай мурда болгон.

Кыргызстандын таптакыр жаңы тарыхы же чыныгы кыргыз саясий аңыз кеби ушул күндөн башталган. Бирок ошондо өлкөгө татаал саясий жана экономикалык жолду басып өтүүгө, чечкиндүү реформалардын жана демократиялык кайра түзүүлөрдүн жылдарын башынан кечирүүгө, 1992-

жылы ачкачылыктын чегинде калууга, жаңы өсүп келе жаткан демократиянын бардык ылаңдары менен оорууга туура келерин эч ким болжолдогон эмес. Ошондо Кыргызстанды «түстүү» революциялардын, башкача айтканда, Украинадан тартып Грузияга, дүйнөдө биздин өлкөнү 90-жылдарда аташкан «демократия аралына» чейин жеткен мамлекеттик төңкөрүштөрдүн толкуну эки жолу каптай тургандыгын эч ким билген эмес. Ошондо Кыргызстанда мамлекеттик төңкөрүштөр менен байланышкандардын баары – кан, көп адамдардын өлүмү, этностор аралык кыйратуучу чыр-чатактар, менчикти талап-тоноолор, мыйзамсыз кайра бөлүп алуулар, саясаттын жакырланышы жана криминалдашуусу ж.б. орун алат деп эч ким алдын ала билген эмес.

А. Акаевдин президенттигинин башталышында өлкөдөгү кырдаал кыйрагандай болгон, Союз ыдырагандан кийин өлкө бардык каржылык тамырлары жана экономикалык байланыштары үзүлүп, четте калды. Заводдор менен фабрикалар комплектоочү нерселердин жоктугунан жана заказдарынын токтоп калуусунун айынан тез эле банкрот болду – Чубайс менен Ельцин дал ушинтип жек көргөн Союздун жана анын экономикасынын түбүнө жетти. Бирок Кыргызстан рубль зонасынын тынымсыз соргон айлампасынан реформалардын үстүндө иштөө менен өз убагында чыгып кете алды. Дал А. Акаев баарын «жакында жакшы болот», бизди азиялык Швейцариянын «тагдыры» күтүп турат деп ишендирди. Өзүнүн реформатор командасы менен ал өлкөнү демократияга ылайык жашоого үйрөтү жана эң мыкты болбосо да, рынокту байкоосуз киргизди. КМШ өлкөлөрүндөгү эң чоң либералдын беделине жетип, биздин «демократия аралы» үчүн Батыштын жеңилдетилген кредиттерин жана миллиарддык гранттарын тарта алды жана ушундай жол менен 1991–1993-жылдарда өлкөнү ачкачылыктан жана бөлүнүп кетүүдөн сактап калды.

Башка нерсени да айтпай коюуга болбойт. Акаевдин убагында анын либералдык саясатынын өзү алардын пайда болуусуна көмөктөшкөн саясий жылдыздардын «фабрикасы» толук иштей баштады. Ал түркмөн башы С. Ниязовдой оппозициячыларды өлтүрүп же каматкан жок, кайсы бир коңшу өлкөгө гүдөй нааразы болгондорду жана башкача ойлонгондорду өлтүрүп, моралдык жактан жок кылып, кандуу кырылыштарды жасаган жок жана өзүнүн каршылаштарын К. Бакиевчилеп өрттөп жиберген жок, макул болбогондор менен талашты, оппозициянын мыйзамдуулугун жана анын өкүлдөрүнүн ачык саясатка укугун башынан эле таанып, саясий талаада теңдеш катары кармашты.

Тилекке каршы, саясатчы Аскар Акаев кийин өзгөрө баштады. Акаевдин саясий өзгөрүшүнүн жана трагедиялуу кулашынын себептери жөнүндө көп нерсе жазууга болот, бирок белгилери эгемендүү Кыргызстан Кумтөр алтыны боюнча алгачкы инвестициялык келишимди түзгөн жана «кызыл портфель» жөнүндө табышмактуу, чуулгандуу иш башталганда эле байкалган. Бул Аскар Акаев менен Турдакун Усубалиев биринчи жолу кагышкан жана өтө кагышкан учур болчу. Кеп белгилүү кыргыз «алтын тоосу» Кумтөр боюнча инвестициялык келишим жөнүндө болгон. Тилекке каршы, келишим Кыргызстан үчүн даана пайдасыз болуп чыкты жана иш даана коррупция жыттанып турду. Маселе парламентте көтөрүлүп, аны өкмөттүк эмес уюмдар басма сөздө активдүү талкуулап жатты.

Ага Турдакун Усубалиев да кошулду. «Кумтөр сатылып кетти деген маалымат бизге жетти, – деп жазган. – Макулдашуу «Сиабеко» ортомчу фирмасы аркылуу «Камеко» фирмасы менен кол коюлган. Мени бул айран таң калтырат. Кумтөр жөнүндө маалымат сураганда бизге: «Кумтөр – Кыргызстандын башкы байлыгы жана бул кенди иштетүү жооптуулугу бир кыйла төмөн кендердин тизмегинде акыр-

кысы болот», – деп жооп беришкен. Бул өтө туура болгон. Анткени жалгыз Кумтөр гана болжолдуу баалоолор боюнча 5 млрд долларга жакын турат. Кумтөрдүн өзү эле Кыргызстанды кайра жаратышы, өнөр жайды, инфраструктураны жана эң көп тармактуу экономиканы түзүшү мүмкүн. Бизге, адегенде, Талды-Булак менен Жер-Үйдү өздөштүргүлө, андан кийин гана зор Кумтөргө киришкиле деген адамдардыкы чын болуп чыкты».

Дегинкиси, жомоктогудай, бирок иш жүзүндөгү алтын Кумтөр тоосу – бул советтен кийинки Кыргызстандын экономикасы гана эмес, саясий тарыхынын бир бөлүгү. Бул өтө чиелешкен, бүдөмүктөргө, сатып кетүүлөргө жана коомдук пикирди алдоого жык толгон тарых. Кумтөр алтыны өлкөнүн алгачкы Президенти А. Акаевдин беделин түшүрүп, аны түбөлүк булганыч тарых менен байланыштырды. Кумтөрдүн айынан экинчи президент Бакиев да катуу сынга кабылган. Анткени анын убагында Премьер-министр болуп калган белгилүү шылуун Д. Үсөнов канадалыктар менен сүйлөшүү үчүн бирде Москвага, бирде Стамбулга бир нече шектүү барууларды жасап, жыйынтыгында канадалыктарга бир нече миңдеген гектар алтын жаткан аймакты берип салган.

Ал эми алыскы 1992-жылы дал канадалык «Камеко» компаниясы менен алгачкы макулдашуу Усубалиевди Акаев менен кагылыштырган. Биринчиден, алтын менен болгон операциялар өкмөттүн ак ниеттигине жана экинчиден, Кумтөр боюнча канадалык «Камеко» компаниясы менен бүтүмдүн республика үчүн пайдалуу экендигине шек кеткен. Эгерде анын иш жүзүндөгү жагын айтсак, анда 1992–1993-жылдарда аффинаждык тазалоого Швейцарияга алгачкы казып алынган алтын жиберилген. Швейцариялык «сапат белгисин» алгандан кийин биздин алтын бир убакта кредиттик багытты ачуу менен ал жердеги банкка жайгаштырылышы

мүмкүн болгон. Ал эми кредиттерди алуу ошол убакта Кыргызстан үчүн өтө маанилүү нерсе болчу. Ар кандай жактарын иликтеп, парламенттик комиссия Кумтөр алтынынын 1636 килограммын кайра иштеткенден кийин 1575 граммы, б.а. 0.1 пайызынан азы жок болгонун белгилеген. Бирок бул алтынды тазалоо жана аны жогорку сапатка жеткирүү боюнча демейки технологиялык процесстин натыйжасы эле, бирок бул саясий чыр-чатак чыгарууга илинчек берди. Парламент 1,5 кило таза алтындын жоголушу өлкөнүн экономикасы үчүн зыян деп эсептеди. Акыры келип, макулдашуу кайра каралды жана ишкананын 67 пайызы «Кыргызалтын» мамлекеттик компаниясына, 33 пайызы «Камекого» деп айтылды.

«Алтын чырынан» кийин Усубалиев менен Акаевдин кыйла тыгыз жакындашуусу болду. Менин жеке көз карашымда, өлкөнүн алгачкы Президентинин эмгеги сиңген жана өлкөнүн өнөгүшүнө зор салым кошкон адам катары Турдакун Усубалиевди урматтоосу, ошондой эле советтик Кыргызстандын мурдагы башчысынын Аскар Акаевдин ишине жогорку баа бериши негизги себеп болуп калды.

«Жасаганыңдын жазасын аласың».

Акыркы дебаттар

Мурдагы бөлүмдөрдө белгиленгендей, Турдакун Усубалиев өз кызматынан кеткенден кийин республиканын биринчи жетекчиси катары өз өмүрүнүн бүткүл чындыгын калыбына келтирүү боюнча ишти бир мүнөткө да токтоткон эмес. Бул сыртынан караганда да өтө таң каларлык болгон. Ал өзү республиканы башкарган мезгилдеги экономикалык, чарбалык иштерди талдап, сегиз томдук эскерүүлөрүн чыгарган. Ошону менен бирге, республиканын көйгөйлөрү менен жашап, ийгиликтерине кубанган,

эгерде катачылыктар кетирилсе кейиген, ачууланган, ачык сындаган.

Анын эң катуу кабатыр болууларынын жана терең ой жүгүртүүлөрүнүн жүйөсү болуп баары бир Советтер Союзунун ыдырашы болгон. Дал ушул маселеде баары бир ал советтик адам, өз заманынын уулу болгондугу өз жан дүйнөсүнүн бардык ичке кылдары менен туйган сезимдери чыгып кетип турган. Ал бул державанын кубаттуулугунун артышында өзүнүн колунан келген жана сиңирген эмгеги бар, анын өз өмүрүнүн, өзү таандык болгон элдин эң жакшы жылдары СССРдин тарыхы менен байланышкан деп эсептеши мыйзам ченемдүү жана адилеттүү болгон.

«Эмне үчүн падыша өкмөтү кыргыз элине өзүнүн мамлекеттик түзүлүшүн түзүү мүмкүнчүлүгүн берген эмес?» – деп сураган Турдакун Усубалиев. Анан ага кайра өзү жооп берген: элдин улуттук андап сезүүсүнүн топтолушунун жана өсүшүнүн эң биринчи шарты – бул бирдиктүү мамлекеттик түзүлүш. Бирок тарыхый жагдайлардын айынан кыргыз элинин мындай түзүлүшү эч качан болгон эмес». 1917-жылдагы Улуу Октябрь, советтик түзүлүш гана кыргыздарга өз мамлекеттүүлүгүн берген.

Совет бийлигинин жашоосунун алгачкы күндөрүндө эле Совет өкмөтү «Россия элдеринин укуктарынын декларациясын» жарыялаган. Декларацияда жаңы бийликтин улуттук саясатынын төмөнкүдөй эң маанилүү принциптери жарыяланган:

1. Россия элдеринин теңдиги жана эгемендүүлүгү.
2. Россия элдеринин өз алдынча бөлүнүп кетүүгө жана өз алдынча мамлекет курууга чейинки өз алдынчалыгын аныктоо укугу.
3. Бардык жана ар кандай улуттук жана улуттук-диний артыкчылыктар менен чектөөлөрдү жокко чыгаруу.
4. Россиянын территориясында жайгашкан улуттук азчылыктардын жана этностук топтордун эркин өнүгүүсү.

Орто Азиянын улуттук-мамлекеттик ажырымы 1924-жылы ишке ашырылган. Мунун аркасында кыргыз элинин айрым-айрым, өз алдынча жашаган бөлүктөрү бирдиктүү мамлекетке бириктирилип, ал анын тез социалдык-экономикалык жана маданий өнүгүүсүнүн маанилүү кепили болуп калган.

Тилекке каршы, анын союздун проблемаларын талдоолорунда болуп өткөндүн тутумдук, идеологиялык себептерин талдоо эмес, баарына Михаил Горбачевду жана анын командасын гана бир жактуу күнөөлөө негизги орунду ээлеген. Жада калса, айтылуу КМШны түзүү жөнүндө келишимге кол коюу жүргөн үч славян республикасынын Беловеждеги саммитин жеке уюштурган Борис Ельцинди ал аз сындаган жана кыйгап өткөн. Бирок кайра куруу менен маалымдуулуктун, кайгылуу белгилүү «тездөө» саясатынын жаратуучусу, дайыма анын публицисттик калеминин учунда болгон. Горбачевду ал бир жолу, жада калса, «батыштын шпиону», «Америка жиберген адам» деп атаган. Анын Горбачевду сындаосунда чоң өлкөнү башаламандыкка жана ыдыроого алып келгендиги, өзүн жетишерлик негизи жок кызматтан алгандыгы, узак жылдардын ичинде кемсинткендиги жана ачык этибарга албагандыгы үчүн жеке жактырбоосу баары бир көрүнүп турган.

Советтер Союзу эмнеликтен ыдыраган? – деп ал ошол эле ыйык суроосун уланткан. – Бул үчүн объективдүү себептер бар беле? Анын жообу таптакыр бир мааниде болгон: Союздун ыдырашы үчүн объективдүү себептер болгон эмес. Усубалиевдин пикири боюнча, мунун баары субъективдүү себептерден улам болгон. «Баарынан мурда Советтер Союзунун ыдырашы анын иштетип турган сааттай механизм токтотуп салган Горбачевдун таң каларлык саясатынан башталган. Ал иш жүзүндө ошол саатты токтоткон. Артынан келе жаткандарга аны таптакыр талкалоо гана калган. «Улуу кайра куруу»

бүткүл баарын улуу талкалоого айландырган адам (Горбачевду айтып жатат – О. И.) канчалык чечкиндүү болсо, эмнегедир адамдар ошончолук кубанып берилип кеткен. Жалпы көз бөөмөчүлүктүн коркунучтуу натыйжасы... Союз бир саатта талкаланган, кайра куруу саясаты өзүнүн арамза ишин жасап, миллиондогон россиялыктарды туура жолдон чыгарып, алардын башын айланткан. СССРдин ыдырашынын жүйөсүнө Кыргызстан КП БКсынын даңазалуу Биринчи катчысынын чыгарган тыянагы ушундай.

Жалпысынан көз карандысыздыктын биринчи күндөрүнөн эле көрүнгөн алардын сөз эркиндиги жана болушунча либерализми бар жаңы убак ага таланттуу публицист жана тарыхчы катары толук мерчемде ачылууга эң сонун мүмкүнчүлүк берди. Ошол эле эркиндик баары менен, баарынан мурда өзү жамап көргөн өзүнөп кийинки Кыргызстандын жаңы партиялык жетекчилиги, өзү атагандай, «горбачевчулар» менен эсептешүүгө мүмкүнчүлүк берди. Айтмакчы, ал Лениндин заманынын бардык советтик жетекчилери, ошондой эле Никита Хрущевду, Леонид Брежневди, Алексей Косыгинди, жада калса аны менен өзгөчө жылуу мамиледе болгон акыркы Генсек Константин Черненкогу өтө сыйлоо менен жазган.

Ал ошол жылдарда өтө көп, андан калса ар кандай темаларда – ашынып кеткен душмандарына жооптордон тартып, өзүнүн убагында, СССРдин убагында кабыл алынган тигил же бул чечимдерди түшүндүрүүгө чейин жазган. Мындай маселелер өтө көп болчу. Бирок сөз эркиндиги ичиндегилерди чыгаруу жана айтуу мүмкүнчүлүгүнөн тышкары, өзүнүн медиялык «ушакчылдыгын», демейки ооздуксуздукту, «кызык нерселерге» берилүүнү ала келди. Кептин баары журналисттердин жана жаңы муундагы саясатчылардын белгилүү бир бөлүгү үчүн Усубалиев советтик тоталитардык өт-

көндүн кандайдыр бир символу катары, көптөгөн, анын ичинде катуу талкууланып жаткан жана ба-сма сөздө курч сынды жана талаштарды пайда кылган окуялар аны менен байланышкан адам катары көрүнгөн. Ал эми ушакчы пресса үчүн бул ак чач аксакал ар кандай ойлоп табуулардын, текшерилбеген, ал эми кээде ачык эле ушакчыл чабуул коюулардын жана чуулгандуу аттарды тагуунун темасы болуп калган. 90-жылдарда Усубалиев жаңы каршылаштары менен жеңин түрүп күрөшүүнү чечкен. Ошондо Турдакун Усубалиев кандай күчтүү полемист жана сабырдуу талдоочу, ошондой эле публицист экендигин баары билди.

Бирок Советтер Союзуна – социализмге карай артка чакырбоого анын акылмандыгы менен даанышмандыгы жетүү менен, өткөндөгүлөр үчүн, өзгөчө тил курулуш жаатындагы чечимдери, кадр саясаты үчүн сыздоону улантып жаткандарга катуу сокку урду. Ал бардык жерде ынанымдуу жана туура болгон деп айтууга болбойт, бирок анын далилдери, тыянактары жана кубаттуу фактылары таң калтырбай койбойт.

Ооба, ал өзүнүн ынанымдары жана баалуулуктары боюнча чыныгы советтик адам болгон. Мисалы, Кыргызстандын элинин жашоосунда советтик мезгил зор роль ойногондугуна терең ишенген. «Бул мезгил – Кыргыз мамлекетинин тарыхынын айрып алгыс бөлүгү, – деп жазган ал. – Ал мезгилдин бизди алга жүрүүгө, биздин коомду өркүндөтүүгө жардам берген бардык оң жана пайдалуу жактарын эске алышыбыз керек. Бул мыйзам ченемдүү көрүнүш. Өткөндөгүсүз азыркы жок жана келечек азыркыга негизделет». Мындай логикага кантти макул болбой коюуга болот?

Бул сөздөрдөн көрүнүп тургандай, Усубалиев эч качан жаңыга, көз карандысыз Кыргыз мамлекетине эч качан каршы болгон эмес, бирок өз тарыхынан баш тартпоону, мурункулардын эмгегин сызып сал-

боону жаңы Кыргызстандын курулушунун эң маанилүү шарты деп эсептеген, анткени өткөндөгүнү жокко чыгаруу өлкөнү ар кандай коомдун башкы баалуулугунан – адеп-ахлактан айрып коймок, бул ар бир мамлекеттин эң маанилүү түзүүчүсү болуп саналат. Саясаттагы адеп-ахлагы жоктук жана саясий маңкүртчулук ал үчүн таптакыр келишкис түшүнүктөр болгон жана бул көз карашынан эч качан четтеген эмес.

Буга байланыштуу 90-жылдардагы Кыргызстандын турмушунун бир эпизоду эске түшөт. Республикалар аралык байланыштар жок кылынган жана мурдагы СССРдин мейкиндиктериндеги ар бир жаңы мамлекеттик түзүлүш башка өлкөлөрдүн кызыкчылыктарын этибарга албоо менен өз кызыкчылыктары жөнүндө гана ойлоого мүмкүн деп эсептеген. Иш анда Кыргызстандын үлүшү чечүүчү болбосо да негизгилердин бири болгон Орто Азиянын суу ресурстарын бөлүштүрүүгө тиешелүү эле, анткени 51 миллиарддан ашык куб метр жер үстүндөгү таза сууну республиканын өзү 20%га гана пайдаланып, ал эми агын суунун калган бөлүгү Өзбекстандын, Казакстандын, Тажикстандын жана Кытайдын жерлерин сугарууга кеткен. Ошондуктан, бул кырдаалды жергиликтүү кыргыз саясатчылары адилетсиз деп эсептөө менен бардык коңшулардан агын суу үчүн акчалай компенсацияны талап кылууну чечишкен. Айрым депутаттар мындан пайданын жаңы булагын көрүп, Кыргызстандан агып чыккан суу үчүн коңшу мамлекеттердин акы төлөөсүн катуу талап кылган. Бул оидогон жылдарда калыптанган экономикалык маданий жана башка байланыштарды жардырып жиберипти ыктымал болгон чыныгы бомба эле.

Бирок Усубалиев башкача ойлонгон. Ал бардык чечимдерде коңшулардын объективдүү кызыкчылыктарын эске алуу керек деп эсептеген. Бейгам коңшу – жакшы коңшу деп эсептеген Усубалиев.

Ошондуктан, ал жаңы жетекчиликти суу-энергетика маселесинде коңшу мамлекеттер менен кызматташууга чакырып, тыгыз жакшы кошуналык мамилелерди көз карандысыз мамлекет куруунун маанилүү императиви катары караган. Дегинкиси, кыргыз лидери бүткүл Борбордук Азиядагы суу иштеринин ири билермандарынын бири болгон, анткени ага бүткүл региондун жашоосун камсыз кылуучу бул эң маанилүү тармагында иш жүзүндө бүткүл аң-сезимдүү жашоосунда иштөөгө туура келген. Республиканы Исхак Раззаков, андан кийин Турдакун Усубалиев башкарып турганда Кыргызстан региондогу гидроэнергетиканын ири жөнөтүүчүсүнө, Бир катар суу сактагычтарды, Токтогул ГЭСи алардын эң кубаттуусу болгон гидроэлектр станцияларын куруунун аркасында суу топтоочуга айланган.

Дал Турдакун Усубалиев табигый агымдар үчүн же коңшуларды суу менен камсыз кылуунун белгилүү бир кызматтары үчүн Кыргызстан каржы талап кылууга укуктуу деп алгачкы жолу туура жана негиздүү аныктаган. «Мен Кыргызстандын жогорку органдарындагы иште көп жыл иштегем. Алардын үстүндө иштөө керек болгон, биздин мамлекеттин турмуштук маанилүү көптөгөн маселелерин ийне-жибине чейин, аларды чечүүнүн усулдарын жана жолдорун билем деп жалган жупунулуксуз айта алам. Мисалы, суу ресурстарын мамлекеттердин ортосунда пайдалануу проблемасын алалы. Кыргызстан таза суу ресурстарына бай. Анын аймагында совет мезгилинде ири республикалар аралык суу сактагычтар курулган. Коңшу Өзбекстандын талаалары биздин суу ресурстарыбыз менен сугарылып жаткандыгы баарына жакшы белгилүү. Ошол эле убакта биздин республика өзбек газы үчүн акы төлөйт. Кыргызстандын суу-энергетика ресурстарын сарамжал пайдалануу жөнүндө республикалар аралык дискуссиялар көп жылдан бери жүрүп

келет. Биздин көз карашыбыз – суу үчүн акы төлөө керек. Бул көз караш эл аралык практикага, көптөгөн чет өлкөлөрдүн тажрыйбасына негизделген. Акыны биздин аймактан коңшу мамлекеттердин аймагына агып чыккан бардык суулар үчүн эмес, өз суу сактагычтарыбызда топтогон жана коңшу суу керектөөчү мамлекеттерге берген суу үчүн алабыз. Тилекке каршы, бул маселеде коңшу мамлекеттердин түшүнүсүнө жетүү дайыма эле мүмкүн боло бербейт. Бул олуттуу проблема». Маселе эки тараптуу макулдашылган негизде чечилиши үчүн ал Орто Азия мамлекеттеринин башчыларына өз атынан кайрылуу менен ачык кайрылган жана бул лидерлерге белгилүү бир таасир көрсөткөн. Эң негизгиси мурдагы Биринчи катчы алардан Токтогул ГЭСи башында турган Кыргызстандын эбегейсиз чоң гидро курулмалары коңшу өлкөлөрдүн жыргалчылыгына да курулгандыгын тастыктаган цифраларды жана документтерди көрсөткөндүгүндө.

Усубалиев ал ГЭС - толук көлөмү бир эле убакта 19,5 млрд куб метр болгон ири суу сактагыч экендигин, бул Сыр-Дарыянын бассейнинде керектөөчүлөрдү суу менен камсыз кылууну олуттуу көбөйткөндүгүн, Өзбекстанда жана Казакстанда пахтанын жана башка айыл чарба өсүмдүктөрүнүн түшүмдүүлүгүн олуттуу көбөйткөндүгүн иш жүзүндө далилдеген. Гидротүйүн бул республикалардагы сугат жерлеринин аймагын 400 миң гектарга көбөйтүүнү камсыз кылган жана дагы 918 миң гектардан ашык аянттын суу менен камсыз болушун 70тен 90 пайызга чейин жогорулаткан. Ташкендеги «Гидропроект» илим-изилдөө долбоорлоо институтунун баалоосу боюнча Токтогул гидротүйүнүн экономикалык натыйжасы 1975-жылдан тартып 1991-жылга чейин 17 млрд советтик рублди түзүп, ал эми жалпысынан Орто-Токой, Киров, Токтогул суу сактагычтарын жана башка кыргыз ирригациялык курулмаларын пайдалануудан Өзбекстан ме-

нен Казакстан 7,6 млрд АКШ доллары өлчөмүндө таза пайда алган. Булар мамлекеттер ортосундагы сүйлөшүүлөрдү практикалык жана экономикалык нукка буруу үчүн өтө салмактуу далил болуп калды. Ошондо аксакалдын пикирин баары бир угушкан жана азыркы убакта проблема толук чечилди деп айтуу эртерээк болгону менен, бул маселе боюнча белгилүү бир саясий консенсус бар.

Аларды «тоонун кенчи жана адамзаттын баа жеткис байлыгы» деп эсептеп, республикада биринчи жолу Тянь-Шань тоолорунун, Памир тоолорунун мөңгүлөрүнө, кар баскан чокуларына көңүл бургандыгын Кыргызстан БКсынын мурдагы Биринчи катчысынын сиңирген чоң эмгегине таазим кылуу керек. Азыр бардык экологдор жана гидрологдор Арктиканы жана Антарктиканы кошуп алганда, мөңгүлөргө топтошуп чыгып жатышат, бирок ошол кезде мөңгүлөр менен карлар көпчүлүккө олуттуу адамдар эмес жарым-жартылай акындар, жарым-жартылай романтиктер көңүл бурган нерсе катары көрүнчү.

Көз карандысыздыктын алгачкы жылдары Турдакун Усубалиев үчүн жетишерлик кыйын жылдар болгон. Алар өзүнө өчөшүп тийишүүлөрдүн жана аларга жооп берүүлөрдүн жылы болгон, бирок дагы бир жолу белгилеп кетким келет: дал ошол убакта анын инсандыгына, анын көп жылдык жетекчилик ишине кызыгуу кескин жогорулаган жана адамдар андан терске караганда көбүрөөк оң жактарды таба баштаган. Ошого карабастан, ага көп жолу кейиген күндөрдү башынан кечирүүгө жана өзү айткандай, «ашынып кеткен» өзүнүн «каршылаштары» менен кармашууга туура келген.

Алардын бири Кыргызстан КП БКнын катчысы, белгилүү советтик жана россиялык дипломат Кеңеш Нурматович Кулматов менен байланышып, ал 50-жылдардын башында МГУнун философиялык факультетинде Раиса Горбачева менен чогуу

окуган имиш жана ошондуктан Михаил Горбачевдун колдоосунан пайдаланган. Иш жүзүндө ал Раиса Максимова менен бир ЖОЖдо эч кандай чогуу окуй алмак эмес. Анткени Кулматов МГУну эмес 1955-жылы Кыргыз мамлекеттик университетинин филфагын бүтүргөн жана алардын жолдору иш жүзүндө кесилишкен эмес. Айтмакчы, кудай жолун аддын ала эч ким билбейт, ким билет, балким кыргыз партиялык иш аткаруучу жана дипломат бир жерде жана бир кезде атактуу эрди-катын менен жолугушкан жана жакшы тааныштардан болушу мүмкүн. Бирок кеп анда эмес, Кыргызстанда чынында эле баарына белгилүү саясатчыны Усубалиев 1983-жылы сөздүн түз маанисинде айтканда партиялык жогорку жактан кууп чыккан жана Кулматовдун көпчүлүк тарапкерлери аны Усубалиевдик «режимдин» кезектеги «курмандыгы» деп эсептешкен. Бул Усубалиевди кайрадан калем алууга жана толук документтик тактык менен Кулматовду күнөөсү боюнча иштен бошоткондугунун себептерин, сурактардын жана тергөө иш-чараларынын протоколунан үзүндү менен далилдөөгө кайрадан киришүүгө мажбур кылган.

Бул коррупция, чагымчылык боюнча Кеңеш Нурматович менен байланышы бар адамдарды соттук териштирүү жана түрмөдө камоонун жетиштүү катаал мөөнөттөрүн, ал эми айрымдары атууга кесилген адамдардын соттук териштирүүсү менен байланышкан кыйла чуулгандуу иштин бардык майда-чүйдөлөрүн жазгым келбейт. Буга байланыштуу мага китебимдин каарманынын мүнөзүнүн үстөмдүк кылуучу бир сыпатынын үстүндө ой жүгүрткүм келет. Кеп кечирүү, анан калса, душманды да кечире билүү жана башкалардан кечиримди кабыл ала билүү жөнүндө болуп жатат. Мага бул философиялык парадигманын үстүндө көпкө ойлоноууга туура келди жана Усубалиев өзүнүн каршылаштарын кечирүүгө дайым эле даяр болгон эмес,

анткени ал өч алуусу керек болгон деген тыянакка келдим. Инжилдин «Жасаганыңдын жазасын аласың» деген санат сөзү Турдакун Усубалиевдин жадында болгон жана ал бул эрежеден дээрлик эч качан алыс кеткен эмес.

Бул темада сөз баштоодон мурда христиандардын ыйык китебинен алынган бул учкул сөз эмнени билдирерин тагыраак түшүнүүнүн зарылдыгы бар. Азыркы кездеги сөздүктөр чечмелеп жүргөндөй, учкул сөздүн мааниси таарынтылган же кемсинтилген адам келтирилген таарынтуу же зыян үчүн сөзсүз өч алуу керектигинде эмес. Бир кезде Лев Толстой өзүнүн «Анна Каренина» романында эпиграф катары колдонгон учкул сөздүн мааниси адам өз таарынычтары үчүн өч албоого тийиш экендигинде турат. Баарын кудай чечет, таарынтуучуну жасаганы үчүн ал жазалайт. Сөздөрдүн мааниси биз бул «Инжилдеги» ырды окуганда текстен даана болот: «Өзүңөр үчүн өч албагыла, сүйүктүүлөрүм, бирок каарданууга (Кудайдын) орун бергиле. Анткени мындай деп жазылган: Жасаганыңдын жазасын аласың.»- дейт Кудай. Башкача айтканда, өч алуу адамдан эмес, жогорку күчтөрдөн келет жана ага тиешелүүсүн берет. Усубалиев да өз каршылаштарына жоопторунда жана өзүнө карата кабыл алынган чечимдердин адилетсиздиктерин же кандайдыр бир ушактын кыянаттыгын далилдеген жерлерде дайыма аларды «Кудайга койдум» деген сөздөрдү көп кайталайт. Турдакун Усубалиевдин бул мүнөзү аны инсан катары терең сыйлоого ынандырган сыпат деп айтса болот. Бирок муну менен мен мурдагы Биринчи катчы мусапырдын: «Оң бетиңе чапканга сол бетиңди тос», - деп айткан сөздөрүн кайталай алган, кандайдыр бир ыйык киши болгон деп айткым келбейт. Жок, ал дайыма адилеттүүлүктү талап кылган жана өзүн коргогон. Өзүнүн каршылаштары жок дегенде кечирим суроосун, өз кылгандарынын туура эмес экендигин моюнга алышы

каалаган. Мурдагы бөлүмдөрдө КПССтин катарына кабыл алынышы кайра калыбына келтирилген жана ошонусу менен акталган сыяктуу болгон Усубалиев өтө негиздүү жана партиялык, коомдук тартиптин логикасы боюнча БКдан, жок дегенде өзү эсепте турган баштапкы партиялык уюмдан телефон чалууну күткөндүгү айтылган. Бирок эч кандай телефон чалуу, анан калса, кечирим суроо же моралдык колдоо болгон эмес. Баары тескери карап кеткен.

Кийинки кездеги Усубалиевдин жашоосунан өзүнүн айрым «душмандарынын» чакыруусун кабыл алып, алардын чын дилден бир нече жолку кечирим суроолорун жана моюнга алууларын угуп, ошого карабастан, «кечирдим» деген бир да сөзүн айтпаган бир нече эпизод адамдардын эсинде. Токсонунчу жылдардагы белгилүү журналисттердин бири Мелис Эшимканов менен ушундай болгон. Мелис Эшимкановдун өз гезити болгон жана ал «Асаба» деп аталган - тагдырдын жазмышы менен ага калган советтик убактагы комсомолдук «Ленинчил жаш» басма сөз органы кийин ушундай деп кайра аталган. Кыргызстанда «коогалаңдуу» 1990-жылдардын башында түгөл баарын, анын ичинде гезиттерди жапырт менчиктештирүү бапталганда ошол кезде башкы редактор болуп саналган Эшимканов басылманы өз менчигине жаздыртып алган. Бирок гезитти менчиктештирүү - бир иш, аны ушунчалык белгилүү жана саясий жактан таасирдүү кылуу - башка иш. Эшимкановдун ишинен улам, жалпысынан аз белгилүү болгон жаштар гезитинен чындыгы массалык, күн сайын окулуучу гезит жаралган. «Асабаны» базарларда да жапырт окуп, Ак үйдө жыртылганча окушкан. Ал 90-жылдары сөздүн түз маанисинде айтканда, саясий климатка таасирин көрсөтүп, гезитте жарыялангандан кийин, жада калса кайсы бир аткампнердин кызмат ордуна алынышына көмөктөшө алган, ал эми Эшимканов

ар кимди коркутуп, кимдир-бирөөдөн акча талап кылып, башкасын опузалай алмак. Ошондуктан, андан көбү коркчу. Мисалы, бул жөнүндө гезиттин ошол кездеги кызматкери Шайлообек Дүйшеев жазгандай, Мелис өлкөдөгү эң таасирдүү саясатчы ким экендиги же Президенттин кызмат ордуна ким мыкты талапкер экендиги боюнча коомдук пикирди сурап билүүнүн натыйжасы имиш дегенди оюнан чыгарып, жарыялай коё алмак.

Анан ошол журналист Усубалиевге киришкен жана Кыргызстан КП БКнын мурдагы Биринчи катчысы жөнүндө бир катар өтө жагымсыз мазактаган макалаларды жарыялаган. Бул жөнүндө Усубалиев өзү жазгандай, анын башкы күнөөсү кыргыз жеринде орус тилинин коргоочусу болгондугунда жана ошол бойдон калгандыгында эле. «Мен бул көз караштан кайтпайм, – деп айткан ал. «Асаба» муну менен мен кыргыз тилинин тазалыгына кол салып жатам деп эсептейт. Таң каларлык логика... Өзгөчө биздин коом дүйнөнүн тилдерин үйрөнүүгө ачык жана мында начар эмес ийгиликтерге жетип жаткан жаңы убакта көптөгөн жаштар эбак эле англис, кытай, ал эми айрымдары япон тилдеринде сүйлөп жатат. Бул эч кимге кыргыз тилинин тазалыгына кол салуу болуп көрүнбөйт. Ошондуктан, менин атымды ал улуттук «тазалыктын» жактоочулары абийирсиздиктин тактасына жайгаштырып, ал кыргыз тилинен сөзмө-сөз которгондо Кемпайлардын тактасы деп аталат. Эмне үчүн? Мисал келтирейин: «Өз мекенин сатуу боюнча пайда болгон эрдиги үчүн жана өз элине чыккынчылыкты пропагандалагандыгы үчүн». Аталган гезиттин журналисттеринин эч кандай айкын фактылары же мисалдары жок. Алар принцибинде жок. Алар жетишкен негизги нерсе иш жүзүндө мени кемпай жана «алдин чыккынчысы» деп атоо. Мындан ашык-кем эмес. Эгерде адамдын инсандыгына (менден башка ар кимдин) баа берүүгө карата мындай

мамиле сөз эркиндиги деп аталса, анда мазактоо деп эмне аталат?!»¹

Турдакун Усубалиевдин жообу ынанымдуулуктан жана татыктуулуктан ашып түшкөн. Ал эми эң негизгиси жеңил-желпи басма сөздүн бетпактыгынан жана анын далилсиз күнөлөөлөрүнөн тажаган коомчулук анын тарабында болду. Жылдар өткөндөн кийин Эшимканов баары бир Усубалиевдин болуп көрбөгөндөй эмгекке жөндөмдүүлүгүн моюнга алган жана аны бир нече жолу таарынткандыгына өкүнгөн. Ошондуктан ал Усубалиевден эл алдында кечирим сураган, бирок андан «кечирдим» деген сөздү уккан эмес.

Мындай таптакыр адеп-ахлакка жатпаган бетпактык, кыска убакытка уу-дуу чыгарууга багытталган материалдар Эшимкановдун гезитинде көп болгон. Мында гезиттин ээсинин өзүмчүлдүк максаты бийликке кирүүдө, кандай болсо да, мамлекеттик аткаминер болуп калууда эле. Номер экинчи Президенттин убагында Эшимканов чынында эле ошондойлордон болуп, Кыргызстандын негизги телеканалынын – КТРКнын башчылыгына дайындалган. Бирок 2010-жылы Бакиевдин бийлиги абийири кетип куулган. Эшимкановдун кыялдары менен пландары да кыйраган. Ал өзү бир кезде Кыргызстандын телеканалын жаман жагынан белгилүү кылган «кара ящиктин» түсүн өзгөртө жана эбактан бери калыптанып калган беделин жакшырта да алган жок. Ал КТРКда иштеп турган убактын баарында ызы-чуулар токтогон жок. Ал эми программалардын сапаты жакшырбады. Бирок эң жаманы - өлкөнүн башкы телеканалы бардык мүмкүн болуучу ыкмалар менен бийликти тейлеп, аны коргой берди, ал эми каналдын жетекчиси болуп калган Мелис өзүнүн дайыма бийликти катуу сындаган белгилүү оппозициячы катары беделди тез

¹ Усубалиев Т. Кыргызстан в моем сердце. - Бишкек, 2007. - Т. 3. - 330-бет.

жокко чыгып калгандыгын байкаган жок. Бул өзгөчө баары жаман көргөн Президенттин уулу Максим Бакиевди ачык көкөлөтө мактап, жаңы муундун жетекчиси, акылдуу ж.б. деп атагандан кийин болду. Мына ошентип, Бакиевдин бийлиги Мелисти өз торуна тартып алды жана аны «өз» адамына айландырды, ошол эле бийлик «өз» адамын четке сүрүп салды.

Бул Мелис Эшимкановдун трагедиясы болчу. Эмне үчүн трагедия? Кептип баары, баары бир анын абийири бар экендигинде, канкор Бакиевдин жана тоюнбаган Максимдин тарабына өтүү менен, ал өз беделин тепсеп, өзүн-өзү сызып салып жаткандыгын эң сонун түшүнгөндүгүндө болчу. Ал анан токтобой ден соолугун жоготконго, аң-сезиминен айрылганга чейин арак иче берди. Ал өзүнө окшобой калды. Өзүн таптакыр жоготкон, дабдырап, шык-кумары такыр өчкөн адам кейпине түштү. Бирок өз кесиптештерин, журналисттерди чогултуп, өмүрүндөгү эң акылсыз жана орду толгус каталык кетиргендигин чын дилден моюнга алгандыгын айта кетүү керек. Бир аздан соң ал өтө трагедиялуу жагдайда каза болду. Мындайга Усубалиевдин мамилеси кандай болгону бул саптардын авторуна белгисиз, бирок республиканын мурдагы башчысы адатынча: «Кудай баары бир күнөөкөрлөргө каарын чачат, жазадан качууга болбойт», – деген ойго келиши толук мүмкүн эле.

Ошого карабастан, Усубалиев душмандары менен каршы болгондорду кечирүү жөнүндөгү маселе чыкканда өтө кырстыгын жана бекемдигин көрсөткөн. Мисалы, кызмат боюнча өзүнүн ордун баскан, анын атынын жана сиңирген эмгектеринин тегерегинде толук унчукпай коюуну жана тыюу салууну уюштурган А. Масалиевди кечирбеген бойдон кетти. Анткени жазасын алышын күткөн. Ал өзү өстүргөн жана өз кадры К. Молдобаевди да кечирген жок. Башкаларды да кечирген жок. Анткени жаза-

сын алышын көксөгөн. Башкача айтканда, ыйык окуунун тили менен өчтү эмес, моюнга алууну же жөнөкөй эле адамдык кечирим суроону көксөгөн, андай болгон эмес.

Дегинкиси, жогорку кызмат ордунда чейрек кылым жана жогорку жетекчилик кызматтарда да ошончо жыл болуу Турдакун Усубалиевди табигый түрдө өзү жөнүндө пикири жогору болгон, өлкөнүн кандайдыр бир таажысы жок падышасына же шахына, маккамы жогору, мартабалуу адамына айландырган. Бул баардык жагынан, жада калса, коомдогу жүрүм-турумунан да көрүнүп турчу. Жылдар ага ушундай терең из калтыргандыктан, ал тиешелүү түрдө, башкача айтканда, өзүнө мамиле жасоого муктаж болуп калган. Аны түшүнүүгө болмокпу? Албетте. Ал чыныгы чыгыш саясатчысы, таажысы, колунда аса таягы жана жамынган алтын чапаны жок көп жылдык падыша болгондугунун фактысын эске алып, ага тиешелүү түрдө мамиле жасоо керек болчу. Бул ага жеткендигин жана толук көлөмдө маккамын алууга жетишкендигин алдын ала айта кетейин. Бирок бул кийин болгон.

Кечирүү темасына байланыштуу Сергей Худиевдин инжилдик диний осуятты чечмелегени мага өтө ынанымдуу көрүндү, ал мындай дейт: «Биринчиден, кечирүү – таарынууну же кылмышты этибарга албай коюу дегендикти билдирбейт, кээде адамдарга кечирүү – демек, коркунучтуу эч нерсе болгон жок, «баары болбогон кеп, мынчалык капаланууга татыбайт» дегендикти билдирет. Бирок адамдар өздөрү же жакындары башынан кечирген жамандыкты «болбогон кеп» деп тааный алышпайт. Кечирүү мындайды талап да кылбайт – ал анын тескерисин талап кылат. Ооба, сизге каршы күнөө жасалды. Ооба, сизди сыздатты. Ооба, сизге жамандык жана адилетсиздик кылышты. Дал ушунун өзү сиз кечирүүгө чакырылган кырдаалды түзөт.

Экинчиден, кечирүү – жамандык жазага татыбайт дегенди моюнга алуу эмес. Биз жаман иш жасалган кезде, жамандык жазаны талап кылат деп жүрөгүбүз какшайт жана бул терең адеп-ахлактык ички сезим бизге «Кудай чындыкты сүйүү менен мыйзамсыздыкты жек көргөндүгүн эсибизге салат. Бул дүйнөдөгү моюнга алынбаган бир дагы күнөө жазадан кача албайт. Андай болушу мүмкүн эмес. Осуяттын улуу жана жүрөк үшүтүүчү саптары мындай дейт: «Мен Кудай алдында турган маркумдарды, кичинелерди жана улууларды көрдүм: китептер ачылып туруптур жана өмүрдүн китеби болгон башка китеп да ачылуу экен, маркумдар китептердеги жазылгандар боюнча өз иштерине жараша соттолуп жатыптыр. Ошондо маркумдардын деңизи өзүндө болгондорду берди, өлүм жана тозок өздөрүндө болгондорду да берди; алардын ар бири өз иштери боюнча соттолуптур» (Осуят 20:12,13).

Ошентип, Турдакун Усубалиев өз «душмандарына» алардын кара ниет жана адилетсиз кылыктарын кечирүүнү билгенби? Мындай суроого бул саптардын авторунун тике жообу жок. Кыязы, кечирбеген болуш керек. Башкача айтканда, ал кечирүүнү билбеши үчүн анын – ынанымдуу коммунисттин кандайдыр бир диний же башка жетекчиликке алуучу моралдык-этикалык негиздери болгон эмес. Ал жөн эле кылмыш жазаланууга тийиш, адамды мазактоонун жана атайылап басынтуунун орду жок дегенде кечирим суроо же моюнга алуу менен толтурулууга тийиш деп ойлоого көнгөн.

Советтик Кыргызстандын көп жылдык жетекчиси, эң иши илгерилеген партиялык лидер, кыргыз «Күмүш кылымынын» жаратуучуларынын бири; кайра куруу мезгилинде аны ар кандай тыянактар жана себептер менен четке сүрүп салып, коомдон куулган, жек көрүндүгө айландырылган чыныгы коммунист Турдакун Усубалиевдин болгону ушундай, бирок ал кайрадан күч таап, туруп, чоң сая-

сатка кирип, «Ак шумкар» белгисин ыйгаруу менен Кыргыз Республикасынын Баатыры жогорку наамы берилген, таанымал моралдык лидер катары кайтып келген.

Россия жана Кыргызстан жөнүндө ойлор

Өзүнүн узак өмүрүнүн ичинде Турдакун Усубалиев Россия жөнүндө, анын кыргыз элинин улуттук тарыхындагы ролу тууралуу көп жазган жана ойлонгон. Ал он жылдан ашык бактылуу жылдарды өткөргөн Москваны, орус маданиятын, орус тилин, орус музыкасын сүйгөн. Жада калса, саясаттан куулган күйүттүү жылдарда, көңүл калуунун жана шек саноолордун жылдарында өз элинин турмушундагы Россиянын жана орус тилин зор ролун таануудан баш тарткан эмес.

Чынында эле кыргыздардын турмушунда жана улуттук маданиятында Россия өзгөчө орун ээлеген жана ээлөөнү улантууда. Аны менен мамлекеттик ажырымдан, эгемендүүлүктү өз ара таануудан жана эл аралык укуктун ченемдери боюнча ымала түзүү эрежелеринен кийин деле бул улуу өлкө эгемендүү Кыргызстандын турмушунда урунттуу мамлекет бойдон калууда. Мурдагы Союздун көп элдери ушундай эле таанууну моюнга алмак. Айткени Балтикадан Ыраакы Чыгышка чейин созулуп жаткан Россиянын өзгөчө рухий жактан өзүнө тарткандыгы, анын руханий жана албетте экономикалык пландагы ар тараптуу таасири ошончолук зор. Ал өлкөгө, анда болуп жаткандардын бардыгына Россияда эмне жөнүндө айтып жана талашып жаткандыгына басаңдабаган кызыгуу ушундан келип чыгууда. Мында ал элдердин жана өлкөлөрдүн азыркы кездеги россиялык саясий багытка Путиндин заманында барган сайын бекемделип бара жаткан стратегияга, тагыраак айтканда, россиялык саясий

путинизмдин мезгилине карата эки эсе, жада калса үч эсе кызыгуу жөнүндө айтуунун кереги барбы.

Бул учурда ар кандай «цивилизациянын таянычы» болуу үчүн орун аз калган азыркы дүйнөдөгү Россиянын жүрүм-турумунун тигил же бул жактарын талдап отургум келбейт. Эгерде алар болсо, Ирак менен Афганистандан кийин мурдагы кейпин жана көп жылдар ичинде иштелип чыккан беделин жоготконун түшүнмөк. Демократиянын мурдагы «борборлорунан» көңүл калуу өтө күчтүү тереңдеген азыркы учурдагы дүйнөлүк коомдук пикирдин айныгыс фактору болуп саналат. Бул геосаясатта күтүлбөгөн өзгөрүүлөргө жана терең кыртыштык оош-кыйыштарга алып келет.

Ооба, Москванын өзүнүн геосаясий кызыкчылыктары бар жана анын кызыкчылыктарына түздөн-түз тиешелүү окуялар болуп жаткан кезде ал жөнөкөй байкап туруучу болбоого тийиш. Жакынкы чет өлкөлөрдөгү өзү үчүн жагымсыз геосаясий кубулуштарга Россиянын каршы турууну каалагандыгы толук түшүнүктүү. Россиянын тышкы саясий кыймылдары жана ар кандай ашынган аракеттери көпчүлүк учурларда, анын ичинде газ жана мунай трубасы ишке киришкенде, түшүнүктүү болуп көрүнөт.

Бирок дүйнөдө Россияны баары бир бомбалары менен танктары, газы менен мунайы үчүн эмес, Толстой жана Пушкини, Достоевскийин жана Чайковскийин, Пастернагы жана Сахарову ж. б. үчүн сыйлоону улантып жаткандыгын түшүнүү керек. Баары бир газ менен мунай – бул Россия элдеринин эмгектик жеңиши эмес, тагдырдын, алардын жеринин белеги. Андан калса, орустун ой ээлери, жазуучулары жана ойчулдары, орустар үчүн гана эмес, ал кымбат болгондордун баары үчүн аны руханий жактан таза жана түбөлүк кылуу үчүн жолдорду сунуш кылып, Россиянын тарыхый тагдыры жөнүндө ой жүгүрткөн жана чымырканып ойлонгон.

Эл – бул абстрактуу түшүнүк эмес. Элдин айкын туюндурмасы – бул карапайым адамдар, индивиддер, ал эми алар баарынан мурда басмырлоого жана одоно күчкө негизделген шовинисттик умтулууларды эмес; мамлекеттин жана алардын лидерлеринин баарынан мурда моралдык жана этикалык жактан жүйөлөштүрүлгөн жүрүм-туруму үчүн сыйлайт. Адам ушундай болуп жаралган, анын баалуулук дүйнөсү ушундайча куралган. Моралдык фактор көпчүлүк өлкөлөрдүн саясатына, бүтүндөй дүйнөдөгү геосаясий процесстерге барган сайын көбүрөөк таасир тийгизүүдө. З. Бжежинскийдин «Американын фиаскосун» окуп чыксаңыз, баары адамдардан, алардын саясий, моралдык, этикалык артыкчылык берүүлөрүнөн баштала тургандыгын түшүнөсүз. Айтмакчы, СССР да көп жагынан адамдар өз өлкөсүнөн, анын экономикасынан, авторитеттик саясатынан ж.б. көңүлү калгандыгынын себебинен ыдыраган.

Турдакун Усубалиев Кыргызстан Россия менен достошуусу керек деп эсептеген – бул эки анжылык эмес, турмуштук зарылдык болгон жана мурдагы коңшуларын унутуп, жалган көз карандылыктын алдында коркуудан досторду океандын артынан издөөнүн кереги жок деп эсептеген. Советтен кийинки мезгилде бул темада мамлекет башчыларынын деңгээлинде ушунчалык көп келишимдерге кол коюлгандыктан жана бекитилгендиктен, алар тоодой болуп кетти. Түбөлүк достук жөнүндө келишим, Жамааттык коопсуздук келишиминин уюму, ЕврАзЭС, Бажы бирлиги бар. Биздин Россияга, бир тууган орус элине түз мамилебиз, орус маданиятына жана орус тилине карата биздин сүйүүбүз мезгил сыноосунан өткөн.

Кыргызстандын тарыхый тагдырындагы Россиянын зор ролун таанып, өлкөнүн көп жылдык лидери падышалык империялык Россия менен Советтик Россиянын ортосуна даана чек койгон. Эгерде

акыркыга ал эң терең сезимдерин арнаса, ал эми падышалык Россияга карата анын ачыктан-ачык колониялык, эзүүчүлүк, талоончулук саясатынын каргашалуу ролун баса белгилөө үчүн эч нерсени аяган эмес. Бул 1916-жылдагы кыргыз элинин падышачылыкка каршы көтөрүлүшүнүн себептерин жана кайгылуу кесепеттерин талдагандан жана катуу сындагандан көрүнүп турат, бул жөнүндө китептин тиркемесинде айтылат.

Турдакун Усубалиевдин советтик Россияны өтө жактыруусу жана ага жеке адамдык берилгендиги жөнүндө айтуу менен, ал шовинизмди - улуу орустук кекирейүүчүлүктү жана саны аз элдер деп аталгандардын маданиятына карата кол шилтеп мамиле жасоону жаман көргөндүгүн айтпай кетүүгө болбойт. Андан калса, ал мындай мамиле менен Москванын көчөлөрүндө эле эмес, жогорку партиялык чендердин кабинеттеринде да туш болгон. Эгерде Усубалиевдин өжөрлүгү, анын айрым таасирдүү аткаминерлер менен байланыштарын жана жеке мамилелерин пайдалана билүүсү болбогондо, Бишкек филармониясынын эң сонун имараты, азыркы Өкмөт үйү, борбордук китепкана курулмалар эмес. Анын узак, саясий турмушунда мындай учурлар көп болгон. Бирок ага карабастан, ал Россияга жана орус элине карата өзүнүн жайынча, терең сыйлаган мамилесин эч качан өзгөрткөн эмес. Ошол үчүн анын каршылаштары аны аёосуз сындашкан жана азыр да улантып жатышат.

Өмүрүнүн акыркы жылдарында ал бул маселедеги көз карашын баары бир олуттуу оңдогон деп болжолдойм. Улуттук мамлекеттүүлүк, объективдүү тарыхый процессти түшүнүү канчалык маанилүү экендигин аңдоо үчүн Усубалиев жетишерлик акылдуу жана алысты көрө билген адам болуп, ал ага өтө кунт коюп көз салып турган жана түшүнүүгө аракеттенген. Эч качан мамлекеттин эгемендүүлүгүнө же Кыргызстандын СССРдин курамынан

чыгуусуна каршы чыкпагандыгынан, анын калыптанышы үчүн көптү жасаган кыргыз мамлекетинин биринчи башчысы Аскар Акаевди ынанымдуу колдогонунан бул көрүнүп турат. Дагы бир жолу баса көрсөткүм келет: Турдакун Усубалиевич Советтер Союзуна, Советтик Россияга карата өз мамилесин эч качан өзгөрткөн эмес, бирок ошол эле учурда көз карандысыз кыргыз мамлекетин курууга эч каршы чыккан эмес.

Дагы бир нерсе: эң сонун билим алган жана турмуш менен тарыхка кеңири көз карашы бар адам болуу менен Усубалиев СССР менен Россиянын ортосуна эч качан бирдей деген мааниде барабар белгисин койгон эмес. Ал өзүн дайыма Россиянын эмес, Советтер Союзунун жараны деп эсептеген. Ошол эле убакта өмүрүнүн акырына чейин чоң Союздун жок экендиги менен келише алган эмес, анын ыдырашына билип туруп же билбестен катышкандарды кечире алган жок. Бул ыдыроодо мурдагыдай эле борбордогу, ошондой эле жер-жерлердеги жетекчилердин чыныгы иш билбегендигин кошуп алганда түшүнүксүз учурлар, акылга сыйбаган табышмактар өтө көп. Бул жөнүндө тарыхчылар, окуялардын катышуучуларынын өздөрү, карапайым адамдар талашып жүрөт. Ооба, талаш, пикир айтылчу нерселер көп. Бирок бардык болуп өткөндөрдү жеке адамдардын каталыктары же алардын билип туруп жасаган чечимдери менен гана байланыштырууга болбойт. Бул жерде тарыхтын эч ким тарабынан белгиленбеген, адамдардын артыкчылыктары, алардын ички тандоосунун жана эрктик эркиндиктеринин мыйзамдары баары бир өз ролун ойногон деп ойлойбуз.

Бул чоң тарыхый талаштын катышуучуларынын арасында Турдакун Усубалиев да болгон. Аны түшүнүүгө болот, анткени ал өзү терең ишенип жана ага дээрлик 60 жыл ишеним жана акыйкаттык менен кызмат кылып, өз өмүрүнүн мыкты жылдарын

берген нерсе ыдыраган. Анып фактыларга, цифрларга, статистикага тырышып мамиле жасагандыгы менен баары бир Кыргызстан Компартиясынын мурдагы лидери айрым саясий ишмерлерди, өзгөчө Михаил Горбачевду баарына күнөөлөгөн. Ал кайра куруу жана маалымдуулук саясатын түп тамырынан четке кагып, булардын баары батыштык либералдык экономиканын сокур жана механикалык көчүрмөсү деп эсептеп, 1980-жылдардын экинчи жарымындагы реформатордук аракеттерге макул болгон эмес. Ошону менен бирге ал 1990-жылдардагы алгачкы жапайы капитализмдин көрүнүштөрүн ар тараптуу тилдеп, пландуу экономиканы да, колхоздор менен совхоздорду да, бир партиялуу тутумду да калыбына келтирүүнү талап кылган эмес. Мындан анын акылмандыгы, доор менен бирге кадам шилтей билгендиги дагы бир жолу көрүнүп, мындайды ага окшогон аксакалдар гана эмес, алардан кыйла жаш адамдар дайым эле көрсөтө албайт.

Усубалиев жана кыргыз тарыхынын эки жактуулугу

Биздин тарыхка өтө кызыккан көптөгөн замандаштарыбыз мындай суроо беришет: эгер россиялык падышалык кулагандан кийин же 1960-1970-жылдары тарыхта ошондой күтүүсүз мүмкүнчүлүк болсо, ошол замат эгемендүүлүккө жетишүү мүмкүн болот беле?. Менин жообум мындай болмок: тилекке каршы, мүмкүн эмес болгон. Сабатсыз, экономикалык жактан таптакыр артта калган, ичинен ыдыраган, андан калса саны аз кыргыз эли 1917-жылдан кийин ар кандай учурда эгемендүүлүктү кармап жана кадимкидей улуттук мамлекеттүүлүктү түзө алмак эмес.

Бизди Кудайдын кудурети сактады – биздин элибиз демографиялык жактан да, маданий-интел-

лектуалдык жактан да, экономикалык жактан да өнүгүүнүн жогорку деңгээлинде турган тарыхый учурдун дал өзүндө Кыргызстандын мамлекеттик эгемендүүлүгүнө жетишти. Анткен менен, 1980-жылдардын экинчи жарымындагы – 1990-жылдардын башталышындагы чечкиндүү реформалардын жылдарында жалпы жардан кулаткан менчиктештирүү ата мекендик экономиканын түзүмүн жана социалдык жашоонун жалпы жагдайын түп-тамырынан бери өзгөртүп салды. Баары бир азыркы кыргыздардын улуттук аң-сезиминде эки негизги эсептик бөлүү бар: бул СССРдин курамындагы жана совет мезгилине чейинки жашоо. Мында эч нерсе кыла албайсың, мезгилдер, тарыхый окуялардын мурдагы чөйрөлөрү жана аларга көз караштар өзгөрүлөт.

Бул маселеге Турдакун Усубалиевдин терең негизделген өз көз карашы болгон. Эгерде кыскача айтсак, советтик өткөн мезгилге, өзгөчө Россия империясынын курамындагы кыргыз элинин турмушуна карата ал ачык сын көз караш менен мамиле жасаган. Жалпысынан Борбордук Азиядагы жана атап айтканда, Кыргызстандагы падышачылыктын колониялык саясаты жөнүндө ал өтө жагымсыз багытта бир нече жолу жазган. Советтер Союзунун саясатына карата анын мамилеси таптакыр анын тескерисинче болгон. Ал совет элине, Ленинге жана анын саясий мурасына карата эң жылуу, жүрөктүн тереңинен чыккан ыраазычылык сөздөрдү дайыма айтып келген.

Кыргыз элинин советтик мезгилге чейинки өткөнүнө карата анын мамилесине эки фактор – жотосу Калыгул Бай уулу, өзүнүн поэзиялык ырларын чыгарган Түркстандагы падышалык Россиянын колониялык саясаты жана 1916-жылдагы кыргыздардын падышага каршы көтөрүлүшү өтө катуу таасир көрсөткөн деп болжолдоого болот. Тарыхый өткөнгө мындай эки жактуу мамиле Усубалиевге гана эмес, жалпысынан кыргыздардын азыркы улуттук өзүн

андап сезүүсү үчүн мүнөздүү. Андан калса, Калыгул кыргыздардын негиздүү кооптонууларынын жана коркунучтарынын айкын билдирүүчүсү болгон. Анын олуялык ырларынын саптары төмөнкүдөй:

Өңү сары, көзү көк
Орус келер,
Узун чөптүн баарысын
Оруп келер,
Кыска чөптүн баарысын коруп келер.
Тоо токол болор,
Токол байбиче болор,
Акчага малың бааланар,
Тегирменге суу жүгүрбөй,
Дүнүйө-мүлкүң таланар.*

Же,

*Өңү сары, көзү көк,
Орус бүктөйт белиңди,
Тартып алат жериңди,
Өткөнүн кары унутуп,
Орус кордойт элиңди.
Кара жердин бетине
Аштык чыкпай жер калбайт,
Атасынын сөзүнө
Бала кулак көп салбайт.
Уят кетет аялдан,
Сыны кетип, көрк калбайт.
Написине кул болгон,
Орус келет тойбогон.
Өз каалоосун агытып,
Ары-бери жойлогон.
Мышыктар мистен аш ичип,
Туурдугу киштен жабылар,
Ал күндү биз көрбөспүс,
Азапта калкым жабыгар.*

Көрүнүп тургандай, Калыгулду кыргыздарга күч менен таңууланган башка тил менен дин эле коркутпастан, аны баарынан мурда колониялык эзүүнүн шарттарындагы, укуксуздук шарттарындагы адамдардын жашоосу коркуткан. Заманачылыктын төбөлдөрүнүн бири менен туугандык сыяктуу өмүр таржымалынын фактысы Турдакун Усубалиевдин деңгээлиндеги партиялык ишмердин мансабына канчалык зыян келтире тургандыгын элестетип көрүү оңой, бирок мында анын жолу болду. Узак иликтөөлөрдүн жана эксперт филологдордун пикирин бир нече жолу суратып алуулардан кийин атактуу заманачынын көз караштарын анын алыскы урпагы менен байланыштырбоо чечилген. Буга байланыштуу Усубалиев өзү мындай деп жазат:

«Вир жолу КПСС БКнын пропаганда бөлүмүнүн башчысынын орун басары мени маектешүүгө чакырды. Ал мага машинкада терилген чакан катты окуп чыгууга берди. Анда төмөнкүлөр жазылыптыр. Эсимде калгандар боюнча айтып берем: Кыргызстан Компартиясынын БКсы өз чечими менен жакында реакциячыл акындар Калыгулдун, Арстанбектин, Молдо Кылычтын чыгармачылыгын сындады. Ал эми силерде, БКнын аппаратында реакциячыл акын Калыгулдун урпагы – Усубалиев иштейт. Анын орду ал жерде эмес, аны ал жерден токтоосуз кууп чыгуу керек. Койгон колу «Кененсариев».

Бул катты окуп чыкканда менин жетекчим мындай деп сурады: «Бул катты сиздин атаңыз жазган жокпу, кандай дейсиз? Анын фамилиясы катта жазылгандай экен. Мен анын жеке ишимди карап чыккандыгын билдим. Анда мен БКнын аппаратына сунуш кылышкан өз кезегинде ата-энемдин жана аялымдын, ошондой эле биздин жакындарыбыз менен алыскы туугандарыбыздын фамилиялары менен аттарын көрсөткөм. Күлөр чак болбогону менен, мындай ой менин күлкүмдү келтирди жана

мен, минтип айттым: кат менин атам тарабынан жазылышы мүмкүн эмес. Мындай фамилиялар кыргыздарда кыйла кеңири тараган. Каттып автору эгерде өз фамилиясын жазса, жөнөкөй эле фамилиясы окшош киши...

Ал жылдарда КПСС БКга келип түшкөн бир да сигнал көңүл буруусуз калтырылчу эмес. Мен кат боюнча түшүндүрмө жазып бердим. Анда Калыгул чын эле менин жотом экендигин, 1785-жылы туулгандыгын, 1855-жылы каза болгондугун көрсөттүм. Ал өлгөндөн кийин дээрлик 90 жыл өттү. Калыгул менин жотом экендиги жөнүндө жеке ишимде көрсөтүлгөн. Анда менин ата-эзелерим жана жакын туугандарым, ошондой эле үй-бүлөм жөнүндө кеңири маалыматтар келтирилген. Менин жотом чынында эле акын болгон, кыргыздардын оозеки акындык поэзиясы андан башталат. Калыгул элдин эсинде акылдуу адам, ойчул акын, олуя катары сакталып калган. Ал комуз черткен, ырдаган эмес, айтыштарга катышпаган. Анын поэзиясы афоризмдерден, учкул сөздөрдөн, нускалуу сөздөрдөн турат. Калыгул Кыргызстан Кокон хандыгынын бийлигинде болгон жана Россия империясы кыргыз жергесин өзүнө кошуп алууга барган сайын көбүрөөк умтулган кезде жашаган. Ал феодалдык-уруучулук коомдо жашап, башка коомдук түзүлүштү билген эмес. Мунун баары анын поэзиялык чыгармачылыгында чагылдырылбай калмак эмес. Анын учкул сөздөрүнүн, афоризмдеринин поэзиялык ой жүгүртүүлөрүнүн көпчүлүгү нускоочулук, сабак болорлук мүнөздө болуп, адамдардын сапатын – кандайы жакшы экендигин, ал эми кандайы жаман экендигин аныктап, жакшыларын сактап калууга жана жамандарынан айрылууга кеңеш берет. Ал патриархалдык-феодалдык коомдун моралдык-этикалык ченемдерин сактап калууну жактап, кыргыз урууларын тынчтыкта жана ынтымакта жашоого, биримдикте болууга тынымсыз чакырган. Эгерде мындай болсо, – деп ай-

ткап ал, бардык кыйынчылыктарды, каргашаларды жеңе аласың. Өзүнүн уйкаш сөздөрүндө кыргыздардын ханы Ормонду сындап гана тим болбостон, аны жакыр адамдарга кам көрбөгөндүгү, алым алгандыгы үчүн катуу сындап, «тойбогон талоончу» деп атап, келечеги жаман болорун айткан. Ошону менен бирге орустардын жакындап келиши боюнча өз ой жүгүртүүлөрүндө нагыз мусулман адамы жана патриархалдык дүйнөнүн өкүлү катары мусулмандар дини башкалар – орустар менен аралашып жашап, патриархалдык-феодалдык түзүлүштүн адеп-ахлактарын буза тургандыгына, ал эми бул жашоонун көчмөн ыңгайына өзгөртүүлөрдү алып келерине жана башкаларга кооптонгон. Өз өмүрүнүн акыркы мезгилинде Калыгул Кыргызстанга орустардын келишине өз көз карашын өзгөрткөн. Ал падышалык Россия Кыргызстанды колонияга алгандан кийин, кыйын убактар өтүп, элдин жыргалчылыгы келерин айткан.

Мен БКнын бөлүмүнүн жетекчилигинен XIX кылымдагы кыргыз акындары жөнүндө Горкий атындагы дүйнөлүк адабият институтунун окумуштууларынын пикирин суратып алууну өтүндүм, анткени ал жерде алардын чыгармачылыгын жакшы билишчү. Мындай суроо-талап жасалган. Бир нече убактан кийин институт XIX кылымдын кыргыз акындары, анын ичинде Калыгул жөнүндө суроо-талапты жиберген. Калыгулдун поэзиясы жөнүндө калыс, мезгилге ылайык пикир жиберген институттун илимий кызматкерлерин азыркыга чейин ыраазычылык менен эске салам. Алардын жообу өз түшүндүрмөмдө мен айткандарды гана ырастабастан, жада калса, Калыгулдун поэзиясын коргоп чыгышкан. Институттун корутундусунда Калыгулдун поэзиясы негизинен гумандуу мазмунда экендиги, адамдардын жогорку адеп-ахлактык сапаттарын даңазалагандыгы белгиленген. Ошону менен бирге Россия империясынын Кыргызстанды

өзүнө кошуп алууга умтулуусуна байланыштуу айтылган акындын феодалдык коомдун моралдык-этикалык негиздерин сактап калуу жөнүндө ой жүгүртүүлөрү, мусулман динин башкалардан коргоого чакырыктары, сөзсүз биздин бүгүнкү идеологиялык көрсөтмөлөрүбүзгө карама-каршы келет. Бирок мунун негизинде гана Калыгулдун поэзиясын реакциячыл, элге каршы деп эсептөөгө болбойт. Анын чыгармачылыгын ал жаратылып жаткан кездеги мезгилдин көз карашы менен кароо керек.

Горький атындагы дүйнөлүк адабият институтунун корутундусун бергенде мен аны бир нече жолу окуп чыгып, жогоруда келтирилген далилдерди карандаш менен сыздым жана бизге, кыргыздарга билим жетишпегендиги, ошонун айынан ашкере солчул болууга умтулуп, өзүбүздү өзүбүз курутуп жаткандыгыбызды өз ичимден ойлондум. Эгерде пайда болгон проблемаларга карата илимий жактан, диалектиканын мыйзамдары боюнча мамиле жасасак, анда «Манас» эпосун элге каршы чыгарма, ал эми XIX кылымдын акындары Калыгулду, Арстанбекти, андан кийин Молдо Кылычты реакциячыл деп жарыялоо болмок эмес.

Институттун жообу алынгандан кийин, БКнын бөлүм башчысы «...сизге БКнын эч кандай дооматтары жок, БК үчүн кызматкерлердин ишине баа берүүдө биологиялык мамиле жасоо окчун иш, анын үстүнө сиздин жотоңуз башка заманда жана анын эрежелери боюнча жашаган. Институт негиздүү корутунду жиберген. Сиздин жердештериниз жотоңуз социалисттик идеяларды айтпагандыгы үчүн эмне үчүн күнөөлөп жаткандыгы түшүнүксүз» – деди. Биздин сүйлөшүү ушундай тамаша түрүндө аяктады. Буга окшогон каттар андан кийин келип түшкөн жок. Мындай кат жазуу кимге керек болгондугун азыркыга чейин билбейм».

Мамлекеттик көз карандысыздыкты алгандан кийин заманачыл мезгилдин акындары менен ой-

чулдары толугу менен акталгандыгын жана азыркы убакта Калыгул Бай уулу элге билим берүү тутумунда гана окутулбастан, мектеп программаларына киргендигин өзгөчө белгилей кетүү керек.

Калыгулдун көптөгөн ойлору XIX кылымдын биринчи жарымындагыдай, анчейин актуалдуу болбой калгандыгына карабастан, анын бир урунттуу ою азыр да актуалдуу жана турмуштук маанилүү бойдон калууда. Бул кыргыздардын улуттук биригүүсүнүн маселеси. Кыргыздарды бир феодалдык мамлекетке бириктирүү аракети орто кылымдарда Тагай бий, XIX кылымда Ормон-хан тарабынан көрүлгөн. Тилекке каршы, тигил учурда да, бул учурда да ал ишке ашкан эмес, чачкын жана аймактык бөлүнгөн кыргыздар тарабынан колдоо таппаган. Кыргыздардын эмне үчүн өз мамлекеттүүлүгүн түзө албастан, Кокон хандыгынын курамында калгандыгынын негизги себебинин бири – дал ушул жагдайдын өзү болгон. Ал хандыктын ички чачырандылыгы Кыргызстанды гана эмес, бүткүл Орто Азияны баш ийдирүү ишинде Россиялык генералдардын маселесин да олуттуу жеңилдеткен.

Ошентип, өз жериндеги «жергиликтүү калк» - кыргыздар экинчи сорттогу, дайыма басмырланган, абийирсиздик менен эзилген калк болуп калган. Ошондуктан, «Зар заман» деген сөздөрдү ойлоп тапкан Калыгул Бай уулунун поэзиясындагы орду толгус көңүл чөгөттүк менен айткандары терең чындык. Чыгаан заманачы, азыркыга чейин элде айтылып жүргөн учкул сөздөрдүн, макал-лакаптардын жана таамай айтылган, маңызы боюнча терең накыл сөздөрдүн автору Калыгул колониялык заманга чейин бир аз жашабай калган, бирок анын негизги кооптонууларынын жана коркунучтарынын чындыгын турмуш көрсөткөн. Чынында эле эгерде Жети-Сууга көчүп келген орустар ар кандай жеңилдиктерди алышса, бул облустагы түпкү калктын абалы кыйшаюусуз начарлаган. Падыша

өкмөтү бул облусту жана анын тургундарын колониялык эзүү үчүн ресурс катары гана караган. Төлөй албоочу салыктар, эзүү, айыл чарбасы үчүн өздөштүрүлгөн жарактуу жерлерден кууп чыгуу, кыргыздар ал жөнүндө эч кандай түшүнүгү жок согушка тартылуу коркунучу 1916-жылдагы падышага каршы көтөрүлүштүн негизги себеби болгон.

1999-жылы Калыгул Бай уулунун туулган күнүнүн 214-жылдыгы жана каза болгон күнүнүн 144-жылдыгы болгондо Турдакун Усубалиев биринчи жолу олуттуу жооп кайтарган жана өзүнүн атактуу бабасы жөнүндө өтө кеңири макала жазган. Анысы ал бийликте болгон, анын ичинде бийликтин эң башында болгон бардык жылдардын ичинде өзүнүн бабасын ардактап жүргөндөй жана ыңгайлуу учурду күтүп жүргөндөй пикир калтырган. Кыргызстан мамлекеттик өз алдынчалыгын алган жана Москва мындай ары республика үчүн көрсөтмө бере албай жана жетекчиликтин ар бир кыймылын контролдой албай калган убакта Кыргыз Республикасынын Президенти Аскар Акаев Калыгул Бай уулунун мавзолейин куруу жөнүндө буйрук чыгарган.

Курулма өтө ойдогудай жана татыктуу болгон. Аны ачуу аземинде мамлекет башчысы, аны менен катар Турдакун Усубалиев да чыгып сүйлөгөн. Анын сөздөрү мындай: «Бул жылдар ичинде Калыгулдун аты кыргыз элинин муундарынын оозунда болду, аны кыргыз эли акылман, улуу жана адилеттүү адам, коом турмушунун маанилүү окуяларын алдын ала айтуучу катары эстейт. Ал алди биримдикке, тынчтыкта жана ыштымакта жашоого тынымсыз чакырып, адамдарды адилеттүү жана чынчыл болууга, бири-бирине өз ара сый мамиле жасоого, адамдардын беделин түшүрө турган кесепеттерден арылууга чакырган. Ал касташкан адамдарды, алардын урууларын жана уруктарын жараштырып, адамдардын жабырлануусун жана азап-тозок жаратуучу калпыс, ката кадамдарды жасабоого уруу башчыларын үндө-

гөн. Ал ким тарабынан жасалса да, адилетсиздикти кескин сындаган. Буга карата бир мисал. Калыгул Ормон хандын кыргыз урууларын мамлекеттик бириктирүү, Кененсары султандын баскынчылыгына каршы кармашта жеңишти камсыз кылуу боюнча ишин колдогон. Бирок ошону менен бирге хан катары айрым уруулар менен уруктарга негизсиз күнөө койгондугу, карапайым калкка, жакыр адамдарга камкордук көрбөгөндүгү, ашыкча жыйым-терим алгандыгы, канкорлугу үчүн аны кескин жана курч сынга алган. Ал Ормон хан менен тууган экенине карабастан, ушундай кылган»¹.

Турдакун Усубалиев ашынган совет адамы, нукура советтик ыналымдардын адамы болгон, Советке чейинкилердин, Россияга чейинкилердин баары ага нукура патриархалдык, феодалдык, мезгил туңгуюгуна кайрылбастан түшүп кеткен нерсе болуп көрүнгөн. Адамзаттын чыныгы тарыхы коммунизмден гана башталышы мүмкүн, коммунизм – бул дүйнөнүн соңку тарыхы же чыныгы тарых деп Карл Маркстын айткандары биздин китептин кейипкеринин дүйнөлүк тарыхтын мыйзамдарын түшүнүүдөгү өзөгү болуп калган. Үчүнчүдөн, Усубалиев өзүнүн элесиндеги эмес, иш жүзүндөгү бийлигин Ормон хандын бийлиги жана статусу менен салыштыра алмак. Салыштыруу өтө зор болгон. Сиңирген эмгектер салыштыргыс эле. Кыргызстанды чейрек кылым башкарган жана анын экономикасын иш жүзүндө жогору көтөрө алган адам өзүнүн статусун – БКнын Биринчи катчысынын, башкача айтканда, Кыргызстандын жеке жетекчисинин статусу XIX кылымдагы дөөгүрсүгөн хандыкынан канчалык жогору жана чыныгы экендигин ал толук негиздүү эсептей алмак...

Эми, кайрадан жогоруда кеп кылып өткөндөргө – Калыгул Бай уулуна жана анын эркин филосо-

¹ Усубалиев Т. О нашем времени и о делах моей жизни. - Бишкек, 2003. - 32-б.

фиялык-поэзиялык ой жүгүртүүлөрүнө жана учкул сөздөрүнө кайрылып келели. Бул жерде талкуулай турган белгилүү бир маселелер бар. Ооба, Калыгул Турдакун Усубалиевдин өз бабасы, кеңири белгилүү жана ардактуу инсан болгон, бирок БКнын Биринчи катчысы философ бабасына жана Ормон хандын башкы кеңешчисине карата өз мамилесин узак убакыт бою билдирген эмес.

Эмне үчүн? Эгерде кыскача айтсак, иш башкада, ал тарыхый өтмүшкө карата нукура советтик мамиледе болгон. Өзүнүн маектеринин биринде ал мындай деген: «Өз элинин патриоту болуу анын оор өтмүшүн эстен чыгаруу, ошол эле убакта социалисттик өнүгүүнүн шарттарында пайда болгондордун баарынын маанисин төмөндөтүү керек дегенди билдирбейт. Ар бир эле алдын ала ынанып албаган адамга кыргыз элинин, ошондой эле башка элдердин тарыхындагы эң мыкты мезгил – советтик мезгил экендиги даана түшүнүктүү»¹.

Турдакун Усубалиев мына ушундай болгон. Башкача болушу да мүмкүн эмес, анткени ал таптакыр башка тарыхый мезгилдин адамы, өзү бек ишенип жана чын ниеттен кызмат кылган тутумдун уулу болгон. Ошону менен бирге эле ага улуттук өзгөчөлөнүү да, феодалдык өткөн мезгилди даңазалоо, көкөлөтүү да жат болгон. Маңызы боюнча ал саясий модернист, ошол эле убакта тарыхка, жашоого, анын ичинде хандарга, бийлерге жана манаптарга карата тез жетилген коммунисттик, марксистик-лениндик көз карашы бар космополит болгон. Жок, аларды ал четке каккан эмес, бирок алардын тарыхый ролуна өзүнүн баа берүүсүндө өтө сараң болгон. Ал жаңы саясий тутумдун өткөргүчү жана идеологу эле, андан кайра куруулардын, экономикалык жана маданий ийгиликтердин зор мүмкүнчүлүктөрүн көргөн.

¹ Усубалиев Т. Надо знать прошлое, чтобы не ошибаться в будущем. – Бишкек: «Шам», 1996. – 2-т. – 291-б.

Биздин китептин кейипкеринин атактуу бабасына байланыштуу дагы бир өтө мүнөздүү нерсени эске сала кетүү керек. Ал Калыгул Бай уулу өтө узак убакыт бою бекем саясий тыюу коюлган тарыхый фигура болгондугу. Мурда да, Турдакун Усубалиев башкарган заманда да ошондой болгон. Атактуу заманачы Калыгул Бай уулу жөнүндө Совет мезгилинде ачык жазуу, олуттуу илимий изилдөө жүргүзүү тууралуу айтпаганда да, тарыхый булак катары шилтеме жасоого мүмкүн болбогондордун арасында калган. Аны эбак өтүп кеткендерге кейипгендердин баары «реакциячыл», «патриархалдык-феодалдык замандын жарчысы» деп эсептешкен. Андан кара такты горбачевдук кайра куруунун заманында гана алышкан.

Мындай атын атабоодо жана саясий тыюу салууда Турдакун Усубалиевдин жеке күнөөсү барбы? – деген суроо туулат. Күнөөсү жок деп ойлойбуз. Эгерде болсо, анда жарым-жартылай гана. Бирок, дал ушул фактынын өзү, ал кызматтан кеткенден кийин, демократия жана сөз эркиндигинин жылдарында БКнын Биринчи катчысынын каршылаштары тарабынан сын айтуу үчүн жүйө болуп калды. Ал эми Т. Усубалиев талыкпастык менен өзүн сындагандарга кеңири далилдерди жана фактыларды келтирип, өзүнө мүнөздүү негиздүүлүк менен жооп берип турду. Бирок баары бир өз принциптери, философиясы жана баалуулуктары бар бүтүндөй бир саясий тутумду актоо жана жактоо көп учурларда нагыз тарыхый мүнөздөгү талашка өтүп кетип жатты.

Т. Усубалиевдин көпчүлүк каршылаштары аны кыргыз элинин тарыхый өткөндөгүсүн атайын төмөндөткөндүгү же жетиштүү баа бербегендиги үчүн сындашты. Ал болсо, чындыгында эле биздин эл кандай көзгө сайса көрүнгүс караңгылык менен жакырчылыкта жана орто кылымдык социалдык-экономикалык чектелген чөйрөдө болгондугун көрсөтүү үчүн таң каларлык мисалдарды келтирип, кыргыз элинин

маданий жана руханий кайра жаралуусундагы Совет бийлигинин ролун баса белгилөө үчүн кыйла күчүп жана жигерин жумшады. Бул ачуу чындык болгондугун талашуунун кереги деле жоктур. Ал эми Турдакун Усубалиев өткөндөгүгө карата өз мамилесинде баары бир чыныгы марксычыл бойдон калган, ал эми Карл Маркс биз жогоруда көрсөткөндөй, адамзаттын чыныгы тарыхы коммунизмден тартып башталат деп белгилеген. Башкача айтканда, Маркс жана Энгельсти, алардан кийин Ленинди көз алдына келтиргендер үчүн бул соңку тарых болгон коммунизм түшүнүгүнүн синоними эле, ошондуктан Усубалиевдин өзүн сындагандар менен интеллекттик талашы маңызы боюнча ар кайсы тараптын өзүнчө чындыгы болгон тарыхый талаш эле.

Реформалар доорундагы кытай лидери Ден Сяопиндин кеңири тараган сөздөрү бар, ал улуу француз революциясынын маанисине кандай маани берүү керек деген суроого «жыйынтык чыгарууга али эрте» деп жооп берген имиш. Дендин жообу ушунчалык так, терең жана талашсыз деп ойлобойм, бирок Октябрь революциясынын, СССРдин же «жердин алтыдан бир бөлүгүн ээлеген» болгону 72 жыл жашаган Совет бийлигинин жыйынтыктарын чечмелөөдө жана кабылдоодо көпчүлүк баа берүүлөр жана талдоочулук тыянактар чынында эле эрте болуп чыкты. Албетте, өтө аз убакыт өттү. Ал доордун социалдык инерциясы дагы эле тирүү. Анын баалуулук шкаласы дагы эле актуалдуу. Советтердин эбегейсиз зор социалдык алга жылуулары жана гумандуулук умтулуулары дайым эле ишке аша берген эмес, бирок бүгүнкү күндүн иш жүзүндөгүлөрү аркылуу кайра каралууда жана кыйла башкача көрүнүүдө. Ага өтө жөнөкөй эмес түшүндүрмө бар: мурдагы советтик республикалардын эгемендешүүсүнүн жана көз карандысыз мамлекеттик өнүгүүсүнүн жылдарынын ичинде өткөн тарыхтын көпчүлүк нерселери кайрадан акылга салынды; башка жагынан алганда

саясий турмушта, ошондой эле социалдык, гуманитардык чөйрөдө да кыйла ачуу көңүл калууларды баштан кечирүүгө туура келди. Бул кырдаалды мен төмөнкүчө туюндурмакмын: Советтер Союзунда терс оош-кыйыштар көп болгон, аларды өлкөнүн жарандары – биз өзүбүз канааттануу менен келекелеп, ар кандай жагымсыз анекдотторду чыгарчубуз. Бирок биз көргөн Советтен кийинки мезгил деп аталган мейкиндикте дүйнөнүн мындай терс көрүнүштөрүн, жагымсыздыктар менен бузукулуктардын мындай көлөмүн, диктатуранын жана орто кылымдык өзүм билемдиктин мындай деңгээлин мурдагы советтик талдоочулардын бири да, жада калса, оюнда болжолдоп көргөндүгү күмөн.

Көз караштардын мындай болжолдуу эволюциясы азыркы кыргыз коомуна мүнөздүү. Орто Азиянын Советтен кийинки башка республикаларынан айырмаланып, саясаттып, тарыхтын жана экономиканын ар кандай маселелерин ачык талкуулоо кабыл алынып, сөз эркиндиги жана демократия орун алууда. Кырдаалдын эч нерсеге салыштырып болбой тургандыгы, кыргыздар башкалардан айырмаланып, башка республикаларда анын атын оң мааниде атабоо кабыл алынган Ленинди сыйлоону улантып жатышкандыгында. Ошол эле убакта кыргыздар дүйнөлүк пролетариаттын жетекчиси тарабынан тактан кулатылган акыркы орус монархы Николай Пни жек көрөт дебесек да, ачык эле жаман көрөт.

Айтмакчы, 1990-жылдардын аягында ельциндик бийлик большевиктер тарабынан атылган падышанын жана анын үй-бүлөсүнүн сөөгүн кайра көмгөндө, ал эми православие чиркөөсү аларды ыйыктардын катарына кошкондо Кыргызстанда бул кыжырлануу менен болбосо да таңкалып ийин куушуруу менен тосуп алынды. Эмне үчүн? Ленин айткандай, падышалык Россия «элдердин түрмөсү» болгондугу жана анын бийлиги чет-жакаларды социалдык-экономикалык жогорулатуу үчүн эч нерсе

жасабагандыгы үчүнбү? Ал эми бир нерсе жасаса да, аны Лениндик, советтик бийлик жасаган иштер менен салыштырууга болобу? Усубалиев буга: «Жок, болбойт», — деп кесе жооп берген.

1991-жылдагы эгемендүүлүктүн парадынын убагынан тартып, чейрек кылым өтүп, ар кандай түрдөгү жана мазмундагы окуялар орун алып, кыйынчылыктар, ошондой эле кубанычтар баштан өттү, бирок падышалык бийликтин саясатына баа берүү азыркы кыргыздар тарабынан дагы көбүрөөк чыңалбаса да, иш жүзүндө өзгөргөн жок. Буга бир катар олуттуу себептер бар экендиги түшүнүктүү. Алардын бири — кыргыздарда жана казактарда Үркүн деп аталган 1916-жылдагы кайгылуу окуя, анын 100 жылдыгы Кыргызстанда эң жогорку мамлекеттик деңгээлде белгиленген.

Үркүндүн 100 жылдыгынын жылы жетиштүү түрдө сезерлик, көрүнүктүү болду. Бирок ал, бактыга жараша, ар кандай экстремисттик толкундоолорсуз, жайма-жай, өткөндөгүгө терең сүңгүү жана трагедиянын курмандыктарына сыйынуу белгиси астында өттү. Мына ошентип, кыргыздардын тарыхый эки жактуулугу дал кыргыздардын көтөрүлүшүн падышалык баскынчылардын аёосуз басуусу жөнүндө эсте калгандар менен большевиктердин бийлиги көтөрүлүшкө чыккан кыргыз качкындарын кайра Ата Мекенине кайтарып келиши, ал эми кайтып келгендерге ар тараптуу жардам көрсөткөндүгү үчүн ыраазычылык менен байланышкан.

Турдакун Усубалиев өз эмгектеринде Түркстанда аймактык ажырым дал Совет бийлигинин убагында башталгандыгын, дал советтик Москва кыргыздардын өз алдынча улуттук жашоо укугун тааныгандыгын талыкпастан баса көрсөтүп келген. Кыргыз автономиясы алгачкы убакта РСФСРдин курамына киргизилген. Кийин эгемендүү Кыргызстандын алгачкы президенти Аскар Акаев жазгандай, бул кыргыздардын жалпы Түркстандык казанда тарап кети-

шин болтурбай калган. Ал эми кийин башка союздук республикалар менен катар Кыргыз Советтик Социалисттик Республикасы пайда болгон. Совет бийлиги жашаган 70 жылдын ичинде кыргыз мамлекеттүүлүгү олуттуу негизге ээ болгон. Маданият, адабият, илим алдыга эбегейсиз кадам таштаган. Азыркы эгемендүү Кыргызстан мунун негизинде жаралган.

Кыргыздар этнос катары 22 кылымдан ашык узун жолду басып өткөн; бул жолдо көкөлөп учкап, жабыгып жыгылган замандар, анан калса, өтө коркунучтуу трагедиялар да болгон, бирок биз бул узак тарыхый жолдо буюгуп адашып калып, жок болуп кеткен жокпуз. Андан калса, биздин байыркы тарыхыбыз Кыргыз Республикасы аттуу азыркы улуттук мамлекеттүүлүккө алып келди жана бул биздин негизги тарыхый жетишкендигибиз.

Албетте, эгерде бир 1916-жыл, кийинки советтик он жылдыктардын жана Улуу Ата Мекендик согуштун кыйла курмандыктары болбогондо Кыргызстандын дарамети таптакыр башкача болмок. Тилекке каршы, туура айтып жүрүшкөндөй, тарыхтын шарттуу ыңгайы болбойт. Ал эми советтик жол башчы Владимир Ленин жана акыркы орус императору Николай II кыргыздардын өткөн ХХ кылымды кабылдоосунун карама-каршы эки уюлу бойдон калууда. Бул жерден эч нерсе кыла албайсың, анткени бул кыргыз элинин эбактан берки жана канына сиңип калган жалпы пикири. Орустардын өздөрүнүн, Балтика боюндагылардын, Кавказдын аркы тарабындагы элдердин, жада калса, Орто Азиянын башка элдеринин 1917-жылдагы орус революциясына башкача пикири болушу мүмкүн. Бирок кыргыздардын ХХ кылымда башынан кечиргендерине карата «жеке эсеби бар» жана аларды кайра башкага ынандыруу өтө кыйынга турмак. Совет мамлекетинин негиздөөчүсүнүн чоң эстелиги азыр да Бишкектин негизги аянттарынын бирин коздоп турат жана аны металл сыныгына өткөрүүнү

же көпчүлүк Советтен кийинки өлкөлөрдөгүдөй эле музейге өткөрүүнү эч ким ойлоп да койбойт.

Ошону менен бирге, Лениндин эстелигин сыйлоо - коммунисттер жасаган кылмыштарды актоо жана Иосиф Сталин элдерди күчтөп киргизген тоталитардык түзүлүштү калыбына келтирүү дегендикти билбирбей тургандыгын баса белгилеп кетүү керек. Бул байыркы тарыхый эки жактуулук, ал кыргыздардын эчактан берки талашында далил болгон жана азыркыга чейин далил боюнча калууда: эгерде Лениндин өлкөнү башкарууга көбүрөөк мүмкүнчүлүгү болгондо, СССР Сталиндин убагындагыдан таптакыр башка мамлекет болуп калат беле? Бирок бул таптакыр башка тема жана башка сөз.

Эгерде биз 1917-жылдагы революция менен кошо өткөн жүз жылдыкты талкууласак, башка нерсени да баса белгилөө керек. Ооба, СССР болгон, бирок ал тарыхка айланып кетти. Ага карата мамиле терстен болор-болбос оңго өзгөрсө, бул өткөнгө кайрылып келүү дегенди таптакыр билдирбейт. Артка жол жок жана болууга тийиш эмес, ошондуктан ар кандай саясий оюндар жана акылга сыйбаган империялык дооматтар ишке ашпайт. Көз карандысыздык - бул сахнанын артынан соодалашуунун же саясий бүтүмдөрдүн жүйөсү эмес. Мамлекет - бул баа жеткис баалуулук жана ага кол салууга эч кимге жол берилбейт. Бирок мурдагы советтик башка өлкөлөрдөй эле Россия менен эл аралык укуктун субъектилери катары кызматташуу - таптакыр башка жана турмуштук зарыл иш.

Ал эми Россия - сфинкс. Бүгүн ал классиктердин сөздөрү менен айтканда, кайда, кайсы тарапка бара жатат? - деген суроо бар. Кайда? Демократиянын жана азыркы кездеги мультисаясий цивилизациянын тарабынабы же анын тескерисинче жаңы империализмгеби, же реваншизмгеби? Орус классигинин убагындагыдай эле, бул маселеге азырынча бир маанидеги жооп жок.

Бүгүн биз өз алдынчабыз, биздин эгемендүүлүк бүткүл дүйнө тарабынан таанылган, баары бизге гана, биздин көп улуттуу элибизге, анын саясий эркине жана чечкиндүүлүгүнө, Кыргызстанды дүйнөдө баары сыйлаган жана дүйнөнүн баардык элдери ага толук баалуу көз карандысыз мамлекет катары мамиле кылган, гүлдөп-өскөн кадимки мамлекетке айландырууга даяр экендигибизге көз каранды. Баары бир XX кылымдын жалпы контекстинде Совет бийлиги жөнүндө, бир кезде биздин жалпы ата мекенибиз болгон Советтер Союзу жөнүндө өлкөбүздүн алдындагы анын иш жүзүндөгү зор эмгектерин эске алып, өзгөчө айта кетүү керек.

Эгерде Россия империясынын курамындагы кыргыздар бардык айдоо, сугат жерин күч менен тартып алган, укуксуз, экинчи сорттогу колониялык эл болсо, советтик бийлик баарынын укуктарын теңеп, элибиз илимдерге, өнүккөн маданиятка жетишпине, өзүн СССР элдеринин социалисттик коомунда толук кандуу жана тең укуктуу эл катары сезиши үчүн баарын жасады. Бирок тарыхтын мыйзамдары менен коомдук өнүгүүнүн диалектикасы таш капты - 1980-жылдардын башталышына карата Советтер Союзу экономикалык токтоп калуунун стадиясына кирди; Батыштан индустрия жагынан артта калуу толук сезилди, ал эми бул адамдардын аң-сезиминде, көп улуттуу Совет коомунун кабылдоосунда өсүп бара жаткан нааразылыкты пайда кылды. Реформалар саясатта да, социалдык тутумда да жүрүп, көптөгөн советтик баалуулуктардан четтөө башталды. Дүйнөнүн картасында окумуштуу-математик, электрончу Аскар Акаев башында турган «демократия аралы» - жаңы Кыргызстан ушинтип пайда болду.

Турдакун Усубалиев мамлекеттик эгемендүүлүккө карата түшүнүү менен, кабатыр болуу, ошол эле убакта сыймыктануу менен мамиле жасаган. Ал А. Акаевди, анын командасын ар тараптуу колдо-

гон, алар дагы ага өзгөчө сый мамиле жасаган. Бул өңүттөн алганда ал баары бир жаңы процесстердин катышуучусу болуп калды. Анын жаңы жетекчилик менен өз ара мамилеси адегенде кыйла татаал болгон, буга салмактуу негиздери бар эле. Алгачкы жана иш жүзүндө бүгүнкүгө чейинки чет өлкөлүк инвестицияны тартуу менен байланышкан «Алтын чыры» аны көз карандысыз Кыргызстандын жаңы лидери Аскар Акаев менен бетме-бет кагыштырды. Бирок чырдан бири-бири менен келишүү жолу табылды жана бул келишүүдө ошол кездеги парламенттин депутаты болгон дал Турдакун Усубалиев салмактуу роль ойноду.

Советтик Кыргызстандын көп жылдык лидери өлкөнүн тарыхына ал үчүн көз карандысыз улуттук мамлекетти түзүүнүн башкы шарты, жаш республиканын бүткүл элинин биримдиги эң негизги шарт болгон ишмер катары кирди. Бул жөнүндө ал төмөнкүдөй жазган: «Кыргыз элинин өзүнүн биримдиги мунун биринчи негизги шарты болуп саналат. Кыргыз эли – акылман эл, ал өзүнүн турмуштук тажрыйбасынын негизинде саясаттын, экономиканын, маданияттын, дегеле коомдук-саясий жана мамлекеттик турмуштун бардык чөйрөлөрүндө кыргыз элин региондорго бөлүү, аны уруулар жана уруктар боюнча бөлүү – бул жакшылыкка алып келбеген жол экендигин терең аңдап-сезүүгө милдеттүү. Региончулук болгондо, трайбализм болгондо демократиялуу укуктук мамлекетти түзүү мүмкүн эмес. Муну биз баарыбыз, кыргыздар дайыма эстен чыгарбообуз керек.

Экинчи башкы шарт – бул кыргыз элинин Кыргызстанда жашаган улуттар жана элдер менен биримдигин жана ынтымагын чыңдоо. Кыргызстан – улуттардын жана майда улуттардын мамлекети.

Биздин мамлекет кыргыз элинин атын алып жүрөт. Бул бизге, кыргыздарга, республиканын кыргыз эмес улуттарына карата чоң адеп-ахлактык жана гумандуулук жоопкерчилигин жүктөйт. Бул

кыргыз элинин кылымдардан бери калыптанган айкөлдүк салттарынан келип чыгат».

Турдакун Усубалиев партиялык тариздеги акыркы ири мамлекеттик ишмер болуп калды. Жада калса, коомдук актоодон кийин парламенттин депутаты болуу менен, ал бул сөздүн азыркы маанисинде саясатчы боло албаган бойдон калды. Саясий оюндарга кошулган жок жана партиялар менен кыймылдарга кошулбады, белгилүү бир маселелерде Президент Аскар Акаевди эч кандай пайда жана жеке кызыкчылыкты көздөбөстөн колдоду, мында парламенттин көз карандысыз жана өз алдынча мүчөсү бойдон калды. Ал мындай өткөөл жана кризистик мезгилде өлкөнү башкаруу канчалык кыйын экенин түшүнгөн, бирок менин билишимче демократиялык жашоонун көптөгөн жаңылыктарын кабылдабаган бойдон калды. Өзүнүн эскерүүлөрүнүн, Кыргызстандын экономикалык тарыхын талдоонун үстүндө иштөөнү, өлкөдөгү көпчүлүк тарыхый жана экономикалык окуяларды туура кабылдоо жана чечмелөө үчүн зарыл деп эсептегендерди тартипке келтирүүнү уланта берди.

Усубалиевге, анын тажрыйбасына жана аны менен бирге кадырлоого суроо-талап дал өзгөрүү мезгилинде пайда болду. Элестүү айтканда, 90-жылдардагы Турдакун Усубалиев өз ак чачтары, шашпай басышы жана чыгып сүйлөө кырааты менен тарыхтын тирүү көрүнүшү, өткөндүн сыймыктуу эстелиги болуп калды.

Усубалиевдин өмүр таржымалын жетишерлик кеңири иликтеп чыгып, мен анын дайыма биринчи болууну, алдыңкы деп аталууну каалаган деп айта албайм, бирок Усубалиевге көпчүлүктүн шарында, байкалбай жүрүү, агым менен кете берүү ж.б. эч качан жаккан эмес десем жаңылышпайм. Андан ашык айтам: мен аны менен алгачкы жолу 1990-жылдардын башталышында кезиккенде үзүл-кесил кунт коюп караган аксакалдын көз карашын ошол замат

сеэдим. Ал баарына кекирейип деп айтпайын, бирок баары бир жогортон, пирамиданын чокусунан, тактын үстүнөн кароого көнүп калган. Жада калса, колдоо көрсөткөндөй жылмаюусу саясаттын жалпы эрежелери, ооздон түшпөгөн демократиялуулук менен макул болууга мажбур болгон кызматы жогорку адамдын төмөнкүгө макул болуусу катары болуп көрүнгөн. Мен аткаминер же өнөр адамы болсо да, ага карата, ал өзүнүн көңүлү толгондугун же таң калуусун ачык көрсөткөн бир да адамды билбейм, бирок ал кимдир-бирөөгө кол чаап, жактыра баш ийкеген, жада калса далысынан таптаган учурлар болгон. Мындай сабырдуулуктун себептеринин бири менимче анын бай турмуштук, андан калса жогорку звенодогу жетекчинин тажрыйбасында болуш керек, анын жактыруу сөздөрү же мактоосу мындай мактоого татыган адамды оңой эле акылдан адаштырып жиберипти мүмкүн.

Биздин «күмүш кылымыбыздагы» Кыргызстан КП БКнын Биринчи катчысын убакыт кандайча өзгөрүп жана көз алдыда өз жолундагылардын баарын кулатып, адамдардын сүрмө тобун белгилүү бир тарапка өзүнө тартып, тарых кандайча аңтарылып жаткандыгын көрүүдөн таптакыр баш тарткан мээнеткеч, догмат адам болгон деп айтууга болбойт. Анын жетишерлик талдоочулук акылы жана проблемаларга кеңири көз карашы болгон. Кыргызстан мамлекеттик эгемендүүлүктү алган кезде депутат болуу менен, саясий процесске жандуу киришип, өзүнүн шайлоочулары менен активдүү иштеп, өзүнүн иш жүзүндөгү атаанташтары менен күрөшүп, жеңүүчү болуп чыккан. Ал кыргыздын «аралдык» демократиясынын терс жактарына, жергиликтүү жапайы же жарым жапайы капитализмге жетиштүү түрдө сын көз менен караганы чын, бирок советтик пландуу-административдик экономикага, бир партиялуулукка, цензурага ж.б. кайтып келүүгө эч качан чакырык жасаган эмес.

70 Вирок өзүнүн советтик тутумун, анын баалуулуктарын дайыма коргоп, өмүрүнүн акырына чейин мактаган. Муну менен мен Усубалиев саясий саткын эмес, өз мезгилинин уулу экендигин айткым келет, эгерде ал башкача болгондо таң каларлык болмок. Ошол эле убакта ал мамлекеттик көз карандысыздыкка кандайдыр бир каршы болгондугун эч ким, эч качан уккан эмес. «Эгемендүүлүк» деген ал үчүн жөн эле сөз эмес, түшүнүү керек болгон, советтик Кыргызстандай эле кам көрүүнү жана ошондой эле кызмат өтөөнү талап кылган саясий реалдуулук болгон. Ошентип ал кызматын өтөдү жана ар тараптуу жардамын көрсөттү.

71 Аксакалдын дүйнөдөн кайтышы.

72 Акыркы сапарга узатуу

73 Турдакун Усубалиевдин ден соолугу мыкты болгон – буга эч кандай күмөн жок. Атасы дээрлик жүз беш жашка чейин жашагандыгынан жана мында организмдин физикалык улгаюусунан тышкары, эч кандай сыркоосу байкалбагандыгы боюнча анын генетикасы өтө жакшы болгонун билебиз. Сексен жаштан ашкан кезде аны менен баарлашкандардын же кызматташкандардын баары кыргыз саясатынын аксакалынын эс-тутуму эң сонун экендигин, психикасы өтө туруктуулугун, жада калса, тиштери да өзүнүкү болгондугун айтып жүрүшөт.

74 Бул саптардын автору Бишкектеги мамлекеттик резиденциянын медициналык кызматынан узак убакыт пайдаланган жана андагы бардык кызматкерлер Усубалиев бассейнде сууга сүзүүнү, укалоо алууну жакшы көргөндүгүн, тиштерине жана өз ден соолугунун жалпы абалына жакшылап көз салып жүргөндүгүн айтышкан.

75 Көптөгөн адамдар улуттун мурдагы лидеринин жакындарынан ал эмне жегенди жакшы көрөрүнө,

алкоголду пайдалангандыгына, тамеки чегүүгө, эт азыктарына ж.б. кандай мамиле жасагандыгына кызыгып, сурашкан. Жооп жөнөкөй эле болгон: Усубалиев эң демейки тамактарды — борщту, куймакты, сүттүү же малина кыямы салынган чайды, кымызды, кара нанды жана ушуга окшогондорду жакшы көргөн. Бирок эртең менен жана кечинде сейилдеген, сейрек болсо да конокко барган, балдары, неберелери, чөбөрөлөрү менен сүйлөшүүнү жакшы көргөн. Башкача айтканда, Биринчи катчы кандайдыр бир өзгөчө жашоо мүнөзүн жүргүзгөн, анын кандайдыр бир узак жашоо сыры болгон, чүйгүн тамактарды жеген жана өзгөчө календарь же расписание боюнча жашаган деп айтууга болбойт. Андай болгон эмес. Бирок ал дайыма иш үстүндө болгон — бул факт. Анткени ал чоң тарыхтын үстүндө алектенген жана тарых болуп көрбөгөндөй назик нерсе экендигин жана ага тыкан мамиле жасабаса жана кунт коюп көңүл бурбаса, жагдай башкача болуп кетерин билген. Ал муну даана түшүнгөн, ошондуктан, ал жазгандардын, жарыялагандардын жана тактагандардын баары ой жүгүртүүлөрдүн жана пикир алышуулардын мындай чыргоо, бирок өзүнө тартып турган кызыктуу объектинен кирген. Ал жарыялап жетишкен изилдөөлөрдүн, мемуарлардын, документтердин ошол сегиз тому ушинтип жаралган.

Мунун баары болгон, бирок өз атасынын узак жашоосунун рекордун Турдакун Усубалиевич баары бир кайталай алган жок. Ал ооруп, узак жана талыкпай дарыланган. Бирок москвалык адистер операцияга жатууга кеңеш бергенде дарылар менен дарыланууну артык көрүп, таптакыр баш тарткан. Бир жолу ал жүз жашка чейин жашагысы келбегендигин айтып, өз жакындарын, туугандарын катуу таң калтырган. Албетте, эмне үчүн анын атасынын рекордунан ашууну каалабагандыгын эч ким тактаган эмес, бирок акылман Усубалиев коляскада жүрүүнү же башкалардын жардамы менен тамак-

танууну, кимдир-бирөөлөргө жүк болууну каалаган эмес. Ал толук кандуу жашоону өз буттары менен басып жүрүп, өз тиштери менен тамак жегенди каалап, адамдардын эсинде шалдыраган, алсыз жана боор ооруткан адам катары калууну каалаган эмес. Мен жеке, акыркы учур ал үчүн жөнөкөй, физиологиялык жүз жылдыкка умтулбоо үчүн чечүүчү шарт болгон деп ойлойм: *каалагандай жашоо үчүн* Бул өзүнүн токсон жылдыгынын күнүндө ал алдына чыкпагандыгынан көрүнүп турат. Салтанаттын катышуучулары өз куттуктоолорун жазуу аркылуу жөнөтүп турушту. Акыркы жылдары ал абалы анчалык кыйын, ишке жөндөмсүз эмес экендигине карабастан, келүүчүлөрдү дээрлик кабыл алган эмес. Бирок ал баарынын эсинде калгандай эмес болчу.

Албетте, ал дайыма гезиттерди окуп, телевизордон өлкөдөгү окуяларга көз салып турган. Коомдо ага болгон мамиленин түп-тамырынан бери өзгөрүлгөндүгүн, адамдар ага чын дилден сыйлоо менен мамиле жасагандыгын көргөн. Аларга ал тирүү тарых, кандайдыр бир «колго жасалбаган эстелик» болуп көрүнүп; ал акырында өзү жөнүндө эмнени айтып жатышкандыгын, анын инсандыгын, өлкөгө жасаган кызматын мүнөздөп, кандай сөздөрдү жана салыштырууларды пайдаланып жатышкандыгын көргөн. Анын тагдырга таарынууга же өзүн кемсинтилген же толук баа берилбеген деп саноого себептери болгон эмес деп ишенимдүү болжолдоого болот. Ал жаңы муундардын көзүндө кандайдыр бир жөө жомок, болуп көрбөгөндөй тагдыры жана өлкө алдында зор эмгеги бар адам катары көрүнө баштаган.

Тилекке каршы, көрө албагандар жана сындагандар баары бир болгон. Бирөөлөр көкөлөтө мактап, ал эми башкалары жек көргөнү боюнча Улуу Британиянын Премьер-министри Маргарет Тэтчердин пенсиядагы мезгилин эске салат. Бул үчүн себептер дайыма жетиштүү боло тургандыгы белгилүү. Мисалы,

Усубалиевди көрө албагандар жалпы советтик табактан көбүрөөк албагандыгы же өлкөнүн белгилүү бир региондорунан кадрларды аз өстүргөндүгү үчүн сындашкан. Өз убагында Усубалиев кызматынан алгандардын же «байкабай калгандардын» жана дайындабагандардын балдары менен неберелери ал жөнүндө ар кандай жаман нерселерди айткандыгы түшүнүктүү иш. «Жада калса азыр, көп жылдар өткөндөн кийин, мен адилетсиз сындан сырткары боло албайм, – деп өкүнгөн аксакал. – Балким, кептин баары саясат менен активдүү алектенүүнү улантып жатканымда болбосун? Кыргыз парламентинин депутаты болуу менен мен, кандай болсо да, ага ынтаам жана кыйла тажрыйбам бар иш чөйрөсүндө өз мамлекетим жана өз элим үчүн да иштеп жатам. Бирок иштеп жаткан саясатчы болуу, демек, өзүңдү дайыма окко тосуу экендиги жөнүндө бир жолу жазгам.

Албетте, пенсиялык курактын тынчтыгына жана бекерпоздугуна кетип калсам, анда балким мен жөнүндө айтпай калышмак. Мага Кыргызстандын борбор шаарын кайра куруу керек беле же жок беле? – деген темадагы сууну сокуда кайра күүшөө канчалык болмок?! Менин эң активдүү сынчыларым бул үчүн мени жамандашса да, азыр борбор шаарыбыз ошондо реконструкцияланбаса, азыр биздин кебетебиз кетип турарын баары бир түшүнүштү. Муну ачык моюнга алууну каалашпайт, бирок дилинин тереңинде бул маселеде мен стратегиялык жана тактикалык жактан туура жасаганымды эбак түшүнүшкөн.

Бирок мен мурдагыдай эле катарда экенимдин жана мамлекетибиз үчүн маанилүү окуяларга мурдагыдай эле аракет жасап жаткандыгымдын фактысынын өзү алардын тынчын кетируүдө. Балким алардын артында көрө албастык турушу мүмкүн: алар муну моюнга алгылары келсе же келбесе да, баары бир бул иште бир нерсени билем. Мүмкүн анын артында алардын өзүнүн алсыздыгы тургандыр. Билбейм. Бирок алардын мага карата үңүлүп көңүл

буруусун азыр да сезип турамын, менин бир дагы кадамым, бир дагы ишетим алардын көңүл жаздымында, өз алдынча тыянак чыгаруу аракетсиз калган эмес.

«Нагыз адамдык жагынан мага бул, албетте, жагымсыз. Иштин чыныгы абалына тиешеси жок, кандай болсо да менин беделимди түшүрүүгө гана багытталган ар кандай ойдон чыгарылган сөздөр кимге жаксын? Бирок саясатчы катары мен буга жагымсыз, бирок ар кандай коомдук иштин боло турган жагы катары мамиле жасайм». Өз дарегине айтылган дооматтарды жана сындарды Усубалиев ушундайча түшүндүргөн.

Душмандарына жана жаман көргөндөргө келгенде Кыргызстандын мурдагы лидери чучукка жеткен шылдыңдоолордон, заар салыштыруулардан качкан эмес – анын мүнөзү ошондой эле. Ал ушундай чукугандай сөздөрдү же метафораларды тапкандыктан, аны чыныгы мазактоо катары гана мүнөздөөгө болмок. «Душманга каршы темирден бекем турган», – деп Маяковскийдин айтканы ага айтылган сыяктуу. Өз душмандары жөнүндө айтып жатып, ал өзү айткандай, «элдик уламыштын» бирин эске салган. Байыркы убакта бир жапыбар жашаган экен жана суу ичкени келгенде, сууга адегенде төрт аягы менен кирип, балыр менен ылайды аралаштырып салчу жана ошондон кийин гана иче баштачу. Адамдар жаныбардын мындай кылыгынын себебин көпкө чейин түшүнө албай жүрүштү. Акыры келип, кийин түшүнүштү: жаныбар муну таза сууда өзүнүн жүрөк айланткан келбетин көрүүнү каалабагандыктан жасаган. «Бул салыштыруу кимдир-бирөөгө мазактагандык болуп көрүнөрүн мен түшүнөм. Бирок алардын кылыктарын кантип башкача түшүндүрө аласың?» – деген экен биздин каарман.

Башка бир жолу ал мындай деп угуза ой жүгүрткөн: «Душмандар маселеси... Менде алар барбы? Албетте, бар. Бирок анча көп эмес. Алардын атын атоого болмок, бирок мен мурда айткандай, аларга

мындай кадыр-барк көрсөтпөйм». Айтмакчы, жада калса, Чыңгыз Айтматовду тирүү кезинде өзүнүн кыргыз тилинде аз жазгандыгы, «Жамиля» повестинде күйөөсү Ата Мекенди коргоп майданда жүргөнүнө карабастан, биринчи кезиккен эркек менен качып кеткен адеп-ахлаксыз, жүрөнчөөк аялды чагылдырганы үчүн сындашкан. Бул мааниде алганда Турдакун Усубалиев да куру калган эмес. Ошого карабастан, ага карата коомдук пикир көбүнчө чын дилден жана сыйлуу болгон.

Ал тынч, азап тартпастан, балдары менен неберелеринин көз алдында кетти. Кыргыз саясатынын аксакалынын каза болушуна коомдун мамилеси өтө сезимтал жана жандуу болду – баары дүйнөдөн тарыхый, улуу инсан өтүп кетти дешти. Анын жемкорлук менен келишпеген, колу таза адам, чыныгы мекенчил, чыгаан уюштуруучу, советтик жетекчилердин акыркысы экендигин кайрадан эске салышты. Бул сапаттардын баары, советтик мезгилден кийинки Аскар Акаевден Алмазбек Атамбаевге чейинки Кыргызстандын бардык жетекчилерин күнөөлөшкөндүгүнүн баарына таптакыр карама-каршы болуп көрүндү. Дал ошондуктан, Турдакун Усубалиев адамдардын көзүндө дээрлик ойдогудай жетекчи, тууроо үчүн үлгү, кайталангыс ишкер катары кайрадан көрүндү. Ал башкарган мезгилге туура келген «Күмүш кылым» деген термин пайда болду. Бул эстен кеткис, тарыхый маанилүү мезгилдин чыгаан адамдарынын бири Усубалиев болуп саналат.

Аны менен коштошуу аземи Бишкекте, мансабын тобокелдикке коюп, өзү курган ак мрамр имараттар курчап турган айтылуу аянтта болду. Бир кезде Лениндин ысмын алып жүргөн аянт бүгүн Кыргызстандын башкы тоо кыркасынын урматына «Ала-Тоо» деп аталат, ал эми мындай аталышты анын чыгаан замандашы Чыңгыз Айтматов ойлоп тапкан.

Ал эсте каларлык, символдуу коштошуу болгон. Адамдар көп чогулуп, аянтка карылар да, жаштар

да келишкен. Президент сөз сүйлөгөн жана трибунага жакын жерде көз карандысыз Кыргызстандын кызыл желеги бийикте желбиреп турган.

Көз карандысыз кыргыз мамлекетинин негизин түзгөн, Кыргызстандын маданий, экономикалык жогорулашы, социалдык-билим берүүчүлүк, руханий-маданий базасын куруу анын аты менен байланышкан адам ушинтип кеткен.

Бир жолу ал: «Кыргызстан менин жүрөгүмдө», – деп жазган. Бул чынында эле ошондой болчу. Ал акын эмес, бирок «өзүнүн тилинде» сүйлөөгө көңүл калган саясатчы эле, ал жасагандардын баары бул өлкө жана анын гүлдөп өнүгүшү үчүн жасалган.

Соцку сөз

Турдакун Усубалиевдин саясий портретин түзүүдө мен Саясатчыга караганда, белгилүү Мамлекеттик ишмер экендигине көңүл бурдум. Ал шайлоочуларга жагымдуу сөздөрдү айтып, бир конференциядан экинчисине жүгүргөн эмес. Саясатчынын тилине караганда, анын жаратмандык колу артыкчылык кылган. Айтмакчы, ал эч качан негизине иш жүзүндөгү каржы коюлбаган кооз долбоорлорду жарнамалаган интеллектуал, сайраган тили менен тумандаткан оратор болгон эмес. Ал Социалисттик Кыргызстан деп аталган чоң долбоордун үстүндө тынымсыз иштеген менеджер жана архитектор болгон. Усубалиевди бир жолу Бишкек деп кайра аталган «Фрунзе шаарынын чыныгы башкы архитектору» деп атаган Чыңгыз Айтматовдун пикири эң туура. Бишкек анын жетекчилиги астында толугу менен өзгөрүп, парктар менен гүлбактарга оролгон азыркы кездеги кеңири жана заманбап шаарга айланган.

Мен өз китебимдин каарманын чыгаан мамлекеттик ишмер гана дебестен, бул сөздүн эң оң маанисинде чыгаан бюрократ деп эсептейм. Жок мен жаңылган

жокмун жана өзүмдүн аныктоомдон өлкөнү, анын социалдык жана экономикалык инфраструктурасын куруу жөнүндө кеп болгондо баа жеткис чыныгы менеджер-мамлекетчилерге эмне мүнөздүү болсо, ошону көрүп турам. Ленин большевиктик революциянын ири стратеги, идеологу, анча-мынча философу да болгону белгилүү. Бирок анын эбегейсиз идеяларын жер-жерлерде Серго Орджоникидзе, Куйбышев ж.б. сыяктуу адамдар ишке ашырган. Алар СССРди «чети көзгө көрүнбөгөн» агрардык өлкөдөн ядролук-космостук чоң державага айландырган.

Мага бир нече жылдын ичинде дипломат болуп иштөө бактысы туш болгон Индияда ал өлкөнү ким кургандыгы, экономикалык жана түзүмдүк жактан бириктирип чогулткандыгы баарынын эсинде жана жакшы билишет. Ал эч кандай баатыр же полководец, оратор же чечен эмес, таланттуу бюрократ жана уюштуруучу Бабурдун чөбөрөсү император Гумаюндун уулу улуу Акбар болгон. Индиялыктар аны азыркыга чейин ыраазычылык менен эстешет, бирок анын атактуу бабасын катаал басып алуучу катары ачык эле жаман көрүшөт. Ошентип дал Акбар экономикалык жактан түзүмдөштүрүп, ар бир штат үчүн салык аныктап, ал салыктар казынага кайсы күнү жана саатта келип түшөрүн, акчалар кайда кетүүгө тийиш экендигин, штаттар, этностор жана диндер кандайча өз ара аракеттенүүгө тийиш экендигин белгилеген. Баарына: «Өзүң жаша жана башкаларга да жашоо бер» деп айтуу менен, жөнөкөй формуланы чыгарган. Ошондуктан, Индиядагы бир дагы объект Бабурдун атынан аталган эмес, бирок Нью-Делинин тарыхый борборунун эң кооз проспекти Акбар-роуд деп аталат.

Усубалиевдин саясаттагы жолу татыктуу жана зор жол экендигине эч кандай шек жок, бул Куручунун жолу, Мамлекеттик ишмердин жолу. Бул жолдун узактыгы 70 жыл – ал өз өмүрүнүн ошончо жылын мамлекеттик ишке жана партиялык кызмат-

ка берген. Акыры келип, жалпы таанылууга жана сыйлоого алып келген жол. Бул улуттук Даңктын жана Эмгектин Пантеонуна алып келген жол.

Ошол эле убакта бул жол жыпжылма жол болгон жана бийлик Олимпине жетүү ага оңой эле тышкы жана ички күрөшүүлөрсүз болгон деген ойдоп таптакыр алысмын. Жок анын өмүрү – жып чыңалуу, кай бирде болуп көрбөгөндөй кызыган чыңалуу жана кай бир жагынан бюрократтык так регламенттелген, күн сайын узануучу, тутумдуу эмгек. Балким, ал эч кандай көңүл эргүүсүз болгондур. Бирок башкача айтканда, күчүнүн жана жигеринин жетишинче чыкылдап жебелери айланып турган сааттай так болгону чын.

Ошону менен бирге, анын узак жана зор өмүр таржымалын талдап келип, бул ишти идеалдаштырып, республиканын жетекчиси болуп турганда жасаганынын же жасоого мажбур болгондорунун баарын идеалдаштырып, кандайдыр бир саясий иконага айлантууга болбойт. Партиялык бийлик менен коштошуп жатканда же СССР кулагандан кийин Компартияга кошулбоону чечкен кезде, ал өз башынан кечирген сезимдерди бизге эч качан айттып бербейт деп ойлойм жана анан калса, буга ишенем. Ал өмүр бою саясий атаандаштыктан, өзгөчө өзүнөн кыйла ийгиликтүү же артык болуп көрүнгөндөрдөн корккондугунан шек санабайм. Бул жетекчи катары анын маанилүү, кээде эң негизги кам көрүүсү жана баш оорусу болгон.

Ооба, советтик саясий тутум ушундай түзүлгөндүктөн, саясий атаандаштыктардын мүмкүнчүлүгүнүн өзүн ар башкача жоюп турган жана бул азыр келип чыккандай, анын негизги өлүмгө алып баруучу оорусу болгон. Лениндин заманында чет өлкөгө сүрүп салуу практикаланган. Сталиндин заманында камоолор жана атып салуулар менен бүткөн ар кандай «шпиондук» иштер ойлоп табылган. Леонид Ильич Брежневдин заманында атаандаштарга кый-

ла адамгерчилик кылышкан: Белоруссиялык лидер Машеров менен болгондой, табышмактуу «автокырсыктар» же болбосо Москвадагы кандайдыр бир төмөнүрөөк ишке которуу же анын тескерисинче, «партиянын тапшырмасы боюнча» алыскы чет-жакага жиберип кутулушкан. Адамдар ал жерлерде арак ичип кетишкен же тез эле өз кебетелеринен ажыраган. Мындай мисалдар Кыргызстанда да болгон жана алар жөнүндө азыркыга чейин айтып жүрүшөт. Бул мааниде алганда, Турдакун Усубалиев, албетте, периште болгон эмес жана калыбы, андай болууга да тийиш эмес болчу. Тилекке каршы, тоталитардык коомдун бүткүл драмасы ушунда турат, Советтик Кыргызстанда дагы Усубалиевдин башкаруусунун убагында ошондой болгон жана бул фактыны биз эске албай кое албайбыз...

Коммунисттер көп нерсени жасай алган, бирок алардын чоң иштерин дайыма куугунтуктоолор үчүн, адам эркиндигин жок кылгандыгы жана инсанды идеологиялык басмырлагандыгы үчүн жалпы тарыхый күнөө дайыма басып, тегиздеп турган. Интеллектуалдык, руханий, биологиялык көп түрдүүлүк – бул жашоонун негиз болуучу мыйзамы, бирок коммунисттер мамлекеттик машинанын бүткүл күчүн дал ошондой көп түрдүүлүккө каршы багытташкан. Ошондуктан, СССР тарыхы – бул зор социалдык жетишкендиктердин жана бир эле убакта жазасын албаган өтө оор кылмыштардын тарыхы. Бул өлкөнүн ыдырашы жана андан кийинки жана ошол эркиндиктин өзүнө ээ болуунун же ээ болбоонун өтө оор жолу баары үчүн актоонун баасы болуп калды.

Ургаалдуу байып бара жаткан Советтер Союзунун казынасынан чоң каржылар менен коштолгон түзүүчүлүк умтулуу болгон кезде Кыргызстанга башчылык кылуу урматы жана бакыты анын үлүшүнө туура келгендиги Турдакун Усубалиев үчүн тарыхый ийгилик болгон жана ал бул чоң таттуу нандан биздин өлкө үчүн кыйла көп нерсени ала алган.

Усубалиев жөнүндө талаштар азыр да жүрүп жатат жана алар жакында токтобойт – бул кадимки көрүнүш. Чыңдыкка кеткен жол эч качан түз жана кыска болбой, оош-кыйыштар аркылуу кетери билгилүү. Ошого карабастан, өткөн менен бүтпөгөн жана келишкис мындай талашта, өткөндөгүдөн, өз тарыхыбыздан мындай адеп-ахлактык четтөөдө Уинстон Черчилль айткандай, келечектен айрылуунун тике коркунучу жаткандыгы кабатыр кылат. «Учурдагынын өткөндөгү менен талашын баштап, биз келечекти жоготуп алганыбызды билебиз»¹, – деп айткан ал.

Өткөнүбүздү сыңдоо жана жалпы өкүнүү, бири-бирибизди күнөөлөө жана өткөндү жапырт кабыл албоо аркылуу өзүбүзгө оор жүк жүктөп, өзүбүздөн, өз тарыхыбыздан четтөөнүн кереги жок. Жок дегенде, өзүбүздүн улуттук тарыхыбызды советтен кийинки заманда кандай аракеттердин аркасында алып, ар бир майда нерсени, эскерүүгө болбогондой көрүнгөн нерсени этибарга албай койбостон, ар бир сызыкты кандай күч менен чогултканыбызды унутууга болбойт. Өз элибизди, анан калса, байыркы, көп кылымдык тарыхыбызды, ошондой эле өзүбүз сыймыктанууга укуктуу болгон жаңы жана соңку тарыхыбызды кайра куруу үчүн ар нерсени этибар албай коюуга болбой тургандыгы чындык.

Башкысы, биз, эгемендүү өлкөбүз, эл аралык укуктун субъектисибиз. Социалдык-укуктук базабыз бар, мамлекеттик демократиялык өнүгүүдө өз жолубуз салынып, тутумдук негиз негизделген жана бул негиздин эң башкы кепилдиги – Кыргызстандын эли.

Бирок Кыргыз элинин тарыхый тагдыры жана этностук өнүгүү жолу эч качан түз жана жылма болгон эмес – көчмөн жашоо, кыйла көп сандаган жана күчтүү коңшулар менен дайыма кагылышуулар, жеңиштер жана жеңилүүлөр, өзүбүздүн улуттук бүтүндүгүбүздү жана өз алдыбызча жашоо

¹ Уинстон Черчилль. Афоризмы и высказывания. Википедия.

укугубузду сактап калуу үчүн күрөш башкаруунун форматын эле эмес, географиялык координаттарыбызды алмаштырууга, жада калса, жашаган жерибизди, туруктуу жашаган аймагыбызды өзгөртүүгө мажбурлаган. Бул түшүнүктүү болгон, антпесе этностук жалпылык катары, эл катары кыргыздар Евразиянын учу-кыйры жок талааларына жана кар баскан тоолоруна, азиялык элдердин туцгуюгуна эбак эле кумдай сиңип кетмекпиз.

Ооба, Улуу кыргыз каганаты болгон, Кыргыз улуу державасы болгон – мунун баары тарыхтын далилденген фактылары. Кокон хандыгы, Россия империясы, кайгылуу 1916-жыл жана Советтер Союзу болгон. Бирок жалпысынан ХХ кылым – бул биздин кылым, биздин социалдык-агартуучулук «алтын кылымыбыз», улуттук кайра жаралуубуздук кылым экендигин айтсак аша чапкандык болбойт.

Калыбы, көпчүлүк СССРди жактоочулар азыр да дээрлик чейрек кылым өткөндөн кийин, бул өлкөнүн дал советтик автократиянын жылдарында топтолгон эң чоң акылга сыйбаган нерсесин – анын жетишерлик кубаттуу маданий-гуманитардык жана илимий-интеллектуалдык дараметин бир жагынан, бирок экинчи жагынан дал ошол дарамет өлкөнүн жаңы лидерлерине Советтер Союзун тоталитардык «малканага» кайрадан айландырууга жана жаңы булактарды түзүүгө, тутумду сактап калуу үчүн жапырт кызыл террорду кайрадан уюштурууга мүмкүнчүлүк бербегендигин түшүнбөй жаткандыгында.

Ооба, өлкө саясий өнүккөнүн жана экономикалык өспөй калуунун мезгилин башынан кечирип жаткан, бирок адамдардын маданий суроо-талабы, интеллектуалдык өнүгүүсү, жашоого, тарыхка жана курчап турган чөйрөгө жаңы көз карашынын калыптанышы, алдыга жылуусу токтоп калган эмес. М. С. Горбачев жарыялаган кайра куруу жана маалымдуулук өлкөнүн жаңы саясий багыты катары «демократия» деген сөзгө мурда болгондогудан баш-

ка түшүнүктү берген жана коомдогу буга окшогон баалуулуктар өзгөргөн сайын, адамдардын ар кайсы нерселерге көз карашы, алардын социалдык-саясий артыкчылыктары өзгөрүүгө дуушар болгон.

Дал жашоого, демократияга, тарыхка болгон жаңы идеялар жана көз караштар Совет мамлекетинин негизин ыдыратып, адамдардын жан дүйнөсүндө большевиктер бийликке келген жылдарда эле тактап алынган жолдун тууралыгына терең шек саноону пайда кыларын эч ким болжолдой алган эмес.

Чынында эле Кыргызстан үчүн гана эмес, Советтер Союзу деп аталган бүткүл зор өлкө үчүн бул жөнөкөй эмес, өтө татаал убак болгон. Бул тутумдун жаралышына бери башынан өткөргөн улуу муунга, анын ичинде Турдакун Усубалиев, Курмангали Каракеев, Казы Дикамбаев сыяктуу адамдарга бул заманда жашап өтүүнүн өзү кыйындыкка турган. Алар адамдарды ачуулантып, алардын мыйзамдуу нааразычылыгына алып келген дымып калууну, өлкөнүн бир орунда токтоп калгандыгын көрүшкөн. Балким, адамдар мурдагыдай жашоосун уланта бербек, бирок аларды көрүп жана кандай тутум баары бир артыкчылыктуу экенин салыштырып көрүп, тыянак чыгаруучу нерселер болгон.

Дагы бир жагдайды да өске албай коюуга болбойт. Кеткен администрациялардын жана өкмөттөрдүн ишиндеги каталыктарды жана кемчиликтерди, андан калса, ордуна чыкпай калууларды бөлүп көрсөтүү жана баарысын сындап кароо оңой, бирок, ар кыл окуялардын жана учурдагы басма сөздөгү жагымсыз нерселердин айлампасында оң жана алдыңкы нерсени көрүү – өтө жөнөкөй иш эмес. Бир акын: «Бетме-бет келгенде жүзүн көрбөйсүң, ал эми чоң нерсе алыстан гана көрүнөт.» – деп айткандай, тарыхый кошо катышуунун жана кошо баштан кечирүүнүн феномени ушундай окшойт.

Мамлекеттик телчигүүнүн алгачкы жылдарындагы идеология жана улуттук саясат чөйрөсүндө-

гү изденүүлөрдү талдоого эч ким аракет кылган жок. Албетте, «Манастын» 1000 жылдыгы, Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн жылы, Эл аралык тоо жылы, Оштун 3000 жылдыгы, Бүткүл дүйнөлүк кыргыздардын курултайы, Кыргызстан элинин курултайы ж.б. сыяктуу алдыңкы тарыхый окуяларды баары үн чыгарбай кыйгап кетти. Ошолор эле түшүнүксүз себептер боюнча бул жаш республиканын эл аралык аренадагы, анан калса БУУнун жана ЮНЕСКОнун деңгээлиндеги зор ийгилиги экендигин танытуу каалаган жок. Тилекке каршы, көпчүлүгү ортозаар журналисттерден айырмаланбаган биздин саясат таануучулар БУУнун Башкы Ассамблеясы гана Кыргызстандын сунушу боюнча 3 жолу чечим кабыл алгандыгын жана элдин улуттук өзүн-өзү андоосуна зор таасир көрсөткөн «Манас» эпосунун 1000 жылдыгынын жылын (1995), Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн жылын (2002), ошондой Эл аралык тоо жылын (2000), «унутуп калышты».

... Өлкөнүн башкы кабинетине учуп кирип келген жана анын ээси менен көздөрү чагылыша түшкөн канаттуунун өзү, андан кийин эркиндикке чыгып кетип, ооруксунуусу менен кысынууну сун унутуп, кубанып айланып учуп кеткендегиси, андан ары кабинеттеги эч ким, эч качан билбей калган ошол окуя көз алдыма элестейт. Балким ал канаттуулар көчөлөрдүн боюндагы бийик дарактын учуна конуу менен мойнун ары-бери буруп, төмөндө адамдардын токтобогон дарыясын – Тарыхтын кыймылынын символу агып жаткандыгын көрүп, башка жакка бурулуп, өзүнө көнүмүш болгон алыскы көрүнүштү – ак кар баскан тоолордун караанын көрүп жаткандыр. Анан кайрадан учуп, андан кийин башка бутакка конот. Кайрадан өзүнүн куш элесине адамдардын, түбөлүк тоолордун жана чексиз көпкөк асмандын дүйнөсүн тизип көрөт.

Анан кубануу менен узакка чейин берилип сайрайт...

ТИРКЕМЕЛЕР

Т. Усубалиев. Менин өлкөмдүн кайра жаралышы жана трагедиясы

Париж клубунун катышуучу-мамлекеттеринин туруктуу мүчөлөрү: АКШга, Улуу Британияга, Японияга, Россияга, Германияга, Францияга, Данияга, Ирландияга, Испанияга, Италияга, Канадага, Нидерландияга, Норвегияга, Финляндияга, Швейцарияга, Швецияга, Австрияга, Австралияга, Бельгияга ачык кат

«Биздин эл, Союз бир заматта, аны түзгөн субъектилерге эскертпестен туруп жоюлган, деп эсептейт. Мындан улам көптөгөн жылдардын ичинде мурдагы бардык совет элинин күч-аракеттери менен бышырылган жалпы союздук таттуу нандан чоң республикаларга көбүрөөк, майлуураак жана таттуураак кесимдер тийип, ал эми чакан республикаларга анын күкүмдөрү гана туура келип калган. Жалпы союздук экономикалык дараметке калыс баа берүү жана адилеттүү бөлүштүрүү болгон эмес. Мурдагы Союздун экономикалык кубатын түзүүгө бардык республикалардын катышкандыгын эч ким талаша албайт. Башка республикалардай эле, Кыргызстан да өзүнүн материалдык ресурстарын Тюменде, Татарстанда, Башкырстанда, Түркмөнстанда жана Өзбекстанда мунай жана газ кендерин өздөштүрүүгө, Россия Федерациясынын кара топураксыз жерлерин өнүктүрүүгө, Байкал-Амур темир жолун курууга, Казакстандын дың жерлерин өздөштүрүүгө өз салымын кошкон. Мындай жалпы союздук бюджетти финансылаган жалпы союздук эл чарбачылык объектилери эсепсиз болчу.

Жада калса, ар кандай жалпы союздук жана эл аралык форумдарды өткөрүү, эреже катары, бардык республиканын салымдарынап түзүлгөн жалпы союздук фонддун каражаттарынын эсебинен каржыланып келген. Буга байланыштуу бир окуя

эске түшөт. 1980-жылы Москвадагы олимпиадалык объектилерди курууга жана олимпиада оюндарын өткөрүүгө жалпы союздук бюджеттен 19 миллиард рублдан ашык чыгымдалган. Курулган бардык спорттук имараттар, социалдык-маданий объектилер Москванын, мурдагы союздун борборунун, менчиги болуп калды. Бүгүн мындай көп миллиарддаган чыгымдарга байланыштуу Совет өкмөтү ошол кезде беш жылдын ичинде (1981–1985) спорттук курулмаларды курууга бардык союздук республикаларга (бардык союздук республикалардын жетекчилеринин жалпы макулдугу менен) тыюу салгандыгы жөнүндө бүгүн эч ким эстебейт. Республикалардын мойнундагы экономиканы өнүктүрүүнүн көптөгөн проблемалары чечилбеген бойдон калды. Союздук борбор: «Шашылууга болбойт, силердин маселеңер жакынкы келечекте чечилет», – деп эсептеген.

Биздин көз карашыбызда кыйла маанилүү дагы бир маселе бар. Советтер Союзу ыдырагандан кийин Россия Федерациясы өзүн мурдагы СССРдин укук мураскери, советтик түзүлүштүн жылдарынын ичинде Союздун субъектилери тарабынан түзүлгөн бардык байлыктарынын ээси деп жарыялады. Андан тышкары, 1992-жылдын аягында КМШда мурдагы СССРдин тышкы карыздары боюнча «нөлдүк вариант» деп аталган нерсе макулдашылган. Ага ылайык, Россия мурдагы СССРдин тышкы карызынын баарын кайтарып берүү милдетин өзүнө алып, ал эми башка мамлекеттер (мурдагы республикалар) башка чет өлкөлүк мамлекеттердин мурдагы СССРге карата карыздарындагы жана анын чет өлкөлөрдөгү мүлктөрүндөгү өз үлүштөрүнөн баш тарткан. Ошого карабастан, россиялык окумуштуу-экономисттердин жарыяланган маалыматтары боюнча мурдагы Советтер Союзунун 70 жылдын ичинде 74 млрдга жакын тышкы карызы (1992-жылдын башталышында), анын ичинен 1984-жылга чейин 22,5 млрд доллар тышкы карызы болгон. Ошол эле убакта чет өлкөлүк мамлекеттердин Советтер Союзуна мамлекеттик карызы 145 млрд дол-

лардан ашып түшкөн, бул Советтер Союзунун тышкы карызынан 71 млрд долларга көптүк кылат. Көрүнүп тургандай, Россия зыян тарткан жок. Зор пайдасы бар бул жерге ал дагы жалпы союздук каражаттардын эсебинен түзүлгөн мурдагы СССРдин чет өлкөлөрдөгү мүлкүн да кошуу керек. Белгилүү болгондой, анын суммалык наркы өтө чоң цифраны түзөт. Андан ары. Чет өлкөлүк мамлекеттердин Советтер Союзуна 71 млрд долларлык карызынын ичинен Кыргызстанга, ошондой эле азыр көз карандысыз башка мамлекеттерге да кандайдыр бир үлүш туура келери талашсыз.

Ал чет өлкөлүк мамлекеттерге, биз мурда айткандай, Кыргыз Республикасынан көп продукция жөнөтүлүп турган. Кээ бирөөлөр Кыргызстан Россияда турган өзүнүн алтын корунан бир грамм да албайт, анткени ал 800 млн доллар өлчөмүндөгү тышкы карызы бар имиш деп жазууда. Бизге дагы башка нерсени айтышат: Совет түзүлүшүнүн жылдарынын ичинде Россия алардан эч нерсе албастан, бардык улуттук республикаларды, анын ичинде Кыргызстанды да баккан имиш.

Муну менен катар башка чындык баа жеткис. Биринчи беш жылдыктардын жылдарында Кыргызстан алган бир тараптуу жардам 50-жылдардан тартып, кайра түзүлүп, ар тараптуу бири-бирине берүү мүнөзүнө өткөн. Кыргызстандын эли өлкөнүн экономикалык кубатын чыңдоого өз салымын жыл сайын көбөйтүп, өзүнүн бай минералдык-чийки зат жана табигый ресурстарын бүткүл Союздун жыргалчылыгы үчүн чарбалык жүгүртүүгө барган сайын көбүрөөк киргизе баштаган. Бул маселе боюнча көп сандаган айкын мисалдарды келтирүүгө болот.

АКШ өз өлкөсүнүн кызыкчылыктарын коргоп жаткандыгы түшүнүктүү. Ошону менен бирге, америкалык саясатчылар башка мамлекеттердин кызыкчылыктарын сыйлоого тийиш жана милдеттүү. Мамлекеттин улуулугу анын элинин саны менен аныкталбайт. Кыргыз эли – дүйнөдөгү эң байыркы элдердин бири, көп кылымдык элдик салт-санаала-

ры бар, чыпчылдыкты жана адилеттүүлүктү кыйшаюусуз сактайт.

Советтер Союзу ыдырагандан кийин, анын субъектилери – мурдагы Советтик Союздук республикалар «көз карандысыз» мамлекеттер болуп калганда, ортодон чыга калган демократтар Кыргызстан Совет мезгилинде начар өнүккөн, анын экономикасы чийки заттык база болгон имиш деп бардык жерде кыйкыра башташты. Алар көзгө көрүнүп турган фактыларга каршы айтып, ошонусу менен Кыргызстандын элин, Совет мезгилиндеги анын эмгегин жана интеллектуалдык күч-аракеттерин басмырлап, советтик жылдарда Кыргызстан туруктуу өнүгүп, өзүнүн социалдык-экономикалык жана маданий өнүгүүсүндө зор ийгиликтерге жетишкендиги жөнүндө чындыкты одоно бурмалоодо.

1980-жылдарда Кыргызстан гүлдөп өнүккөн, ийкемдүү өскөн, алдыга жылган советтик республикалардын бири болуп, мурда айтылып кеткендей, кубаттуу заманбап индустриясы жана ири механикалаштырылган айыл чарба өндүрүшү болгон.

80-жылдарда Кыргызстандын ар кандай өнөр жай буюмдары 53 чет өлкөгө жөнөтүлүп турган. Алар – электр техникалык жана физикалык приборлор, айыл чарба машиналары жана металл кесүүчү станоктор, түстүү жана сейрек кездешүүчү металлдар, электр кыймылдаткычтары, жүктөөчү суу соргучтар, авторадияторлор жана аспаптар, кабелдик продукция, электр лампалары жана айнек, ар кандай кездемелер жана башка көптөгөн өнөр жай буюмдары.

Азыркы ар жылдык статистикалык маалыматтар АКШнын конгрессиинин китепканасында бар экендигине мен ишенем.

Урматтуу мырзалар! Мен силерге Совет мезгилинин жылдарындагы Кыргыз Советтик Социалисттик Республикасынын социалдык-экономикалык жана руханий өнүгүүсүнүн деңгээли жөнүндө айтып берүүгө аракеттендим. Ошол жылдарда кыргыз эли башка советтик республикалардын элдери менен бирге

ыктыярдуу бирдиктүү союзга биригүүнү чын дилден каалоо боюнча эрктин биримдигинин жана бир туугандык достуктун принциптери менен жашаган.

Кыргызстандын туруктуу өнүгүп бара жаткан көп тармактуу өнөр жайы болгон. Өзүнүн эң бай минералдык-чийки зат ресурстарын чарбалык жүгүртүүгө киргизүү менен советтик республикалардын социалдык-экономикалык жана руханий өнүгүүсүнүн башкы негизи болуп саналган жалпы союздук бирдиктүү эл чарба комплексин чыңдоого өз салымын барган сайын көбөйтүп келген. Кыргызстандын жогорку механикалаштырылган айыл чарба өндүрүшү да өнүккөн. Кыргызстанда өндүрүлгөн өнөр жай буюмдары жана айыл чарба азыктары республиканын өзүнүн калкынын керектөөлөрүн гана толук камсыз кылбастан, бардык башка бир тууган союздук республикаларга, ошондой эле көптөгөн чет өлкөлүк мамлекеттерге да жөнөтүлүп турган. Советтик мезгилде Кыргызстандын социалдык-экономикалык жана маданий өнүгүүсү барган сайын жогору көтөрүлүп, анын эли беш жылдыктан беш жылдыкка чейин өз жыргалчылыгын өнүктүрүүдө улам жаңы ийгиликтерге жетишип турган.

Советтик Кыргызстанда башка советтик республикалардагыдай эле акысыз элге билим берүү, калкты акысыз медициналык тейлөө жогорку деңгээлде өнүккөн. Илимдин жана маданияттын өнүгүшүнө зор материалдык-техникалык жана каржылык ресурстар багытталып турган. Мунун баарына жарыялоодо келтирилген мамлекеттик документтер, далилдер жана фактылар күбө болот.

Бирок аянычтуу тарыхый трагедиялуу окуя – кырк жыл уланган, бир нече триллион АКШ долларын короткон идеологиялык «кансыз согуш» Советтер Союзун ыдыратып, аны менен бирге Кыргыз Республикасын дүйнөдөгү эң кедей жана эң жакыр мамлекетке айлаңдырган.

Советтер Союзу ыдырагандан кийин 17 жыл өтүп кетти. Бул жылдардын ичинде бардык улуттук со-

юздук республикалар өздөрүнүн улуттук квартираларына бекенип алышты. Ар бир мурдагы советтик республиканын мамлекеттик чек араларына бажы тоскоолдуктары орнотулду. Кыргызстандын заводдорунун жана фабрикаларынын ээн калган кубаттуу өндүрүштүк корпустарын мен айтып бере алгыс жүрөк оору менен карайм.

Азыр ал корпустар архитектуралык эстеликтер катары турат. Алардагы өнөр жай буюмдарын өндүрүүчү технологиялык жабдуулар эбак эле чет өлкөлүк мамлекеттерге сатылып кеткен.

Республикада өнөр жай товарлары көптөн бери өндүрүлбөй, аларды Кыргызстанга башка мамлекеттер алып келүүдө.

Париж клубунун урматтуу мүчөлөрү! Биз көп жылдык тарыхы бар жана дүйнөнүн эң байыркы элдеринин бири болуп саналган кыргыз элинин аламаты жана жакырчылыгы жөнүндө силерге айтып берүүгө аракеттендик. Биздин элдин болуп көрбөгөндөй трагедиялык абалынын башкы карасанатайы ким болуп саналары жөнүндө сиздерге мен документтер менен айтып бердим. Он жылдыктардан бери түзүлгөндөр жана саясий, социалдык-экономикалык жана маданий турмушта өнүккөндөрдүн баары талкаланып, жок кылынгандыгында кыргыз элинин күнөөсү жок, болгондордун баарын калыбына келтирүү үчүн көп убакыт талап кылынат.

Кыргыз эли силерге, цивилизациялуу улуттарга, өзүн муунтуп жаткан алааматтан жана жакырчылыктан арылуу үчүн Кыргызстанга жардам берүүгө кол сунап деген үмүт менен кайрылат.

Урматтоо менен,

Усубалиев Турдакун Усубалиевич,

Кыргызстан Компартиясынын БКсынын Биринчи катчысы (1961–1985-жж.), СССР Жогорку Советинин депутаты (1961–1986-жж.), Кыргыз ССР Жогорку Советинин депутаты (1959–1986-жж.), Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаты (1992–2005-жж.), Кыргыз Республикасынын Баатыры

Т. Усубалиев. 1916-жыл – коркунучтуу трагедия, бирок кыргыз эли Феникстен бетер кайра жаралды

Тарыхый булактарда падышалык аткаминерлер, көчмөн райондорго жер которгон кулактар көчмөн малчы-эмгекчилердин жерлерин өз пайдасына тартып алып турган деген маалыматтар бар. Муну падыша өкмөтү самодержавиенин таянычы болуп калууга тийиш болгон жер которгондордун кулактык чарбаларынын санынын көп болушу үчүн жасаган. 1914-жылга карата жалпы саны 31 млн теше жердин эң күрдүү 4 млндон ашык тешеси (б.а. 13% дан ашык) кыргыздардан алып коюлган («Революционный Восток». - №6. - Москва, 1934. - 117-бет).

Биринчи империалисттик согуш үч жылдан бери жүрүп жаткан, азыр туурадан чыга калган демократтар, монархисттер басма сөз беттеринде «улуу жабыр тартуучу» катары көрсөтүүгө аракеттенип жаткан падыша Николай II 1916-жылдын 25-июнунда 19дан 43 жашка чейинки курактагы кыргыздарды, казактарды жана башка чет-жакалардагы элдерди – «улу-ту башкаларды» майдан тилкесиндеги ооруктагы жумуштарга мобилизациялоо жөнүндө Жарлык чыгарган. Бүткүл Түркстан крайы боюнча 220 миң жумушчуну, анын ичинде түндүк Кыргызстан кирген Жети-Суу облусу боюнча 43 миң адамды мобилизациялоо белгиленген. Бул адамдар майдан тилкесинде ар кандай аскер объектилерин курууга – окоптордун үстүн жабууга, падышалык аскер бөлүктөрүнүн алга жүрүүсү үчүн жолдорду, көпүрөлөрдү курууга тийиш болгон, б.а. бул майдандагынын өзүндөй эле болчу. Бул окуп үйрөтүлбөгөн адамдар чынында кан майданга жөнөтүлүп жаткан.

Падышалык аткаминерлердин өзүм билемдигине мындан ары макул боло албаган элдин чыдамы таптакыр кетип, падышачылык менен ачык күрөшкө кетерүлгөн. Падыша Николай IIнин

Өкмөтү 1916-жылдагы элдик көтөрүлүштү болуп көрбөгөндөй мыкаачылык менен басып, он миңдеген кыргыздарды, алардын аялдарын жана балдарын канга чөктүргөн. Падышалык жазалоочулардын кубалоосунан, сууктан жана ачкачылыктан да миңдеген адамдар курман болгон.

Тарыхый документтер күбө болгондой, ошол эле падышалык өкмөттүн буйругу боюнча Кыргызстандын түндүк зонасында эле кыргыздардын 38 миң короо-жайы талкаланып, 2300 чарба өрттөлүп, келтирилген материалдык зыян ошол кездеги баалар боюнча 31 млн. рублдан ашыкты түзгөн. Падышалык өкмөт кыргыз элин экиге бөлгөн. Падышалык жазалоочулардын жапайы өзүм билемдигинен баш калкалап, 150 миңден ашык адам Кытайга качкан. Бөтөн жерге туш болгондордун болуп көрбөгөндөй азаптарын, жабыр тартууларын, алааматтарын жана кор болгондугун эч нерсе менен ченөөгө болбойт. Болуп көрбөгөндөй жакырлык, ачарчылык жана суук, оорулар – качкын кыргыздардын Кытайдагы боор оорурлук тагдыры ушундай болгон. Аларды кытай феодалдары аёосуз эзген.

Жаш качкындардын бири - кийин Улуу Октябрь Социалисттик революциясы келгенден кийин Кыргыз АССРинин Совнаркомунун төрагасы болуп шайланган Баялы Исакеев 1931-жылы Фрунзе шаарынын жумушчуларынын алдындагы өз баяндамасында 1916-жылы кыргыздардын Кытайга качууларын мындай деп баяндаган: «Көтөрүлүшкө чыккандар ок атуучу куралга каршы тура алган эмес жана Кытайга качууга мажбур болгон. Кытайга качуу оорчулук келтирген. Жол алыс, качкындарга тааныш эмес жол болчу. Бейтааныш, бийик жана өтө алгыс мөңгүлүү ашуулардан ашып өтүүгө туура келген. Оңдогон өзөндөрдөн жана миңдеген чакан тоо сууларынан кечүүгө туура келген. Күндүн нуру жетпеген жана эки тараптан бийик карлуу аска тоолор гана көрүнгөн туңгуюк, караңгы капчыгайлар-

дав бир нече сутка бою ат менен жана жөө жүрүүгө туура келген. «Коңур-Улан», «Бедел», «Ак-Өгүз» жана башка сыяктуу бийиктиги жана тиктиги менен белгилүү болгон ашуулардан жана акырында түтөктөн улам эркин дем ала албаган, ал жерде кадам сайын абасы жок жерлер болгон «Кызыл-Суу» сыяктуу ашуудан ашууга туура келген. Токтоого жана дем алууга мүмкүн эмес эле. Бир нече саатка токтоо өлүм коркунучуна алып келген – качкындардын изи менен артта падыша аскерлери келе жаткан. Ошондуктан, кыргыз көтөрүлүшчүлөрүнө Кытай аймагына өтүү өтө кымбат баага турган – адамдардын жана малдын массалык өлүмүнө алып келген. Малдын көп саны жана адамдардын кыйла саны жолдо – мөңгүлүү ашууларда, ач-жылаңач талааларда жана туңгуюк капчыгайларда калган...

Мен өзүм туш болгон айрым фактыларды айта кетейин. Бизге «Бедел» ашуусунан түн ичинде өтүүгө туура келген. Адегенде мен карындашым менен энемди жана жүк жүктөлгөн төөнү кууш бийик жападан жалгыз чыйыр жол менен алып өттүм. Чыйыр жол муздуу, тайгалак, бир аз кар себеленген экен. Мөңгүлүү тоонун боорунан өтүп жаттык. Төмөндө терең бир нече саржан жар турган. Чыйыр жолдон кичине эле тайысаң өлүм күтүп турат. Энем менен карындашымды ойдогудай өткөрүү менен ашуунун ортосунда үй буюмдары жүктөлгөн өгүздү жетелеп келе жаткан иниме жардамга келдим. Аны менен бирге жолду улантып, жогору жактан кулап, тайгаланып кеткен жүктүү жана жүгү жок төөлөргө, жылкыларга, өгүздөргө жана жарым-жартылай адамдарга толуп калган жарды көрдүк, качкындар алардын үстүнөн жол таап, жүк жүктөлгөн төөлөрү бар адамдар чыйыр жолдон өтүүдөн коркуп, мал жана адамдарга толгон муздуу чуңкур аркылуу өтүп жаткандыгын көрдүк.

Бул көңүл каларлык, болуп көрбөгөндөй оор көрүнүш эле. Жинденген жаныбарлардын үндөрү,

адамдардын кыйкырыктары, ыйы менен онтоолору биригип кетип жатты, бирөөлөр ыйлап, башкалары, балким өлүп же адашып калгандардын атын атап кыйкырышып, бирок качкындар ага көңүл бөлбөстөн, аларды басып өтүү менен андан ары өтүп жатышты, анткени азга гана токтоо же акырындао өздөрүнө өлүм алып келмек. Ал эми чамасы кеткен эне жолдун жээгине өзүнүн эмчектеги баласын таштап кетип жаткан учурлардын канчасын көрдүк. Биз жолдун жээгинен кийизге оролгон алсыз, карылыгы жеткен абышкалар менен кемпирлерди көрдүк. Алар ыйлап, өздөрү менен ала кетүүнү же жок дегенде тамак-аш берип кетүүнү суранып, ар бир кийинки өтүп кетип жаткандарга жалынып жатышты...

Бир нече ашууну өлгөн мал жана адамдардын өлүгү менен жаап, кыргыздар Кытайдын аймагына өтүштү. Кытайга өтүү Кыргызстан үчүн бардык мүлкүнүн жана малынын жарымынан, кыргыздардын өздөрүнүн кыйла бөлүгүнүн өмүрүнөн ажырашына алып келди. Качкындар Кытайга келгенде Кытай администрациясы аларды болуп көрбөгөндөй жаман тосуп алып, кытай администраторлору жырткычтык менен мамиле жасаган. Чек ара аркылуу өткөрүү үчүн, белгилүү бир участокко өткөрүү үчүн ж.у.с. качкындардан чексиз параларды алышты. Параны өкмөттүк органдар жана кызмат адамдары гана эмес, жергиликтүү кытай буржуазиясы да алып турду. Бул оорчулуктардын баары эмгекчи кыргыздардын мурда эле талкаланган чарбасынын жарымын таптакыр жок кылды. Качкын кыргыздар Кытайда жашоосунда жуттун, кышкы тоюттун жоктугунун айынан, малдын жапырт өлүмүнүн айынан кыйынчылыкка туш болуп, малын болор-болбос акчага сатып, үй-мүлктөрүн, кийиздерин, жууркандарын, килемдерин, баалуу кийимдерин, идиш-аяктарына чейин ж.б. жапырт сатып жатышты. Ачкадан өлбөө үчүн качкындар малды, үйдөгү мүлкүн гана

сатпастан, жада калса өз аялдарын жана балдарын кулчулукка сатышты. Кыздарды жана жесир аялдарды сатуу массалык мүнөзгө өттү.

Бул 1916-жылдын кайгылуу трагедиясын башынан кечирген он миңдеген адамдардын биринин айтып бергени азыр жүрөгү бар ар бир адамдын жан дүйнөсүн титиретет. Ошол жылдары Кытайда болгон жана кыргыз качкындарынын аянычтуу оор абалын көргөн айрым падышалык аткаминерлердин билдирүүлөрү архивдерде сакталып калган. «Качкындардын негизги массасы, – деп билдирет бир падышалык аткаминер, – жакырчылыкты башынан кечирип, көпчүлүгү ачкачылыктан өлдү. Үч-Турпанда базар күндөрү кыргыздарды кезиктиргенде алардын жакырчылыгына таң калууга туура келет: алардын баары жарым-жартылай жылаңач жана жылаңайлак, алардын кийими матадан тигилген халат, ал эми бут кийимин таманы – малдын ийленбеген терисинен турат. Ачкачылыктан шишип, айласы кеткен качкындар бир сындырымнан издеп, кандайдыр бир иш табууга үмүттөнүп, Чыгыш Түркстандын айылдары менен шаарларында теңтип жүрөт. Бирок аларды кастык менен тосуп алып, бардык жерден кууп жатышты... Ачкачылыктан өлбөө үчүн качкындар базарга алып чыгууга болгондордун баарын сатып жатышты. Кыргыздар өздөрүнүн акыркы кийимдерин сатууда: Үч-Турпандын бүткүл базары кыргыздардын буюмдарына – боз үйлөрдүн үзүк-туурдуктарына, казандарга, аркандарга, зэрлерге жана башка үй буюмдарына толуп кеткен (Кыргыз ССР ИАсынын Коомдук илимдер бөлүмүнүн фонду, инв. №106, 103-б.).

1916-жылдын трагедиясы үчүн эмгекчи орус эли да, эмгекчи кыргыз эли да эч кандай жоопкерчилик тартпай тургандыгын мен чечкиндүү баса белгилегим келет. Анын себептерин жана таң калардык кесепеттерин карап жатып, бул жерден биологиялык мамиленин көрүнүшүнө жол берүүгө болбойт. Бир гана

жападан-жалгыз тыянак чыгаруу – биздин элдердин ортосунда буга окшогон трагедиялуу окуяны мындан ары эч качан кайталабоо кыргыз жана орус элдеринин азыркы жана болочок муундарынын парзы.

Кыргыз качкындары Ата Мекенин болуп көрбөгөндөй сагынган. 1917-жылы февраль революциясы болгон. Бирок Убактылуу буржуазиялык өкмөт кыргыздардын бөтөн жердеги кайгылуу тагдыры жөнүндө ойлоп да койгон эмес. Керенскийдин Убактылуу өкмөтү качкындарга эч кандай жардам көрсөткөн эмес. Анын тескерисинче, ал чет-жакалардагы элдерди колониялык жана улуттук эзүү саясатын улантып, кулактардын кыргыз кедей-дыйкандарды басмырлоосун колдогон. «Керенскийчилердин» башкаруусунун мезгилинде Түндүк Кыргызстандын үч уездинде эле кыргыздардан 2,5 млн теше күрдүү жерлер тартып алынган. Убактылуу буржуазиялык өкмөт муну каалабаган көрүнүш катары эсептеп, качкын кыргыздардын өздөрүнүн түпкүлүктүү жерине кайтып келишин каалаган эмес, бул жөнүндө ал өз токтомунда абийирсиздик менен расмий айткан. Ал аз келгенсип, аны эл ошол кезде атагандай «Керенскийчилердин» өкмөтү көтөрүлүштү басуудагы мыкаачылыгы үчүн камалган жазалоо отрядынын начальниктеринин баарына мунапыс жарыялаган. Мурдагы жазалоочулар эркиндик алып, Кытайдан кайтып келген кыргыз качкындары менен күрөшүү үчүн аскердик жана кулактык отряддарды кайрадан уюштурушкан. Убактылуу буржуазиялык өкмөт мамлекеттик чек арага, ашууларга качкындардын Ата Мекенине карата кыймылын токтотуу үчүн кайтаруу жана заставаларды койгон. Убактылуу өкмөттүн Ташкент комитетинин мүчөлөрү Шкапский жана Тынышбаев качкын кыргыздардын жана казактардын Жети-Сууга өтүүсүнө ар кандай кедерги болуу үчүн Кашкардагы орус башкы консулуна жазгандары жөнүндө күбө болгон мындай документтер архив-

дерде сакталып турат. Кыргыздарды жана казактарды чек арада аткан учурлар болгон.

Убактылуу өкмөттүн Ташкенттеги комитетинин атына Прежевальскиден Ташкентке жиберилген телеграммаларынын биринин тексти төмөнкүдөй: «Үч катпай коюуга болбойт. Сарыпаштын ачка кыргыздары Пржевальск уездиндеги Каркыра жергесине жөө жөнөшкөн, кар, суук болчу. Ачка, арыган кыргыздар жолдо өлүп жатат. Аялдар араң жан балдарын карга көмүүдө. Үрөй учурган көрүнүштү баяндап берүүгө болбойт». Убактылуу буржуазиялык өкмөттүн Ташкенттеги өкүлдөрү ачкадан өлүп жаткан адамдардын жан дүйнөсүн, ач кыйкырыгын чагылдырган бул телеграммага, жада калса, жооп да берип койгон эмес. Убактылуу өкмөт качкындарга жардам гана көрсөтпөстөн, анын тескерисинче, элдик көтөрүлүшкө катышкандыгы үчүн алардан ар кандай өч алган. Убактылуу өкмөттүн органдары ачкачылыкка дуушар болгон кыргыздарга, жада калса, нан сатууга тыюу салган. Ленин, Улуу Октябрь гана элдерге, анын ичинде кыргыздарга эркиндиктин, ар кайсы улуттардын эмгекчилеринин теңдигинин жана бир туугандыгынын шооласын көрсөткөн.

Октябрдын жеңилинен кийин өлкө зор кыйынчылыктарды жана жокчулукту башынан кечиргендиги белгилүү. Алар жарандык согуштан келип чыккан. Мунун баарына карабастан В. И. Ленин башчылык кылган Совет өкмөтү, коммунисттер партиясы бөтөн жерде калган кыргыз качкындары жөнүндө, алар өз Ата Мекенине мүмкүн болушунча тезирээк кайтып келиши, аларды тукум курут болуудан сактап калуу, алардын оор тагдырын бардык чаралар менен жеңилдетүү, аларга зарыл жашоо шарттарын түзүү тууралуу болуп көрбөгөндөй гумандуу камкордукту жана адамгерчиликти токтоосуз көрсөтө баштаган. Тукум курут болуунун чегинде калган элге карата мындай чыныгы гумандуу мамиле жасаган мамлекет тарыхта азырынча боло элек.

Бул жагынан бүткүл Кыргызстандын элине, өзгөчө кыргыздардын жаңы муунуна алигиче анча белгилүү эмес көп сандаган айкын мисалдар бар деп ойлойм. Ал фактылар архивдерде сакталып, тилекке каршы, тарыхый жарыялоолордо алигиче өз ордун ээлей элек. Албетте, бир гезиттик макалада ал материалдардын баарын баяндап берүү мүмкүн эмес. Ошондуктан, алардын айрымдары жөнүндө гана айтып берүүгө далалат жасайын.

1918-жыл. В. И. Лениндин сунушу боюнча Совет өкмөтүнүн эл аралык иштер боюнча комиссиясы түзүлгөн. Ага качкын кыргыздардын туулган жерине кайтып келүүсүнө жана талкаланган чарбасын калыбына келтирүүгө ар тараптуу жардам көрсөтүү үчүн бардык зарыл жумуштарды жасоо милдеттендирилген. Совет өкмөтүнүн комиссиясы биринчи күндөн тартып эле ишти жигердүү баштаган. Совет өкмөтүнүн Түркстан автономиялуу советтик республикасынын БАКынын советтеринин токтомун жетекчиликке алып, Кытайдан кайтып келген кыргыз качкындарын жайгаштыруу боюнча өзгөчө комиссия да түзүлгөн. Качкындарга жардам көрсөтүү боюнча бул комиссиянын кичи бөлүмдөрү бардык уезддерде түзүлгөн. Кыргыз качкындарынын кайтып келүү процесси жөнөкөй эмес жана кыйла узак болгон. Өкмөттүк комиссия, анын уезддердеги кичи бөлүмдөрү 1927-жылдын күзүнө чейин иштеген. Кептин баары, мурда айтылгандай, кыргыз качкындары бир кесим нан үчүн Кытайдын Синьцзян провинциясынын бүткүл кеңири аймагы боюнча тентип жүргөнүндө эле. Миңдеген кыргыздар кытай сүткорлорунун эзүүсүнө туш болуп, жергиликтүү феодалдарда кулчулук абалда турган. Кыргыздардын калган негизги бөлүгү өзүнүн жакыр абалынын айынан өз жерине өз алдынча, өз күчү менен кайтып келүүгө дарамети жок эле. Мунун баары Кытайдагы кыргыз качкындарына карата Советтик өкмөттүн терең адамгерчиликтүүлүк менен аёосун ого бетер

күчөткөн. Совет өкмөтү качкындардын өз Ата Мекенине кайтып келүүсү боюнча чечкиндүү чараларды көрө баштады. Совет өкмөтүнүн атайын ыйгарым укуктуу делегациясы Синьцзян провинциясында дээрлик туруктуу болуу менен качкындардын турган жерлерин текшерип, жалпы санын тактап, сатып алуунун, аларды Ата Мекенине жөнөтүүнүн шарттарын териштирген. Делегация кыргыз качкындарына Ленин, коммунисттердин партиясы жөнүндө, Октябрь революциясы, советтик Россиянын бардык улуттарына жана элдерине алып келген эркиндик жана тең укуктуулук тууралуу айтып берген. Советтик өкмөттүн атайын делегациясынын мүчөлөрүнүн бири кыргыз качкындарынын оор абалы жөнүндө төмөнкүнү билдирген: «Кулдукка сатылган кыргыздардын абалы адам чыдагыс, аларга жасалган мамиле катаал... алардын бардык көз караштары жана үмүттөрү азыр падышалык баскынчылыктан бошонгон Советтик Россияга карата багытталган».

Октябрь революциясынын жеңиши, элдин кызыкчылыгын коргогон Совет бийлигинин орношу жөнүндө билип алып, кыргыз качкындары өз жерине тезирээк кайтууну аябай каалашты. Бирок мурда айтылгандай, муну алар өз күчтөрү менен чидерлеген, Кытай эзүүчүлөрү кишендеп алган жакырчылыктын жана кулчулуктун кишинен чыга алмак эмес. Кыргыз качкындары кишендерден Совет өкмөтүнүн материалдык, моралдык жардамы жана колдоосу менен гана кутулмак.

Лениндик улуттук саясаттын гумандуу принциптерин жетекчиликке алып, Совет бийлиги жана коммунисттер партиясы качкын кыргыздардын Ата Мекенине Кытайдан кайтып келүүсү, алардын чарбалык жайгашуусу боюнча иш жүзүндөгү зор чараларды жүзөгө ашырды.

Совет өкмөтү биринчи күндөрдөн тартып качкын кыргыздарга ар тараптуу жардам көрсөткөн. Качкындарды Кытайдан кайтарып алуу жөнүндө Совет өкмөтүнүн эл аралык иштер боюнча Өзгөчө

комиссиясы түзүлгөн. 1918-жылдын августунда эле Өзгөчө комиссия качкындардын Жети-Суунун чектерине кайтып келүүсүнүн шарттары жөнүндө маселени кеңири караган жана алар үчүн өтө маанилүү токтом кабыл алган. Бул документте улутуна карабастан, бардык качкындарга толук мунапыс берилгендиги жана аларга ар тараптуу жардам көрсөтүү жарыялангандыгы айтылган. Жеке өзү дагы, чектелбеген сандагы тобу менен дагы кайтып келүү мүмкүн болгон. Бул саясий актыдан кийин Совет өкмөтү кыргыз качкындарынын Кытайдан кайтып келүүсү, аларды ачкачылыктан сактап калуу жана чарбалык отурукташууга жардам берүү боюнча иш жүзүндөгү чараларды жүзөгө ашырган.

1919-жылдын ноябрында ачарчылык менен күрөшүү боюнча Борбордук Комитет Кытай аймагында жүргөн кыргыз качкындарынын өтө кыйын абалы жөнүндө маселени караган. Документте «болуп көрбөгөндөй ачарчылык кембагал мусулман калкын каптап, аны өзүнө баш ийдирүү менен тагдырын чечип, тиги дүйнөгө жана Кытайдын сыртына түбөлүк кулдукка жөнөтүп жаткандыгы» көрсөтүлгөн. Ачарчылык менен күрөшүү боюнча комитет Кытайдагы ачарчылыктагы кыргыз качкындарына токтоосуз жардам көрсөтүүнүн жана аларды кулдуктан бошотуунун зарылдыгын баса белгилеген. Бул максаттарда Борбордук аткаруу Комитетинин, Жер иштетүү комиссиариатынын, Чет өлкөлүк иштер комиссариатынын, Социалдык камсыздандыруу комиссаритатынын жана Ачарчылык комитетинин өкүлдөрүнөн атайын комиссия түзүү сунуш кылынган. Мындай комиссия түзүлгөн жана ага кыргыз кулдарын бошотуу, бошотулгандан кийин аларды өздөрү жашаган жерлерге жөнөтүү, алардын чачкына учураган чарбасын калыбына келтирүү ж.б. маселелер жөнүндө Кытай бийликтери менен сүйлөшүүлөрдү жүргүзүү жүктөлгөн. Республиканын БАКынын токтому менен көрсөтүлгөн комиссиянын ыйгарым укуктары бекитилген.

Алгачкы ири жардам кыргыз качкындарына 1919-жылдын ноябрында көрсөтүлгөн. Совет өкмөтү 90 млн. рубль бөлүп берген. Бул каражаттар эмнеге чыгымдалган? Кайтып келген кыргыз качкындары өзүнүн бүткүл чарбасынан ажырагандыгына жана өз жашоосу үчүн каражаттарды иштеп таба албагандыгына байланыштуу 10 миң адам 6 айга акысыз нан менен камсыз кылынып, ага 6 млн рубль сарпталган. 4,8 млн рубль Ата Мекенине кайтып келгендердин бүлгүнгө учураган чарбаларын калыбына келтирүүгө чыгымдалган. Кытайдын аймагында турган кыргыз кулдарын сатып алууга 3 млн рубль каралган. 33 млн рублга качкындарга бут кийим, кийим-кече сатып алынган жана акысыз бөлүштүрүп берилген. Калган суммалар Кытайдан бошотулган качкын кыргыздарды Жети-Сууга жөнөтүүгө сарпталган.

Совет өкмөтүнүн бул декрети качкын кыргыздардын турмушунда зор роль ойноп, кыйшаюусуз аткарылган. Качкындардын айрым бөлүктөрү башаламан, ал эми негизги бөлүгү Совет бийлигинин органдарынын жардамы менен уюшуп кайтып келип жатты. Мурда белгиленгендей качкындардын кайтып келүү процесси узакка созулуп, 1927-жылга чейин уланган. Совет мамлекетинин алгачкы жылдарында качкындардын кайтып келүүсү жана жайгашуусу боюнча Өзгөчө комиссиянын тескөөсүнө 435 млн рубль бөлүп берген. Мындай фактылар сансыз. Бир сөз менен айтканда, Совет өкмөтүнө кулчулукка сатылып кеткен качкындарды сатып алууга, Ата Мекенине кетүүсүнө тоскоолдук кылган карыздарын төлөөгө дайыма каражат таап турууга туура келген. Бул маселе боюнча айкын цифралардын баарын атоо мүмкүн эмес.

Орус эмгекчилери Совет өкмөтүнүн качкындарга жардам көрсөтүү жана алардын чарбалык жайгашуусу боюнча иш-чараларын активдүү колдоп, кулактар, падышалык самодержавие жана Убактылуу өкмөт тарабынан тутандырылган улуттар аралык араздашууну жектешти.

Совет өкмөтүнүн гумандуулугун аркасында бир кесим нан үчүн кулчулукта жүргөн качкындар эркиндик, материалдык жардам алуу менен өз Ата Мекенине кайтып келишти.

1924-жылы жүзөгө ашырылган улуттук-мамлекеттик ажырым – Орто Азия элдеринин тарыхындагы эң жаркын барактардын бири. Бул бүткүл дүйнөлүк тарыхый мааниси бар окуя Лениндин, Коммунисттик партиянын жана Совет өкмөтүнүн Борбордук Азия республикаларын өнүктүрүү жөнүндө өзгөчө кунт койгон камкордугунун аркасында мүмкүн болду. Лениндин жана СССРдин Эл комиссарлар Советинин тапшыруусу боюнча бул жерде партиянын жана мамлекеттин Фрунзе, Куйбышев, Рудзутак, Элиава ж.б. сыяктуу көрүнүктүү ишмерлери чаалыкпастан, үзүрлүү иштеген. Орто Азиянын өнүгүүсүндө ВКП(б) БКсынын Орто Азия бюросунун Средазкосонун (РСФСРдин ВЦИКинин Түрккомиссиясы) зор ролу орто азиялык элдердин эсинен эч качан чыкпайт, аларга жогоруда көрсөтүлгөн партиялык-мамлекеттик ишмерлер башчылык кылган. Алар Орто Азия советтик республикаларына алардын саясий, социалдык-экономикалык жана маданий өнүгүүсүндө, улуттук-партиялык уюмдарын чыңдоодо, жергиликтүү большевиктик кадрларды даярдоодо зор жардам көрсөткөн. Бул жана башка айкын маалыматтар буржазиялык пропаганданын Совет бийлигинин жылдарында Кыргызстанда кыргыздарды орусташтыруу саясаты жүзөгө ашырылып, алардын өз алдынча маданияты жок болуунун чегинде калгандыгы жөнүндө айткандарын чечкиндүү четке кагат.

Мен Кыргызстандын өткөндөгүсү жана азыркысы жөнүндө бир аз айтып кеттим. Бул – биздин тарыхыбыз, биз аны дайыма эстен чыгарбообуз керек, анткени өткөндөгүсүз азыркы жок жана азыркыга негизделбеген келечек болбойт.

1991-жылдын 22-августу

Турдакун Усубалиевдин өмүрүнүн жана ишмердүүлүгүнүн негизги даталары

1919, 6-ноябрь Жети-Суу облусунун Кочкор айылында туулган (азыркы Кыргызстандын Нарын облусунун Теңдик айылы).

1937–1939 Кочкор айылынын орто мектебинин мугалими, окуу бөлүмүнүн башчысы.

1939–1941 Фрунзе (азыркы Бишкек) шаарындагы Кыргыз мамлекеттик педагогикалык институтунда билим алуу.

1940 ВКП (б)нын катарына өтүү.

1941–1942 Кыргызстан КП(б)сынын (Тянь-Шань облусу) Кочкор райондук комитетинин пропаганда жана үгүт бөлүмүнүн башчысынын орун басары.

1943–1945 Москвада ВКП(б) БКнын алдындагы Жогорку партиялык мектептин угуучусу.

1942–1945 Кыргызстан КП(б) БКнын пропаганда жана үгүт бөлүмүнүн инструктору.

1945–1955 КП(б) БКнын инструктору – КПСС (Москва).

1946 тун уулу Сыргак төрөлгөн.

1948 уулу Ермек төрөлгөн

1955 В. И. Ленин атындагы Москва мамлекеттик педагогикалык институтун аяктаган (сырттан).

1955–1956 «Советтик Кыргызстан» гезитинин башкы редактору.

1956–1958 Кыргызстан КП БКнын пропаганда жана үгүт бөлүмүнүн башчысы.

1958–1961 Кыргызстан КП Фрунзе шаардык комитетинин биринчи катчысы.

1958 кызы Бермет төрөлгөн.

1959, 27-май – 1961, 11-май Кыргыз ССРинин Жогорку Советинин Төрагасы.

1961, 9-май – 1985, 2-ноябрь Кыргызстан КП БКнын Биринчи катчысы.

1961–1981 КПСС Борбордук Комитетинин мүчөсү.

1961–1985 СССР Жогорку Советинин депутаты.

1959–1986 Кыргыз ССР Жогорку Советинин депутаты.

1995–2000 Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин Эл өкүлдөр жыйынынын депутаты.

2000 аялы Гүлжаке Ниязалиеванын дүйнөдөн кайтышы.

2000–2005 Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин Мыйзам чыгаруу жыйынынын депутаты.

2015, 7-сентябрь 94 жаш курагында Бишкек шаарында каза болгон.

Кыскача библиография

1. Усубалиев Т. Вода – дорожке злата. Водные ресурсы Кыргызстана – это его национальное богатство. - Бишкек, 1998.
2. Усубалиев Т. Фрунзе — столица советского Киргизстана. - Москва: «Мысль», 1971.
2. Усубалиев Т. Возрождение и трагедия моей страны. Открытое письмо. - Бишкек, 2008.
3. Усубалиев Т. Эпоха. Созидание. Судьбы. - Бишкек: «Шам», 1995.
4. Усубалиев Т. Надо знать прошлое, чтобы не ошибаться в будущем. - Бишкек: «Шам», 1996.
5. Усубалиев Т. О нашем времени и о делах моей жизни. - Бишкек, 2003.
6. Усубалиев Т. Кыргызстан в моем сердце. В 3-х тт. - Бишкек, 2005 - 2007.
7. Усубалиев Т. Не могу молчать. Ответы недругам. - Бишкек, 1997.
8. Усубалиев Т. Как меня преследовали горбачевцы. Моральный и политический террор. - Бишкек, 1997.
9. Усубалиев Т. Избранные речи и статьи. В 3-х тт. - Бишкек, 2008, 2009.
10. Акаев А. Кыргызская государственность и народный эпос «Манас». - Бишкек, 2002.
11. Акаев А. Трудная дорога к демократии. - Бишкек, 2001.
10. Ибраимов О. История кыргызского государства. - Бишкек, 2014.
11. Ибраимов О. Киргизская одиссея. До и после империи. - Бишкек, 2013.
12. Ибраимов О. Испытание историей. - М.: «Международные отношения», 2008.
13. Ибраимов О. Чингиз Айтматов. - М.: «Молодая гвардия», 2018.

Мазмуну

Алгы сөз.....	3
Көчмөн уулу, кыргыз ханынын вазиринин тукуму....	9
Бала чагы жана улан курагы.....	17
Улуу цивилизациялык бурулуш.....	22
Партия табынуу катары.....	27
Фрунзе – Москва – Фрунзе.....	35
Редактор, борбордун мэри, москвалык жаңы инсан...48	
Раззаков жана Усубалиев: жарыктар жана көлөкөлөр..54	
Хрущевдон Горбачевго чейин: жаратмандыктын учурлары..77	
Усубалиев жана кыргыздын «Күмүш кылымы».....91	
Усубалиев жана Айтматов:	
өз ара мамилелеринин тарыхынан.....	103
Султан Ибраимовдун өлүмү жана Усубалиев:	
фактылар менен ушак-айындар.....	117
Жарым кылымдык кармашуу:	
Сыдыкбеков Усубалиевге каршы.....	133
Кыргыздарга филармониянын жана	
органдын кереги эмне?.....	150
Моюнда сыйыртмак тургандагы жооптор.....	150
<i>In natura</i> . Усубалиевдин саясий көз караштары	
жана турмуштук ынанымдары жөнүндө.....	162
Тактан кетүү же доордун бүтүшү.....	181
Кайра куруу жылдары – Кош бол,	
коммунизм – Салам, кейиш!.....	202
Партияга калыбына келтирүү	
эч жакка алып барбаган жол катары.....	209
Аскар Акаев жана Турдакун Усубалиев:	
кайтарылган статус.....	226
«Жасаганыңдын жазасын аласың», Акыркы дебаттар..234	
Россия жана Кыргызстан жөнүндө ойлор.....	251
Усубалиев жана кыргыз тарыхынын эки жактуулугу..256	
Аксакалдын дүйнөдөн кайтышы.	
Акыркы сапарга узатуу.....	277
Соңку сөз.....	283
ТИРКЕМЕЛЕР. Т. Усубалиев. Менин өлкөмдүн	
кайра жаралышы жана трагедиясы.....	291
Т. Усубалиев. 1916-жыл – коркунучтуу трагедия,	
бирок кыргыз эли Феникстен бетер кайра жаралды..297	
Турдакун Усубалиевдин өмүрүнүн жана	
ишмердүүлүгүнүн негизги даталары.....	309
Кыскача библиография.....	310

Адабий-публицистикалык басылма

Ибраимов Осмонакун Ибраимович

**Турдакун Усубалиев:
өмүрү жана тагдыры**

Кыргызчага которгон Калыева Ө. А.

Бишкек, «Турар» басмасы
(Кыргыз тилинде)

Фотосүрөттөр китептин автору тарабынан берилди.

Редактору *Н. Н. Рымбекова*
Көркөм редакторлору *А. А. Акбаров, Т. А. Конокбаев*
Корректору *Г. Абдрахманова*
Компьютерде калыпка салган *Р. Атабаев*

Басууга 30.09.2019-ж. берилди.
Кагаздын форматы 84x108 ¹/₃₂
Көлөмү 19,5 б. т. + 16 б. вкл.
Нускасы 1000 даана. Тапшырык № 1965.

«Турар» басмасынын басмаканасында басылды.
720031, Бишкек ш., М. Горький көч., 1

